

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 36

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 11 від 27 березня 2025 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. № 1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Каспарек Н., доктор габілітований, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук, доцент;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Разиграсв О. В., доктор історичних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2025. Вип. 36. 160 с.

ISSN 2409-6806

DOI 10.25264/2409-6806-2025-36

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

УДК 94(082)

ББК 63

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2025
© Автори статей, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Руслана Давидюк</i> УЕНЕРІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖВОЄННОГО ОСТРОГА	6
<i>Віталій Яремчук</i> МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ І ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ	14
<i>Віталій Бенчук, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович</i> ЗМІНА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ДОНЕЧЧАН НА ПІДКОНТРОЛЬНІЙ УКРАЇНІ ТЕРИТОРІЇ (2014-2022 РР.)	23

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Маргарита Стафійчук</i> ОЛИЦЬКІ ВОЛОДІННЯ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА У СВІТЛІ ПОБОРІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ	36
<i>Іван Синяк, Степан Синяк, Наталія Плюта</i> ПЕРЕПИСКА ТА ФОРМУЛЯРИ ЛИСТІВ КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО З УРЯДНИКАМИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ (НА ОСНОВІ МЕТОДУ ФОРМУЛЯРНО-КЛАУЗУЛЬНОГО АНАЛІЗУ)	48
<i>Микола Близняк</i> ІНВЕНТАР МІСТА ОСТРОГА 1767 РОКУ	55
<i>Владислав Марискевич</i> РЕВІЗІЙНИЙ ПЕРЕПИС МІСТА ОСТРОГА 1795 РОКУ: ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МОЖЛИВОСТІ	88
<i>Анатолій Тершак</i> ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ НА ЗАКАРПАТТІ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	99
<i>Віта Лісова</i> КОМУНІКАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У ЧАСИ «ГОРБАЧОВСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР. В ІСТОРИЧНИХ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	108

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ігор Десятничук</i> ТОМАШ МАСАРИК І ПИТАННЯ ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. XIX СТ.	121
<i>Мирослава Світлик</i> ДЕ СЕЛИЛИСЯ Й ЧОМУ УКРАЇНЦІ В КАНАДІ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД	129
<i>Володимир Марчук</i> СПРОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕГАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ПОЛЬЩІ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ НА «ВОЛИНСЬКИЙ ДІЛЯНЦІ» ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ В 1921–1924 РОКАХ	137

Роксолана Мазурок

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОМОВНИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	145
---	-----

Світлана Годжал, Тетяна Гуль

ДИКТАТОРСЬКИЙ РЕЖИМ Р. ТРУХІЛЬО В ДОМІНІКАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ	151
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	158
-----------------------------	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 23.01.2025

Прорецензовано: 29.01.2025

Прийнято до друку: 04.02.2025

e-mail: davrus63@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-6-13

Давидюк Р. Уенерівське середовище міжвоєнного Острога. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 6–13.

УДК: 94(477.8): 355.401 «1921/1939»

Руслана Давидюк

УЕНЕРІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖВОЄННОГО ОСТРОГА

У статті розглянуто обставини появи у міжвоєнному Острозі політичних емігрантів, у минулому військових, громадських діячів Української народної республіки (УНР), які, не сприймаючи більшовицьку владу, виїхали на територію Другої Речі Посполитої. Наукова новизна статті полягає у запровадженні до наукового обігу архівних документів, міжвоєнної періодики, що дозволило ідентифікувати військових і цивільних діячів УНР, що осіли в Острозі, висвітлити напрями, форми та методи їхньої роботи. Досліджено утворення Острозької філії Українського центрального комітету (УЦК), внесок емігрантів у освітнє, релігійне життя містечка, їх участь у кооперативних, громадських організаціях. Обґрунтовано обставини формування контрольного-розвідувального пункту УНР у Острозі.

За допомогою біографічного методу з'ясовано місце і роль окремих емігрантів у розвитку міжвоєнного Острога. Доведено, що життя і діяльність українських політичних емігрантів були обумовлені внутрішніми обставинами, прикордонним статусом містечка та особливостями польської національної політики.

Ключові слова: Українська революція, Друга Річ Посполита, Острог, політичні емігранти, розвідка УНР, освіта, кооперація, церковно-релігійне життя.

Ruslana Davydiuk

THE COMMUNITY OF POLITICAL EMIGRANTS FROM THE UPR IN THE INTERWAR OSTROH

The article examines the circumstances of the appearance in interwar Ostroh of political emigrants, former military and public figures from the Ukrainian People's Republic (UPR), who emigrated to the territory of the Second Polish Republic. Among them were people of different professions, education, and political views, which fully reflected the situation during the Ukrainian Revolution.

The scientific novelty of the article lies in the introduction of archival documents and interwar periodicals into scientific circulation, which allowed to identify military and civilian emigrants from the Ukrainian People's Republic who settled in Ostroh, to highlight the directions, forms and methods of their work. It is proved that the life and activities of Ukrainian political emigrants were conditioned by internal circumstances, the border status of the town and the peculiarities of Polish national policy. It is established that the first branch of the Ukrainian Central Committee (UCC) in the Volyn Voivodeship, headquartered in Warsaw, was established in Ostroh, with the task of providing moral and material support to political emigrants. The author examines the contribution of emigrants to the educational and religious life of the town, their participation in cooperative and public organisations (Ostroh Cooperative Union; Ukrainian Cooperative Bank; «Prosvita»; «Prosvityanska Hata», etc.) In addition, emigrants popularised the name of Simon Petliura, supported their lonely and sick comrades, and perpetuated the memory of the participants of the Ukrainian Revolution. Attention is drawn to the self-organisation of former UPR activists through the development of their own households. The author substantiates the circumstances of the formation of the UPR control and intelligence base in Ostroh, headed by Yakiv Halyuk (Malynivskiy). Using the biographical method, the place and role of particular emigrants in the development of interwar Ostroh is determined. It is proved that the community of political emigrants from the UPR in Ostroh was heterogeneous, and its life depended on the circumstances of the interwar period, determined by various factors. The reasons for the collapse of the UPR community in the town in the late 1930s due to the departure of emigrants to other places, high mortality, and dissolution in pro-government structures are substantiated.

Keywords: Ukrainian Revolution, The Second Polish Republic, Ostroh, political emigrants, UPR intelligence, education, cooperation, church and religious life.

Російсько-українська війна, що демонструє світові звияту, жертвність і силу українського народу та його армії, змушує замислюватись над боротьбою з більшовизмом у минулому. Не сприймаючи комуністичну владу, десятки тисяч учасників Української революції 1917–1921 рр. емігрували за кордон, сформувавши потужну хвилю міжвоєнної української політичної еміграції. Значна їх частина опинилась у Другій Речі Посполитій, як союзниці згідно Варшавської угоди. На початках, мріючи про швидке повернення додому, вони намагалися поселитись у волинському прикордонні, зокрема у Острозі, який до 1925 р. був повітовим центром, а після цього отримав статус міста на правах гміни.

Мета наукової статті полягає в осмисленні місця і ролі військових та цивільних діячів УНР у житті міжвоєнного прикордонного Острога крізь призму особистісного чинника та основних напрямів діяльності.

Загальні проблеми виникнення середовища політичних емігрантів УНР у Волинському воєводстві розглядалися Русланою Давидюк [19], а функціонування української еміграції в Польщі досліджував польський учений українського походження Омелян Вішка (Emilian Wiszka) [47]. Оскільки в середовищі української політичної еміграції було чимало колишніх військових Армії УНР, то важливими для написання статті були біографічні дослідження Михайла Ковальчука і Олександра Вовка [38], Рози Ковальчук [39], Миколи Бендюка [1], Руслани Давидюк [18]. Водночас, для глибшого вивчення діяльності уенерівського середовища у окремому місті, як то прикордонному Острозі, визначальними стали архівні матеріали державних архівів Рівненської, Волинської областей, Центрального державного історичного архіву України у Львові (ІЦІА України, м. Львів), Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ) та його підрозділу у м. Рівне (ГДА СБУ, м. Рівне); Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне (ГДА МВС України, м. Рівне). Інформацію про життя та діяльність представників української політичної еміграції у волинському прикордонні почерпнуто також із міжвоєнних періодичних видань «Тризуб», «Українська нива», «За державність», «Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі» (Вісті УЦК в Польщі), «Господарсько-кооперативний часопис» та ін.

У міжвоєнний період життєдіяльність Острога визначалась його статусом прикордонного міста. Територія населеного пункту прилягала до прикордонної смуги, і, щоб там знаходитися, потрібно було брати перепустки, як місцевим жителям, так і приїжджим. Офіційно кордон був закритим для руху населення обох держав, а його перехід допускався лише у спеціально визначених пунктах (на території Волині це були м. Острог, м. Корець, залізнична станція Оженин (на залізничній лінії Здолбунів–Шепетівка), м. Шумськ та м. Ланівці [24, арк. 253]). Однак фактично перехід кордону в 1920-х рр. був повсякденним явищем, зокрема і з контрабандною метою. В Острозі, як і в деяких інших волинських містах, працювали контрабандні контори, що контролювали плинність товарів. Існували подібні крамниці й у прикордонні радянської України. Звичайно їх функціонування не обходилося без контактів із різними спецслужбами.

На початку 1920-х рр. у волинському порубіжжі активізували діяльність більшовицькі спецслужби. Для реалізації поставлених завдань, паралельно з Державним політичним управлінням (ДПУ) УСРР, на західноукраїнських землях був створений Закордонний відділ ЦК КП(б)У – «Закордот» [43, арк. 1–1 зв], діяли інші пробільшовицькі організації. Польська влада намагалася протистояти провокаціям радянської сторони, тож вистежувала та викривала прокомуністичні організації на своїй території. В Острозькому повіті 1924 р. було заарештовано групу диверсантів на чолі з комісаром Миколою Калинчуком, яка готувала повстання, організовувала напади, агітувала населення проводити акти саботажу [3, с. 3]. У квітні 1924 р. поліція викрила Українську народну (революційну) повстанську організацію (УНПО), яка з липня 1923 р. діяла у прикордонних повітах із метою здійснення терористичних акцій, підпалів, нищення залізничних колій, мостів [25, арк. 70–71].

З іншого боку, на початку 1920-х рр. у волинському прикордонні боротьбу проти більшовицького режиму продовжували вести повстанські отамани, тут знаходилася значна частина колишніх вояків Армії УНР та цивільних діячів періоду Української революції [19, с. 271–272]. Для польської влади основною залишалася проблема зовнішньої безпеки держави.

Таким чином, місто Острог, що знаходилося на вістрі польсько-радянського прикордоння в міжвоєнний період, було своєрідним фронтиром тоталітарної і демократичної систем. З огляду на це, не випадково тут формувалося та постійно змінювалось середовище колишніх діячів УНР, що

емігрували на територію Другої Речі Посполитої. Серед них були люди різних професій, освіти та політичних поглядів, останнє віддзеркалювало ситуацію періоду Української революції.

На нашу думку, у життєдіяльності унерівської спільноти Острога умовно можна прослідкувати три основні періоди. Перший пов'язаний з її появою та формуванням, пошуками роботи та першими формами самоорганізації, як то утворенням Острозької філії Українського центрального комітету (УЦК) з центром у Варшаві. Опосередковано на громадське життя Острога впливало також перенесення 1925 р. повітового центру з Острога до Здолбунова. Другий умовно розпочався після травневого перевороту Юзефа Пілсудського та початку «волинського експерименту» воєводи Генрика Юзевського і позначився, з одного боку, певним покращенням ставлення влади до колишніх діячів УНР, розгортанням розвідувальної роботи спецслужби УНР у волинському прикордонні, а з іншого – забороною «Просвіт» та інших організацій із галицьким родоводом і заснуванням проурядових інституцій. Третій період (друга половина 1930-х рр.) характеризувався поступовим розпорошенням унерівського середовища та належністю емігрантів до проурядових інституцій, керованих Волинським українським об'єднанням (ВУО).

Частина діячів УНР оселилася в Острозі ще з часів Української революції, частина переїхала після звільнення з таборів для інтернованих. Польська влада протидіяла поселенню колишніх діячів УНР у прикордонному містечку, як і на всій Західній Волині. Згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ (МВС) Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р. українським політичним емігрантам було обмежено проживання на території Західної Волині та Полісся, Східної Галичини, великих міст тощо. Для поселення на цих територіях необхідним був дозвіл староства [44, арк. 20–21]. Не зважаючи на подібні перешкоди і труднощі, в Острозі поселилося чимало як військових, так і цивільних емігрантів, колишніх громадян УНР. Кожен із них намагався дати собі раду в нових умовах життя, обирав доступний рід занять та спосіб заробляння грошей. Виникали нові сім'ї, колишні побратими ставали свідками при одруженні, кумами. Подальша доля цих людей також складалася по різному.

Знаковою організацією, у якій консолідувалась унерівські політичні емігранти, був Український центральний комітет (УЦК) у Варшаві. З 1923 р. і до початку Другої світової війни УЦК у Варшаві очолював Микола Ковальський, у минулому випускник гімназії в Острозі, юридичного факультету університету св. Володимира у Києві, член УЦР та директор департаменту державного контролю УНР [41, с. 6, 10]. Для захисту своїх прав і організації самопомогі по всій території Польщі виникали відділи (філії) УЦК [47, с. 591].

Острозька філія УЦК постала у жовтні 1923 р. і стала першою на території Волинського воєводства [4, с. 10]. Її очолив Кость Смовський, уродженець Полтавщини, який потрапив до Острога навесні 1918 р., будучи помічником військового коменданта міста, займався організацією поповнення для Армії УНР. У його біографії була боротьба з більшовиками за Київ у січні 1918 р., бої під Мотовилівкою проти гетьманських військ, командування гарматним полком Окремого Чорноморського Коша, полком Сірожупанників, участь у Першому Зимовому поході [37, с. 99–118]. Заступником голови Острозької філії УЦК обрали сотника Армії УНР Андрія Олійника, уродженця Поділля [5, с. 4]. Загалом першим відділам УЦК через організаційні труднощі, нестачу кадрів, підозри з боку польської влади було складно розгорнути належну роботу. Острозька філія була забороною волинським воєводою, а К. Смовський опинився під слідством через справу, пов'язану з поширенням відозви Ю. Тютюнника [26, арк. 128]. У рамках цієї справи, інспірованої польською владою, арештували 43 українці. Унаслідок посольських інтерпеляцій, всі затримані були звільнені. Але УЦК у Варшаві змушений був повторно клопотатися перед МВС Польщі про поновлення Острозької філії, яка відновила роботу 1925 р. Заступником голови відділу став Костянтин Климович, уродженець Полтавщини, хорунжий Армії УНР, учитель за освітою [34, арк. 48]. А. Олійник був убитий, коли за завданнями розвідки УНР у 1928 р. переходив польсько-радянський кордон у районі с. Болотківці. Серед засновників і членів Острозької філії УЦК були більшість емігрантів, які жили у місті: Олександр Воскобійників, Леонід Ступницький, Олександр Ященко, Юрій Богацький, Степан Худобин, Зот Андрухів та ін. [34, арк. 11]. Унаслідок виїзду значної частини емігрантів із Острога філія припинила свою діяльність 1 листопада 1932 р. Емігранти, які залишились у місті, долучилися до Рівненського відділу УЦК [42, с. 29].

Згаданий вище К. Смовський очолив філію Товариства ім. Симона Петлюри в Острозі, яка об'єднувала емігрантів УНР [20, арк. 98]. Товариство виникло 1926 р., після загибелі Головного

Отамана. Вирок присяжних на процесі С. Шварцбарда став відчутним ударом для української політичної еміграції. У відозві Острозької філії УЦК за підписом керівника відділу К. Смовського та секретаря К. Климовича наголошувалося: «Тернистий шлях життя емігрантів призвичаїв нас до різних несподіванок, але не забив в нас віри в останню перемогу нашої ідеї. Віримо, настане той близький час, коли наша правда запанує» [6, с. 33–34].

Основним завданням Товариства ім. Симона Петлюри було формування та висловлення власної позиції щодо вбивства Головного отамана, вияв поваги до його боротьби та вшанування пам'яті. У наступні роки емігранти продовжували вшановувати національні традиції, впорядковувати могили загиблих українських вояків. 28 травня 1934 р. за підтримки місцевої української громади в Богоявленському соборі вони провели панахиду на честь С. Петлюри. За присутності понад 600 людей було відправлено панахиду українською мовою на братській козацькій могилі, впорядкованій і прибраній синьо-жовтими прапорами та стрічками [2, с. 13].

Упродовж всього міжвоєнного часу визначальним для емігрантів була власна самоорганізація та працевлаштування (до того ж це була умова польської влади на поселення в регіоні).

На відбудову кооперативного життя позитивно вплинуло ухвалення 29 жовтня 1920 р. «Закону про кооперацію», що вступав у дію з 1 січня 1921 р. [46, с. 1951–1974]. Багато хто з емігрантів долучився до кооперативної роботи, налагодив співпрацю з Острозьким союзом українських кооперативів. На початках цей союз перебував у кращому становищі порівняно з іншими подібними союзами на Волині, насамперед завдяки торгівлі, переважно дрібній, із радянською Україною: сюди потрапляло багато людей із радянського боку та «щоденно приносили клуночками до 200 пудів збіжжя» [40, с. 2–3]. Зауважимо, що для запобігання таким зв'язкам польська влада у прикордонні посилювала поліційний контроль.

Із 1921 р. головою наглядової ради Острозького союзу українських кооперативів був колишній міністр рільництва уряду УНР, агроном Євген Архипенко, який згодом продовжив кооперативну працю у Здолбунові, Рівному, Луцьку, Львові. Після нього кооперативний союз в Острозі очолював Пилип Павлюк, батько поета, поручника Першої Запорізької дивізії Армії УНР Антіна Павлюка. За кілька років союз трансформувався в Український кооперативний банк в Острозі [12, арк. 11 зв.]. Директором цього банку у 1925 р. став Інокентій Гловацький, який жив і працював в Острозі з 1919 р., будучи урядовцем УНР. Згодом обирався послом до польського сейму III каденції (1930–1935) за списком провладного Безпартійного блоку співпраці з урядом (BBWR) [18, с. 66]. З серпня 1926 р. до складу дирекції Українського кооперативного банку належав уенерівець Микола Шугаєвський [17, с. 6]. У керівництві банку працював також урядовець періоду УНР Іван Мотренко, який одружився на острожанці (дівоче прізвище Єременко), сім'я жила в гарному кам'яному будинку, критому бляхою, по вулиці Алея А. Міцкевича [16, арк. 2–3].

Значна група колишніх учасників Української революції, одружившись із місцевими українками, обзавелась власним господарством, демонструючи при цьому немалі успіхи. Уродженець Київщини, старшина Армії УНР Артем Мевша поселився в Острозі, одружившись із вчителькою з с. Верхів Надією Єрофіївною, та розпочав господарювання: мав шість із половиною гектарів землі, будинок із п'яти кімнат і двох кухонь, 60 вуликів пасіки, займався садівництвом, городництвом. У 1938 р., продавши пасіку, відкрив пекарню, де випікали хліб, булки, пиріжки та постійно працювали семеро людей. Працівники в його господарстві казали: «Мевша був хорошою людиною, до робітників відносився добре»; «робітників не ображав, гроші платив вчасно, годував, ... працювала у його господарстві 8 годин і отримувала 30 злотих і харчування» [35, арк. 15, 44, 59]. Подібно розбудував власне господарство старшина Армії УНР Микита Шумбарський, котрий жив в Острозі [18, с. 277]. Хорунжий Армії УНР Олександр Воскобійників, після одруження на місцевій українці Марії Володимирівні Коцюбинській, також завів велику господарку та пасіку [7, арк. 170; 9, арк. 22]. Згаданий К. Климович належав до наглядової ради Союзу українських кооперативів в Острозі, у 1929–1932 рр. працював у магістраті, а після звільнення зайнявся власним господарством [34, арк. 5–7].

Підполковник Армії УНР, учасник Другого Зимового походу Леонід Ступницький переїхав до Острога з табору для інтернованих, жив у будинку дружини Лідії Федорівни Беднарської [8, арк. 244–244 зв.]. Працював інспектором плантацій Бабинської цукроварні, де з кінця 1923 р. сформувалася найбільша на Волині трудова колонія вояків Армії УНР, очолювана генералом Євгеном Білецьким [21, арк. 4]. Маючи хорошу домашню бібліотеку, Л. Ступницький ділився книгами,

присвяченими українським національно-визвольним змаганням, з місцевими селянами, проводячи таким чином культурно-просвітницьку роботу [38, с. 17].

Діячі УНР, котрі мали відповідну освіту, влаштовувались учителями. У 1923–1928 рр. у польській учительській семінарії Острога викладав українську мову уродженець Харківщини Євген Богуславський. У 1920 р., виконуючи обов'язки Подільського губернського комісара, він організовував у Вінниці зустріч Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського. З Острога Є. Богуславський перебрався до Луцька, обирався послом до польського сейму [11, арк. 6–8]. До 1926 р. вчителював в Острозі старшина Армії УНР Володимир Борачук [16, арк. 166]. Тоді ж тут вчителював підполковник Армії УНР Олександр Ященко [14, арк. 11, 23].

З вересня 1923 до 1925 р. у місті жив член УЦР, секретар президії Трудового конгресу від Селянської спілки, товариш міністра закордонних справ, декан Українського державного університету в Кам'янці-Подільському, секретар Ради Республіки, уродженець Катеринославщини Сергій Бачинський. Він отримав призначення у 7-класну українську народну школу, яка знаходилась у 200 кроках від радянського кордону. Живучи в Острозі, С. Бачинський активно займався громадською роботою, був членом Острозької «Просвіти», написав коротку історію товариства [12, арк. 8 зв.].

Очільником Острозької «Просвіти» був ще один діяч УНР Микола Шугаєвський з Полтавщини, очільник департаменту дошкільного виховання і позашкільної освіти в уряді УНР. У приміщенні товариства діяла бібліотека, книжковий магазин, працювали дорослий і дитячий хори. М. Шугаєвський був вчителем музики приватної російської гімназії, з 1925 р. – вчителем української мови, літератури та історії семирічної школи [1, с. 135]. Як творча особистість, М. Шугаєвський писав п'єси для дітей, керував драматичним гуртком [45]. Секретарем Острозької «Просвіти» на початку 1920-х рр. був Степан Ткаченко, випускник Острозького училища, старшина Армії УНР [21, арк. 4; 13].

Після смерті М. Шугаєвського, у 1927 р. Острозьку «Просвіту» очолив учитель, музикант, повітовий комісар освіти УНР у Кам'янці-Подільському Сергій Козицький, котрий у 1922–1927 рр. був послом до польського сейму, а у 1928–1930 рр. – сенатором [18, с. 116]. На той час більшість членів товариства належали до партії «Сельроб», відтак поділяли радянофільські погляди. Ще одним активним діячем товариства був також симпатик «Сельробу» Левко Маркович, у минулому старшина Армії УНР. У роки революції Л. Маркович очолював волосну раду у с. Сіянці, у 1919 р. призначений головою повітового управління в Острозі. Згодом Л. Маркович зайнявся кооперацією, організувавши у селі у с. Михалківці молочарню, обирався сенатором польського сейму I каденції (1922–1927), після завершення сенаторських повноважень увійшов до керівництва Українського кооперативного банку в Острозі [18, с. 152]. Посилення радянофільських поглядів у «Просвіті» стало однією з причини закриття товариства у період «волинського експерименту» воєводи Генрика Юзевського та заміну її проурядовими «Просвіт'янськими хатами».

Після травневого перевороту Ю. Пілсудського у волинському прикордонні формується мережа розвідувальних пунктів УНР, яку очолив полковник Іван Литвиненко. Вперше до Острога І. Литвиненко приїхав у 1924 р., відразу після звільнення з табору інтернованих. Проживши два місяці у свого побратима К. Смовського, він не зміг знайти роботи, тому був виселений поліцією як такий, що не має права проживати у прикордонній зоні [10, арк. 67–68].

У червні 1927 р. під прізвищем Івана Даниловича Морозенка він очолив розвідувальний пункт у Могилянах поблизу Острога, а з осені 1928 р. до 1935 р. – контрольно-розвідувальний пункт у Рівному. Через мережу спеціальних розвідувальних пунктів, організованих у прикордонні, засилались агенти, які мали поширювати на радянській стороні друковану продукцію, здобувати інформацію про обстановку в УСРР [10, арк. 13 зв., 70, 286]. Як зауважено вище, у радянсько-польському прикордонні провадили роботу й більшовицькі спецслужби, засилаючи своїх агентів.

Уповноваженим І. Литвиненка-Морозенка в Острозі був спочатку його побратим К. Смовський [15, арк. 40]. Однак 1928 р. останній перейшов на контрактну службу до польської армії. І. Литвиненко-Морозенко часто відвідував Острог, як правило, винаймаючи окрему кімнату у готелі «Вікторія», що знаходився по вулиці 11 листопада, 36 [16, арк. 172]. У 1931–1933 рр., розвідувальний пункт УНР у Корці та резидентуру в Острозі очолив уродженець Поділля Яків Галюк (відомий під псевдонімами Майський, Малинівський), у минулому хорунжий Армії УНР, повстанський отаман. В Острозі він поселився по вулиці Коллонтая, 3, у добротному будинку Василювських, крітому черепицею [16, арк. 3], однак, ймовірно з метою конспірації, змінював квартири. Зустрічаємо

інформацію, що у 1932 р. він жив на квартирі по вулиці Жигмунтівська, Річковий провулок, 21 [16, арк. 12]. Праця у місцевому книжковому магазині, де Майський (Малинівський) займався переплетенням книг, також використовувалася ним для конспірації [16, арк. 114–114 зв.].

З розвідкою УНР співпрацювала більшість емігрантів, що осіли в Острозі. Зокрема, усіляко допомагав Майському, зустрічався у себе вдома з агентами, які переходили кордон, посол І. Гловацький [16, арк. 94]. Найближче оточення Майського складали Зот (більшовицькі спецслужби називали його Сергій, псевдонім «Серьожа») Андрухів (Андрухов), у минулому старшина Армії УНР, що проживав по вулиці Кідри, 21 (будинок Прошенка), а згодом по вул. Коллонтая, 2 [16, арк. 104]. Як повідомляли більшовицькі агенти, він працював санітаром, сторожем шпиталю для інвалідів в Острозі, жив бідно, мав дружину Теклю та двох дітей: сина Петра і доньку Марію [16, арк. 3]. Житло Андрухіва часто слугувало конспіративною квартирою для українських розвідників, там завжди було багато людей, зокрема Іван Литвиненко. Ймовірно, це стало однією з причини розпаду 1931 р. сім'ї Зота Андрухіва [39, с. 318].

У помешканні Андрухіва жив старшина Армії УНР Оникій Богун, уродженець Полтавщини, який, отримавши дозвіл МВС і волинського воєводи, 24 серпня 1927 р. поселився в Острозі [27, арк. 111]. У роки Першої світової війни О. Богун займався будівництвом технічних споруд і системою постачання фронту, у роки революції був господарем штабу полку Петра Болбочана, старшиною для доручень отамана Армії УНР Василя Тютюнника, адміністративним старшиною військового міністерства УНР. Учасник Другого Зимового походу, він зміг уціліти під Базаром. Унаслідок двох поранень і контузії О. Богун став інвалідом, майже втратив слух, був самотнім, адже родина залишилася в УРСР. Практика допомоги, опіки над хворими, самотніми побратимами була поширеною в унерівському середовищі. Оникій Богун не лише жив у Зота Андрухіва, вони спільно допомагали розвідці УНР, займалися громадською роботою: поширювали збірник «За державність» (орган «Українського воєнно-історичного товариства»), значки імені Симона Петлюри [18, с. 15, 33].

Непрості взаємини склалися у Богуна з Майським, між чоловіками часто виникали конфлікти. Богун уважав, що Майський не достатньо активно проводить роботу з популяризації Симона Петлюри і Армії УНР. Щороку на Покрову О. Богун за власні кошти замовляв молебні за діячів уряду УНР, долучався до збірок пожертв, які проводив УЦК, зокрема на спорудження пам'ятника В. Тютюннику в Рівному [27, арк. 111; 29, арк. 20–20 зв.]. Врешті Майський виїхав до Болгарії, а Богун помер 1937 р. і був похований на місцевому цвинтарі.

Таким чином, на території воєводства функціонували контрольні-розвідувальні пункти Генерального штабу військового Міністерства екзильного уряду УНР, поточну роботу яких інспектувала польська розвідка. З унерівською розвідкою співпрацювала значна частина емігрантів. Більшовицькі спецслужби намагалися розкласти її зсередини, внаслідок чого з'явилася велика кількість перевербованих чи подвійних агентів. Зміни внутрішньої та зовнішньої політики Польщі у другій половині 1930-х рр. призвели до сповільнення та згорання діяльності розвідки УНР у волинському прикордонні.

У 1930-х рр. емігранти–наддніпрянці Артем Мевша, Олександр Воскобійників, Інокентій Гловацький та ін. долучилися до роботи проурядових організацій, як то «Просвітянська хата», «Українське товариство доброчинності», «Народні хори», детермінованих «волинським експериментом» воєводи Генрика Юзевського. Нові організації формувалися як культурно-освітні філії проурядової регіональної політичної партії Волинське українське об'єднання (ВУО) [23, арк. 1–12], яке очолювали наддніпрянські емігранти, колишні соратники Симона Петлюри.

«Українське товариство доброчинності» в Острозі на чолі з колишнім працівником Подільської губернської управи періоду Гетьманату Юрієм Богацьким, налаштоване на співпрацю з польською владою, нараховувало до 150 членів [33, арк. 22]. Робота товариства обмежувалась влаштуванням вистав, участю у Шевченківських академіях [32, арк. 115], урочистостях із нагоди річниці смерті Симона Петлюри [30, арк. 238]. Із цим товариством тісно співпрацював сенатор І. Гловацький [28, арк. 231]. Будучи головою управи ВУО в Острозі, він ініціював конкурси аматорських гуртків ВУО Здолбунівського повіту, що відбувалися у Острозі: перший конкурс пройшов у червні 1934 р., другий – 27 вересня 1934 р. [36, с. 3]. Очільники «Просвітянських хат» у межах колишнього Острозького повіту (з 1925 р. утворено Здолбунівський повіт) під керівництвом згаданого І. Гловацького ухвалили рішення 16 вересня 1934 р. взяти участь у Волинських торгах та заходах, приурочених до 10-ліття Корпусу охорони прикордоння (КОП), висловивши вдячність «повітовому старості за сприяння

українським культурним організаціям» [31, арк. 218 зв.]. Діяла в Острозі філія «Товариства ім. митрополита Петра Могили», представники якої, переважно емігранти, усіляко підтримувала процеси українізації Православної Церкви в Польщі [19, с. 385].

Отож, формування низки незначних за впливом проурядових культурно-освітніх, релігійних, добродійних організацій у повітах Волинського воєводства увиразнювало появу нового чинника суспільного життя українців, базованого на засадах українсько-польської співпраці, лояльності до влади.

Не зважаючи на це, діяльність «Просвітянських хат», заходи, організовані їхніми членами, ретельно контролювала польська поліція, за найменшого порушення активісти зазнавали переслідувань. Усе це наклало відбиток несамотійності на діяльність проурядових українських осередків. Хоча наприкінці 1930-х рр. під дахом проурядових організацій поширювали роботу нелегальні українські партії, насамперед ОУН. Повітовий староста 27 червня 1938 р. повідомляв воєводський уряд, що «Просвітянська хата» в Острозі має бути ліквідована, адже її існування не є корисним для Польської держави [22, арк. 1].

Зауважмо, що у міжвоєнний період діяли інші освітні, культурні, допомогіві товариства, організовані за національною ознакою, зокрема в Острозі діяло російське, польське, єврейське благодійні товариства.

Висновки. Військові та цивільні діячі УНР, що осіли в Острозі у якості українських політичних емігрантів, консолідувалися і намагалися продовжувати боротьбу за національну ідею в умовах політичних і соціокультурних трансформацій Другої Речі Посполитої. Адаптуючись до західноволинського соціуму, вони долучились до кооперативної, освітньої, релігійної діяльності, водночас зберігаючи власне середовище, усіляко допомагаючи побратимам. У рамках самоорганізації сформували першу у Волинському воєводстві філію УЦК, відділ Товариства імені Симона Петлюри, сприяли роботі контрольно-розвідувального пункту розвідки УНР у Острозі.

Вибух Другої світової війни у вересні 1939 р. став початком епілогу уєнерівської еміграції у Західній Волині. Долі колишніх діячів Української революції, що жили у міжвоєнному Острозі, у нових умовах склалися по різному. Вважаємо, що ця проблема заслуговує на окреме дослідження.

Подяка. Авторка висловлює вдячність дослідникам Миколі Близняку, Миколі Бендюку та Ігорю Тесленку за консультації при підготовці статті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бендюк М. Микола Шугаєвський. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 3. Острог, 2008. С. 134–135.
2. Богун О. Панахида за спокій душі бл. пам. С. Петлюри в Острозі. *Тризуб*. 1934. Ч. 23. С. 13.
3. Большевики підготовляли повстання на Волині. *Дзвін*. 1925. Ч. 94. 9 січня. С. 3.
4. *Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі (Вісті УЦК в Польщі)*. 1923. Ч. 2. 1 листопада. С. 10.
5. *Вісті УЦК в Польщі*. 1924. Ч. 3. Листопад. С. 4.
6. *Вісті УЦК в Польщі*. 1927. Ч. 18–19. Листопад – грудень. С. 33–34.
7. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне (ГДА МВС України, м. Рівне). Ф. 26. Спр. 5064.
8. ГДА МВС України, м. Рівне. Ф. 26. Спр. 5068.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). м. Київ. Ф. 5. Спр. 926.
10. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 1018.
11. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 75894.
12. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 69848. Т. 2.
13. ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 10230.
14. ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 10787.
15. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. 12617. Т. 2.
16. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 6.
17. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1926. 4 липня. С. 6.
18. Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції / за ред. Андрія Жив'юка. Рівне ; Львів, 2023. 284 с.
19. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів ; Рівне, 2016. 704 с.
20. Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 7914.
21. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4041.
22. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 611.
23. Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5.
24. Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 104.
25. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 2. Спр. 2392.

26. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 5.
27. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 28.
28. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 43.
29. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 51.
30. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 56.
31. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 69.
32. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 74.
33. Держархів Рівненської обл. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 311.
34. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 234.
35. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2908.
36. Другий конкурс театральних гуртків в Острозі. *Українська нива*. 1934. Ч. 30. 10 жовтня. С. 3.
37. *За державність*. Матеріали до історії Війська Українського. Збірн. 8. Варшава, 1938. С. 99–118.
38. Ковальчук М., Вовк О. Підполковник армії УНР, генерал-хорунжий УПА Леонід Ступницький: сторінки біографії. *Військово-історичний альманах*. 2009. Ч. 1. С. 2–38.
39. Ковалюк Р. Петро Зотович Андрухов – науковий та громадський діяч ХХ ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. Острог, 2010. С. 318–325.
40. Кооперація на Волині. *Українська трибуна*. 1921. Ч. 46. 29 червня. С. 2–3.
41. Садовський М. Микола Ковальський (1885–1944). Нью-Йорк ; Торонто, 1954. 16 с.
42. У Польщі. *Тризуб*. 1932. № 46. 27 листопада. С. 29.
43. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 139.
44. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА України, м. Львів). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 187.
45. Шухаєвський М. Дід-Мороз: фантастична дитяча казка–п'єса на 3 дії з співами і танцями. Львів, 1926. 36 с. : нот.
46. Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P.)* 1920. № 111. Poz. 733. S. 1951–1974.
47. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. 752 s.

References:

1. Bendiuk M. Mykola Shuhaievskyi. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. 3. Ostroh, 2008. S. 134–135.
2. Davydiuk R. V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emihrantiv – uchasnykiv Ukrainskoi revoliutsii / za red. Andriia Zhyviuka. Rivne-Lviv, 2023. 284 s.
3. Davydiuk R. Ukrainka politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva: monohrafiia. Lviv ; Rivne, 2016. 704 s.
4. Kovalchuk M., Vovk O. Pidpolkovnyk armii UNR, heneral-khorunzhyi UPA Leonid Stupnytskyi: storinky biohrafii. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*. 2009. Ch. 1. S. 2–38.
5. Kovaliuk R. Petro Zotovych Andrukhov – naukovyi ta hromadskyi diiach XX st. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. 4. Ostroh, 2010. S. 318–325.
6. Sadovskyi M. Mykola Kovalskyi (1885–1944). Niu-York–Toronto, 1954.
7. Shuhaievskyi M. Did-Moroz: fantastychna dytiacha kazka–piesa na 3 dii z spivamy i tantsiamy. Lviv, 1926. 36 s. : noty.
8. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. 752 s.

Отримано: 13.12.2024

Прорецензовано: 05.01.2025

Прийнято до друку: 12.01.2025

e-mail: vitaliiyaremchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-14-22

Яремчук В. Микола Ковальський і Острозька академія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 14–22.

УДК 93(477)+929

Віталій Яремчук**МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ І ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ**

Мета статті – показати значення діяльності відомого українського історика й освітянина Миколи Ковальського (1929 – 2006) для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації. Методологія дослідження базована на методах інтелектуальної історії, історіографічного аналізу й синтезу. Вперше системно висвітлено питання про роль М. Ковальського у творенні провідного сучасного українського вищого закладу освіти – Національного університету «Острозька академія». Обґрунтовано, що адміністративно-організаційна діяльність, наукова творчість і освітні практики професора мали вагоме значення для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації. М. Ковальський був і залишається найбільшим науковцем, які працювали/працюють в Острозькій академії. Без нього острозька університетська ідея не мала б настільки розвиненого складника поваги до справжньої науки, який їй нині притаманний. Вагомим був внесок професора в реалізацію практичних речей, без яких не могло бути мови про його швидке зростання – усталення викладацького складу, започаткування інтенсивної і якісної наукової роботи, визначення форм і методів вищої освіти, загалом формування інтелектуального і методичного потенціалу для майбутнього поступу.

Ключові слова: Микола Ковальський, Острог, Острозька академія, історична наука, ідентичність, «школа М. Ковальського», історіографічний образ.

Vitalii Yaremchuk**MYKOLA KOVALSKYI AND OSTROH ACADEMY**

The purpose of the study is to show the importance of the activities of the famous Ukrainian historian and educator Mykola Kovalskyi (1929-2006) in establishing the idea of the Ostroh University Center and in its practical implementation. The research methodology is based on the methods of intellectual history, historiographical analysis and synthesis. For the first time, the issue of the role of M. Kovalskyi in the creation of the leading modern Ukrainian higher education institution – the National University of Ostroh Academy is systematically covered. It is substantiated that the administrative and organizational activity, scientific creativity and educational practices of the professor were of great importance for the establishment of the idea of the Ostroh University Center and in its practical implementation. M. Kovalskyi was and remains the greatest scientist who worked/works at the Ostroh Academy. Without him, the Ostroh university idea would not have such a developed component of respect for true science, which is characteristic of it today. The professor's contribution to the implementation of practical things, without which there could be no question of its rapid growth, was significant – the establishment of a teaching staff, the initiation of intensive and high-quality scientific work, the definition of forms and methods of higher education, in general, the formation of intellectual and methodical potential for future progress.

Keywords: Mykola Kovalskyi, Ostroh, Ostroh Academy, historical science, identity, «school of M. Kovalskyi», historiographic image.

Історію феномену усталення на рубежі XX і XXI століть вищої школи у давньому волинському центрі української освіти місті Острозі ще належить написати. Цей текст присвячений одному із «батьків» сучасної Острозької академії – відомому українському історику й освітянину Миколі Ковальському (1929 – 2006). Його автор має на меті показати значення діяльності цього непересічного науковця для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації.

На перший погляд, окреслена в заголовку публікації проблема вивчена порівняно непогано. На сьогодні підготовлено низку досліджень про М. Ковальського в цілому й про «острозький» етап його життя зокрема. Найбільш вагомою з таких студій варто вважати дисертацію О. Мельника [1]. В історіографічній частині цієї кваліфікаційної роботи проведений докладний і компетентний огляд всього, що написано про М. Ковальського до 2016 р. включно [1, С. 17–25]. В останні роки Ковальськiana поповнилася ще низкою значущих публікацій [2; 3; 4].

Водночас говорити про крапки над «і» передчасно. Йдеться про необхідність більш верифікованого розуміння біографії професора, про те, щоб показати живу людину, а не «лицаря без страху та докору», зрештою – про коригування вже певною мірою усталеного і формування більш правдивого його історіографічного образу. Наприклад, «перспектива» захисту докторської дисертації М. Ковальського не могла в принципі «бути відсунута» через, нібито, публікацію ним книги «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)» (Дніпропетровськ, 1972) (яка була «розпізнана»/«визнана» як «ідеологічно підривна»/«ідеологічно не витримана» [2, р. 278; 3, с. 132]). Річ у тому, що тоді ще не могло бути мови про захист – праця над докторським проектом знаходилася в робочій стадії, а перший варіант докторату було подано до обговорення на університетській кафедрі у 1976 р. (врешті, М. Ковальський захистив у Московському університеті третій варіант дисертації у 1984 р. [5; 1, с. 75]).

На сьогодні існує досить значний масив джерел різної родової й видової належності, які дозволяють відносно повноцінно розкрити окреслену проблему. Зокрема, за життя М. Ковальського були видані три наукові збірки на його пошану, що містять багатоманітну інформацію про вченого [6; 7; 8]. Після смерті науковця його учні і співробітники підготували вартісну меморіальну працю, присвячену Вчителю [9].

Достоту М. Ковальський продовжує жити в людських серцях і наукових текстах. Його феноменальність й феноменальність створеної ним наукової школи продовжує збурювати інтелектуальний інтерес широкого кола дослідників.

Про феноменальність і не феноменальність М. Ковальського

Як справді талановита людина, М. Ковальський був талановитим у всьому. Насамперед, в тому, щоб бути інтегрованим у ненормальну академічну атмосферу радянської історичної науки. У ньому органічно поєднувалися риси Дон Кіхота, який усупереч усім випробуванням, яких зазнав у житті, вірив у добру природу людини й прагнув до «чистої науки», та на подив прагматичного такого собі Талейрана. Ці свої здібності М. Ковальський не вмів застосовувати задля вирішення меркантильних і «приземлених» питань, натомість «активував» винятково з ідеалістичною метою – зазвичай для допомоги своїм учням і аспірантам, додання бюрократичних перепон в наукових проєктах, загалом для обминання рутинних практик пізньорадянської академії (чимало з яких збереглося і в академічній науці незалежної України). І водночас професор був досить безпорадним, коли потрібно було відповідати на суто матеріальні «виклики» радянської і пострадянської дійсності, і надто довірливим у людських взаєминах – в той час, коли мав справу з тривіальною непорядністю.

М. Ковальський не належав до видимих опонентів комуністичного режиму, й відкрито не робив кроків, які б могли завадити його науковій кар'єрі. Вихід в світ у 1972 р. його згаданої вже книги «Джерела про початковий етап друкарства на Україні», в якій він дозволив собі зробити покликання на текст Івана Огієнка [6, с. 20; 1, с. 77–78; 9, с. 89–90], був можливим у відносно ліберальній для україністики атмосфері доби П. Шелеста. Неприємності, які М. Ковальський отримав за цю працю та спробу подати до «Українського історичного журналу» статтю на подібну тему, були викликані неочікуваними і стрімкими змінами загального плану – впровадженням відверто репресивної національної політики в УРСР з боку Кремля та його сателітів (нового керівного тандему В. Щербицького і В. Маланчука). Звісно, що сам М. Ковальський не міг всього цього передбачити. Загалом добре розуміючи межі ідеологічно прийняттого і політично дозволеного, вчений водночас ніколи не здійснював непорядних вчинків, і завжди намагався вести себе гідно, в тому числі й у складних ситуаціях.

Як і багато хто з українських істориків радянської доби, він ретельно приховував «небезпечні» факти у власній біографії. Маючи родинні пов'язання з помітними постатями українського національного

руху¹, аж до 1991 р. ніде не згадував про ці зв'язки [1, с. 35–36]. Мав таку ознаку «благонадійного» науковця, як членство в компартії (з 1959 до травня 1991 р.). Цікаво, що в радянському паспорті М. Ковальського була задекларована його російська етнічна належність («національність») [2, р. 285; 3, с. 140; 9, с. 21]. Батьки М. Ковальського розмовляли російською [7, с. 16]. За спогадами його дніпропетровських учнів, М. Ковальський читав лекції і розмовляв російською до змін кінця 1980-х рр. З іншого боку, російськомовним учений став тільки в зросійщеному Дніпропетровську, й попервах намагався в умовах русифікованого Дніпропетровського університету та певної лібералізації мовної політики в республіці часів П. Шелеста видавати свої тексти українською мовою, проте не мав жодної підтримки з боку університетського керівництва і колег [6, с. 20–21].

Зауважимо також, що М. Ковальський мав особливе ставлення до польської культури і науки, адже починав свій життєвий шлях у значною мірою польськомовному і польськокультурному середовищі. Він вільно володів польською мовою, до кінця життя зберігав інтерес до польського кіно і літератури. Значною мірою на його наукову діяльність вплинули поїздки з дослідницькими цілями спочатку до ПНР (1970, 1980), а потім і до демократичної Польщі (1993) [1, с. 65].

М. Ковальський був достатньо «нормальним» радянським істориком і за своїми професійними уподобаннями і тематичними пріоритетами. Очевидно, що творчі імпульси своїм джерелознавчим дослідженням він отримував від істориків провідних наукових центрів СРСР, де у 1970-і роки, всупереч «цвинтарній тиші», яка встановилася в радянській історичній науці після відносно відлиги кінця 1950-х – 1960-х років, розвивалися такі нові напрямки, як історична антропологія, історична інформатика, теоретичне джерелознавство. Відомо, що він, будучи ще доцентом не провідного вишу в союзній республіці, зумів налагодити широку мережу комунікацій зі знайомими радянськими вченими в УРСР та з поза радянської України, передусім з Росії. Наприклад, із відомим знавцем ранньомодерної Московщини й теоретиком джерелознавства С. Шмідтом М. Ковальський підтримував зв'язки аж до середини 2000-х рр. [10, с. 30; 11, с. 443]. Зрештою, саме від російських науковців він отримав підтримку в захисті докторської дисертації, в якій йому було відмовлено в Україні. Тут він повторив шлях академічної атестації, що його проходили провідні історики в пізньорадянській УРСР, зокрема М. Марченко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, Я. Ісаєвич. Усім їм, як і М. Ковальському, фактично через ідеологічну мотивацію довелося шукати відповідні можливості поза Україною – в установах союзного центру. Тут окремим українським історикам вдавалося обійти перепони, пов'язані з наявністю у своїх працях «рецидивів» «українського буржуазного націоналізму» (уявних чи справжніх). Річ у тому, що в академічних установах Москви чи Ленінграда у 1960-і – 1980-і рр. була більш розкута в цьому сенсі атмосфера, ніж у Києві чи Львові, де офіційний нагляд за «націоналістичними» проявами в діяльності національних інтелектуалів й культурних діячів був більш ретельним і суворим.

Варто говорити й про ідентичності М. Ковальського. На нашу думку, в ієрархії колективних ідентичностей М. Ковальського провідну роль завжди відігравала професійна. Він відносив себе (зрозуміло, що не буквально) передусім до «республіки вчених» в сенсі, сформованому європейськими науковими революціями Нового часу з їхніми академічними стандартами. Як здається, передусім саме таке самоусвідомлення визначало його професійну поведінку і, певною мірою, й громадянську позицію впродовж усього життя.

Ототожнення себе із світом рафінованих учених пояснює свідомий інтерес М. Ковальського до джерелознавства, адже в радянські часи це була одна із небагатьох дослідницьких царин, куди майже не проникала партійна ідеологія [6, с. 25]. У професійних взаєминах був нейтральним до «національної» належності своїх колег-істориків, а цінував їх за фахові і людські якості [12, с. 33]. Водночас гостро не сприймав наукової непорядності, невігластва, псевдонаукової активності, імітації наукової діяльності – байдуже, представниками якого ідейного чи національного «табору» такі речі продукувалися.

М. Ковальський був надзвичайно плідним як науковець. За якістю та кількістю своїх текстів він, безумовно, належав до провідних українських істориків свого часу. Його індекс Гірша – 16 при 895 цитуваннях, зафіксованих у бібліометричному профілі М. Ковальського в пошуковій системі

¹ Перший чоловік рідної тітки і хрещеної Марії Кікець його ж рідний дядько Микола Ковальський був активним діячем Української революції й українського еміграційного табору в міжвоєнній Польщі, загинув у Дахау 1944 р., а її другий чоловік Лев Биковський – чільним представником українського діаспорного культурного середовища в США у післявоєнний час.

Google Scholar². Це при тому, що основний масив його значущих публікацій вийшов у 1970-і – 1980-і рр., найбільш цитовані тексти радянських років відсутні в мережі, а деякі є бібліографічною рідкістю. Його бібліографія становить понад 500 позицій [1, с. 4, 94].

Чи не головним здобутком М. Ковальського стало створення ним наукової школи, яка розглядається як виняткове явище. Про «школу М. Ковальського» написано чимало, відтак не будемо заглиблюватися в цю тему. Попри певні відмінності в її означенні, називанні, визначенні унікальності, відзначені в спеціальній літературі, існує дослідницький консенсус у двох ключових питаннях. По-перше, серед усіх подібних неформальних колективів в українській історичній науці радянської і пострадянської доби саме «школа М. Ковальського» стала найбільш вагомою за своїми здобутками і впливом на історієписання. Найбільш відомі учні М. Ковальського – В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Плохій та ін. – належать до істориків, які визначають «порядок денний» в сучасній українській і, певною мірою, світовій (якщо говорити про С. Плохія) історіографії. По-друге, усіма авторами, які пишуть про цей феномен, безумовно визнається, що головним і вирішальним творцем школи був сам М. Ковальський. Без його натхнення та самопожертви, видатних наукових, організаторських і передусім людських рис школа б не була створена.

М. Ковальський був украй вимогливим до своїх аспірантів, більшість з яких сформували його наукову школу. Водночас плекав свого роду «батьківське» ставлення до них. Воно нагадувало відносини молодого М. Грушевського зі своїми львівськими послідовниками, які стали його «Львівською науковою школою». Аж до таких речей, як організація ним наукових відряджень аспірантів в архіви та бібліотеки та вирішення пов'язаних із цим бюрократичних проблем, обстоювання інтересів своїх студентів, аспірантів під час навчання, надання фактично вільного доступу до свого приватного помешкання та домашньої бібліотеки і т. ін. Але не терпів у людських і професійних стосунках панібратства, як не притаманною йому була й вдавана, штучна, манірна поведінка. М. Ковальському вдавалося підтримувати зі своїми молодшими колегами, а в останній період життя – фактично з науковими «внуками» такий рівень відносин, коли ти фізично відчуваєш, що не маєш права його підвести. «Вони повірили в мене, а я повірив у них» – так доволі просто на початку 1990-х рр. Микола Павлович визначив секрет своїх успіхів як наукового керівника та досягнень своїх учнів [6, с. 27].

Говорячи про феноменальність М. Ковальського і особливості неформального колективу вчених, виплеканих ним, варто підкреслити, що питомою рисою Миколи Павловича як людини і як ученого було усвідомлення обмеженості можливостей і людини, і вченого. Він любив повторювати, що ніколи не зустрічав геніальних людей і геніальних істориків [6, с. 27], а вершин у будь-якій сфері діяльності можна досягнути лише наполегливою працею. Будучи амбіційним науковцем, ніколи не вдавався до самовихваляння і приниження значимості доробку інших. Один із його принципів – повага до наукової праці, пошана до вчених і освітян будь-якого рівня, формату, покоління, а якщо критика – то лише відверта, сутнісна й аргументована [9, с. 83]. У цьому сенсі репрезентативною, наприклад, була його незгода з гіперкритицизмом окремих науковців (О. Лазаревський, Д. Багалій), які вкрай гостро і, як він вважав, несправедливо в свій час відреагували на дослідницьку методологію найбільшого історика запорозького козацтва Д. Яворницького [13, с. 106–107].

На наш погляд, М. Ковальський до кінця 1980-х років був людиною з не виразними/не окресленими політичними лояльностями, хоча центральною з таких було його радше «стихийне» українство. Воно виявлялося насамперед у загальному напрямку його професійної діяльності в радянський (а потім – і у пострадянський) період. Даючи у 1995 р. відповіді на письмовий «запитальник» дніпровського історика Є. Чернова про свій життєвий і творчий шлях, він не лукавив, коли говорив, що «завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією, конкретно різними аспектами історії України», і що бачив завжди це основним завданням українських істориків, «бо [...] за нас це ніхто не зробить» [6, с. 17]. З кінця 1980-х років М. Ковальський почав дієво підтримувати українське національне відродження, й відтоді, ймовірно, його українська ідентичність стала виразною та однозначною. У спілкуванні зі студентами та колегами в університеті перейшов на українську мову. Саме тоді долучився до краєзнавчого руху на своїй малій батьківщині, який відбувався під виразно національними гаслами (про що мова нижче). Ще далеко до краху СРСР разом з іншими науковцями Дніпропетровського університету М. Ковальський написав лист до обкому КПУ з вимогою виконувати вимоги закону 1989 р. «Про мови в Українській РСР», прийняття якого тоді ще Верховною

² URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=rcFJ-AEAAAAJ&hl=uk> (дата звернення: 25.03.2025).

Радою УРСР, як відомо, було важливим кроком у процесі суверенізації України. Йшлося про спробу редакції обласної газети «Зоря» зробити її двомовною, що порушувало цей закон. Лист було опубліковано на її шпальтах [1, с. 185].

Коли ми говоримо про будь кого з українських інтелектуалів пізньорадянської доби, які працювали в офіційній культурній, освітній, науковій сферах, зі словника наукових публікацій варто прибрати категорії «сервілізм» та «національна зрада». І тому, що завдання історика – пояснювати, а не засуджувати чи оспівувати. І тому, що вони переважно не релевантні для пояснення поведінки творчої інтелігенції в пізньорадянській Україні. І тому, що значна частина українських культурних діячів останнього радянського покоління стала основою національного культурного процесу і національного відродження після 1991 р. Ї абсолютна більшість з них робили це щиро. М. Ковальський був сином свого часу. Але, разом з тим, ученим і людиною, яка піднялася і над часом, і над обставинами.

Чим був Острог для М. Ковальського?

Думками і душею М. Ковальський ніколи не поривав зв'язку із рідним містом, навіть коли з кінця 1950-х років до 1994 р. фізично знаходився поза малою батьківщиною. Відомо, що він мав глибоку прив'язаність до батьків, і щороку приїздив до батьківської оселі. Місто дитинства і юності, пам'ятки сивочолого Острога зронули інтерес М. Ковальського до історії [6, с. 21; 1, с. 36–37]. Відтак, уже з початків власної освітнянської й дослідницької праці складав бібліографічну картотку з Острогіани [14, с. 184]. У його помешканнях завжди був і багатий іконографічний матеріал, який засвідчував любов ученого до острозької давнини (фотоальбоми, мистецькі зображення видів й історичних пам'яток Острога). У 1965 р. ним опубліковано першу спеціальну розвідку, присвячену місту доби «Волинських Афін» [15]. Хоча з кінця 1960-х рр. М. Ковальський зосередився на проблематиці джерелознавства української історії XVI – першої половини XVII ст., острозька старовина постійно фігурувала в його публікаціях 1970-х – 1980-х рр. Наприклад, серед джерельних знахідок ученого того періоду, пов'язаних із історією Острога, – невідомий раніше магдебурзький привілей місту 1585 р., виявлений М. Ковальським в московському ЦДАДА і опублікований ним у 1982 р. [16, с. 69–71].

Уже з 1990 р. М. Ковальський став до керма відновлення в Острозі інтелектуального життя, яке зазмерло в радянський час. Був одним із натхненників і організаторів проведення під егідою острозького міського голови М. Гришука (1951 – 2023) та місцевого вчителя і краєзнавця П. Андрухова (1924 – 1996) всеукраїнських конференцій, які готувалися як «ідеологічне» обґрунтування підготовки до відзначення містом свого 900-річного ювілею. Вони відбувалися щорічно (починаючи з 1990 р.) під гаслом «Острог на порозі 900-річчя». Вже з 1989 р. на сторінках острозьких міських та районних газет починають публікуватися статті М. Ковальського з історії міста³. Ця його активність як популяризатора острозької давнини і більш сучасної історії Острога в місцевій пресі була гідною подиву, адже впродовж 1989 – 2004 рр. ним опубліковано близько 70 публікацій із відповідної тематики. Вона засвідчувала його щирі любов до рідного міста, прагнення до поширення в українському суспільстві та місцевій громаді закритих/притлумлених раніше, в часи совєцького невігластва, історичних знань.

Власне в колі названих щойно трьох людей народилася й ідея відновлення в Острозі вищого закладу освіти, яка на той час здавалася ледь не авантюрою. Вагомою була і його безпосередня роль у прийнятті рішення Української держави про відкриття вишу в провінційному місті. Можливо, одним із вирішальних доказів на користь позитивного вирішення питання стала підготовка М. Ковальським папка з історичними документами про давню Острозьку академію, яка лягла навесні 1994 р. на стіл тодішнього віце-прем'єра уряду України з питань гуманітарної політики М. Жулинського [1, с. 83–84]. Так чи інакше, але острозькі мрійники свого домоглися...

На перший погляд, не раціональним був і переїзд М. Ковальського до Острога на постійне мешкання влітку 1994 р. 65-річний професор Дніпропетровського університету явно ризикував. З містом на Дніпрі були пов'язані його найкращі роки, тут він став визнаним ученим, творцем наукової школи. А Острог і його поки що евентуальний виш відкривався далеко не очевидними перспективами та

³ Тут і далі статистичні відомості про публікації М. Ковальського отримані на підставі підрахунків за: [1, с. 216–251, 281–285; 17].

можливостями, які, особливо в світлі поважного віку і слабого вже стану здоров'я М. Ковальського, надто складно було реалізовувати.

Чому ж все таки вчений наважився на повернення на малу батьківщину? Очевидно, що рішення ним приймалося важко, воно було зваженим і непростим. Ішлося про втрату інтересу до праці в Дніпропетровському університеті [6, с. 18]. Важила й ностальгія за містом дитинства й юності, містом, де поховані батьки. Звичайно, що він був люблячим батьком для своїх дуже рано напівосиротілих доньок Тетяни й Ірини (його дружина Любов Кирилівна, з якою прожили у шлюбі 12 років, відійшла у Вічність у 1972 р. у віці 32 р.), й хотів залишити їм хоча б скромне трикімнатне помешкання в Дніпропетровську.

Важливо також наголосити, що М. Ковальський щиро прагнув до того, щоб талановита молодь з його рідної Волині мала можливість мати гідну освіту [12, С. 42–43]. При тому відомо, що прагнення до просвітництва було своєрідним тиглем його життєвих поривань й кредо його позиції як вченого і викладача, його, як він висловився, «життєвою місією» [6, с. 17]. Ідея Острозької академії давала йому шанс на втілення цього свого покликання, до якого, повторимося, він ставився дуже серйозно.

Тут варто підкреслити, що саме вчителів, педагогів М. Ковальський щиро і однозначно вважав справжніми рушіями поступу [12, с. 34]. Це надто контрастувало з суспільними настроями пізньорадянського, а особливо – пострадянського часу, коли в масовому суспільному сприйнятті увага була прикута до людей іншого штибу, які *nolens volens* стали новою елітою (зрозуміло, що тут цей термін можна застосовувати тільки в іронічному або суто соціологічному сенсі). Така настанова спонукала його вже на початку 1990-х років започаткувати студії над життям і діяльністю місцевих освітян. До цього його інспірувало й особисте знайомство, приятельство з багатьма острозькими вчителями, вчительськими династіями, до однієї з яких він властиво й належав. У результаті таких досліджень постало понад 40 публікацій. Частину підготовлених студій історик не встиг опублікувати. Його задум видати книгу з текстами про освітян Острога і Острожчини зреалізував в 2019 р. М. Близняк, здійснивши її наукове упорядкування і підготовку до друку [12].

Ким був М. Ковальський для Острозької академії, і чим – Острозька академія для М. Ковальського?

В Острозькій академії професору судилося пропрацювати останні 12 років життя. Ці роки позначені як його масштабними планами і здобутками, так і об'єктивними обмеженнями, труднощами й драмою завершення земного шляху.

Коли йдеться про визначення змісту роботи М. Ковальського в Острозькій академії, важливо наголосити її інтегральний характер. Попри погіршення з роками його фізичного стану (вчений все більше страждав від кардіологічного захворювання, а з 2005 р. майже не виходив із власної оселі), він намагався одночасно займатися і організаційно-адміністративною, і навчальною, і, звісно, науковою працею. Фактично до початку 2000-х років М. Ковальський був після ректора І. Пасічника «людиною» № 2 в університеті – не тільки за формальним статусом (з часу заснування вишу він був проректором з навчально-наукової (1994 – 1995), а потім з наукової (до 2005 р.) роботи), а й за внеском у життя установи й її колективу. Природно, що в Острозькій академії вчений практикував свій самотній стиль роботи, який виробився впродовж понад 30-річної університетської праці у Львові, Кривому Розі й Дніпропетровську. Величезний досвід викладача вишу, провідного історика, організатора науки був використаний ним сповна.

Учений був у першу чергу організатором наукового життя новонародженого університету. Завдяки його наполегливості утвердилася думка, яка ним повсякчас обстоювалася і зрештою стала аксіоматичною – університет в Острозі повинен бути насамперед «храмом» науки. Декому це здавалося якоюсь відірваною від життя примхою літнього професора, адже очевидно бракувало наукових сил, інтелектуальних і матеріальних ресурсів. Проте вже незабаром виявилось, що така ідея є правильною і реалістичною. У цьому плані М. Ковальський за підтримки керівництва університету ініціював і доклав значних зусиль для старту кількох важливих форм і напрямків наукової активності.

Зокрема, в 1997 р. започатковано видання спочатку загальнопрофільних [18], а потім – і галузевих «Наукових записок» Острозької академії. У тому ж році відкрито аспірантуру з окремих спеціальностей [1, с. 91]. Значимим був внесок М. Ковальського у формування кадрового складу науковців і викладачів вишу. Зокрема, з ним до Острога переїхало троє його учнів із Дніпропетровська. Згодом

в Острозькій академії М. Ковальський підготував п'ять кандидатів історичних наук, які були/є співробітниками університету.

В «острозький» період своєї діяльності М. Ковальський був ініціатором або/і модератором кількох важливих для розвитку самого університету, інформування про його історію наукових проєктів. Це насамперед енциклопедичне видання про Острозьку академію XVI – XVII ст. [19]⁴, збірник, присвячений видатним діячам навчальних закладів, які функціонували в місті в XVI – XX ст. [20]⁵. Ці праці готувалися в умовах недостатнього експертного забезпечення, проте зусиллями насамперед їхнього відповідального редактора М. Ковальського мали пристойний рівень (хоча й не вдалося уникнути помилок, особливо в праці 1997 р.).

Працюючи в Острозькій академії, вчений продовжував спілкування з окремими російськими, польськими істориками. І, як тільки це стало можливим, з середини 1990-х рр. налагодив зв'язки з середовищем української діаспорної історіографії, зокрема Українського історичного товариства, став активним дописувачем його часопису «Український історик», його обрано дійсним членом УВАН у США тощо.

В «острозький» період М. Ковальським було загалом опубліковано понад 200 наукових, науково-методичних, науково-популярних студій. Дуже важливою працею, яка певною мірою підсумовувала зацікавлення вченим історією своєї малої батьківщини, стала збірка його ключових попередніх текстів із цієї тематики, якій дав вельми «барокову» назву [14]. Вагомим проєктом М. Ковальського «острозького» етапу життя було видання за його редакцією лекційного курсу з джерелознавства, що викладався Володимиром Антоновичем для студентів Університету св. Володимира [21].

М. Ковальський відіграв важливу роль в усталенні й освітніх практик, які відповідали рівню і вимогам сучасної вищої школи, що на них з самого початку свого функціонування взувала Острозька академія. Її провідний науковець і один із керівників не цурався звичайної викладацької роботи. Вона була, з одного боку, необхідною в умовах певного дефіциту кваліфікованих кадрів в університеті на початку його існування, з іншого – сприяла формуванню високого стандарту викладання, який цілком слушно вимагався і впроваджувався керівництвом вишу.

Наважимося на припущення, що Острозька академія стала для М. Ковальського якщо й не рідною домівкою, то місцем, де він відчував свою потрібність. Тут він перебував у постійному професійному русі, який був йому необхідним як повітря. Тут він насправду міг тішитися повагою і визнанням. Проте, ясна річ, що в складні моменти відчував і розчарування.

Останні «острозькі» роки М. Ковальського були й роками завершення його життєвого шляху. Не рідко знаходився у важкому не тільки фізичному, але й душевному стані. Важко переживав відхід у Вічність близьких людей, насамперед прогресуюче захворювання і передчасну смерть старшої доньки Тетяни (2004).

Але професор ніколи не був стогнієм. Завжди зберігав почуття власної гідності та позитивне сприйняття життя у всіх його добрих і поганих виявах. Болісно переживаючи фактичну розлуку з університетом, який перестав фізично відвідувати в останні свої земні роки, він цікавився його життям до найменших дрібниць. Шкодував про нереалізовані плани, але не робив з того страшної трагедії. Його найбільшим нереалізованим проєктом була підготовка «Вступу до джерелознавства», адже слушно вважав себе одним із провідних експертів у цій галузі історичної науки. Мав доволі тверезе ставлення й до реалізованих ним проєктів (розуміючи, що будь-яке досягнення в науці є її тимчасовим станом). З належним розумінням сприйняв зумовлене нестачею ресурсів згорання роботи організованого за його активного лобіювання в кінці 1994 р. Острозького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України. Чутливо, проте й іронічно поставився до гострої критики першого великого «острозького» проєкту, в який зробив вирішальний внесок, з боку Н. Яковенко [22]. Сам він чудово розумів недоліки цієї праці, напівжартома називаючи її «енциклопудією». Проте й закликав належно оцінити її здобутки та вникнути критиків у непростий контекст її підготовки [10, с. 39].

В Острозькій академії двічі було проведено віншування М. Ковальського з нагоди його ювілеїв – 70-річчя (1999) і 75-річчя (2004), видано дві з трьох праць на пошану вченого, які, як уже зазначалося, вийшли за його життя, що засвідчувало виняткове ставлення до нього як до професійного історика й як до особистості, зокрема і з боку колективу університету. Принагідно скажемо, що

⁴ У цій праці М. Ковальський був автором 34 (тобто приблизно третини) текстів (з них 6 – у співавторстві).

⁵ З 59 нарисів цієї книги М. Ковальський написав 17 (з них 2 – у співавторстві).

після смерті науковця в острозькому виші продовжують традицію вивчення його доробку та відзначення його внеску в історіографію. Зокрема, іменем професора названо кафедру історії Острозької академії та одну з вулиць Острога. В університеті проводяться наукові конференції, присвячені М. Ковальському (2009, 2014, 2017, 2019 – спільно з науковими установами Дніпра, 2024).

Безперечно, що М. Ковальський був і залишається найбільшим ученим, які працювали/працюють в Острозькій академії. Немає сумнівів і в тому, що без нього острозька університетська ідея не мала б настільки розвиненого складника поваги до справжньої науки, який їй нині притаманний. Вагомим був внесок професора в реалізацію практичних речей, без яких не могло бути мови про його швидке зростання – усталення викладацького складу, започаткування інтенсивної і якісної наукової роботи, визначення форм і методів вишівської освіти, загалом формування інтелектуального і методичного потенціалу для майбутнього поступу.

Автор щиро дякує професорові Петрові Кулаковському та доценту Миколі Близняку за уважне читання і уточнення до цього тексту. Зрозуміло, що відповідальність за висловлені у ньому ідеї та наведені фактичні відомості лежить винятково на авторові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мельник О. В. Наукова, освітня та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929 – 2006 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Острог, 2017.
2. Portnov, A., Portnova, T. Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His «School» at the Dnipropetrovsk University. *Ab Imperio*. 2017. 4: 265-291.
3. Портнов А., Портнова Т. Микола Ковальський та його школа у Дніпропетровському університеті 1970 – 1980-х років: сторінки історії української радянської історіографії. *Наукові записки УКУ. Серія: «Історія»*. 2019. Число XIII. Вип. 3. С. 117–146.
4. Мельник О., Трофимович В. «Вони повірили у мене, а я повірив у них» (особливості наукової школи М. Ковальського). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 137–165.
5. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. Москва, 1984.
6. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
7. Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог ; Нью-Йорк, 1999.
8. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2004. Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
9. Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ, 2007.
10. Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з яким доводилось зустрічатись і співпрацювати)». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2014. Вип. 22. С. 25–48.
11. Мицик Ю. З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2013. Вип. 12–13. С. 431–448.
12. Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. Житомир, 2019.
13. Ковальський М. П. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького: (Деякі роздуми історика). *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького: Зб. статей*. Запоріжжя, 1993. С. 101–110.
14. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
15. Ковальський М. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.). *Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету*. Кривий Ріг, 1965. С. 31–33.
16. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982.
17. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. Острог, 2002.
18. Наукові записки [Острозької Академії]. Острог, 1997.
19. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997.
20. Острозькі просвітники XVI – XX ст. Острог, 2000.
21. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог; Нью-Йорк, 2003.
22. Яковенко Н. Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 1999. Вип. 1. С. 190–199.

References:

1. Mel'nyk, O. V. Naukova, osvitiyans'ka ta hromads'ka diial'nist' Mykoly Koval's'koho (1929 – 2006 rr.). Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Ostroh, 2017 [in Ukrainian].

2. Portnov, A., Portnova, T. Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His «School» at the Dnipropetrovsk University. *Ab Imperio*. 2017. 4: 265-291.
3. Portnov, A., Portnova, T. Mykola Koval's'kyj ta joho shkola u Dnipropetrovs'komu universyteti 1970 – 1980-kh rokiv: storinky istorii ukrains'koi radians'koi istoriohrafii. *Naukovi zapysky UKU. Serii: Istorii – Scientific notes of UKU. Series: History*. 2019. XIII/3: 117-146 [in Ukrainian].
4. Mel'nyk, O., Trofymovych, V. «Vony poviryly u mene, a ia poviryv u nykh» (osoblyvosti naukovoï shkoly M. Koval's'koho). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*. 2019. 1: 137-165 [in Ukrainian].
5. Koval'skij, N. P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v.: Avtoref. diss. ... d-ra ist. nauk. Moscow, 1984 [in Russian].
6. Dnipropetrovs'kyj istoryko-arkheohrafichnyj zbirnyk. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho. Dnipropetrovs'k, 1997 [in Ukrainian].
7. Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho z nahody 70-richchia. Ostroh; New York, 1999 [in Ukrainian].
8. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»: Istorychni nauky – Scientific Notes of Ostroh Academy National University: «Historical sciences»*. Series. 4: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho. Ostroh, 2004 [in Ukrainian].
9. Mykola Pavlovych Koval's'kyj. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipropetrovs'k, 2007 [in Ukrainian].
10. Blyzniak, M. Spohady profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho «Pro tykh, koho pam'iataiu i shanuiu (rozдумы pro kolo osobystostej, z iakym dovodylos' zustrichatys' i spivpratsiuvaty)». *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». Serii «Istorychni nauky» – Scientific Notes of Ostroh Academy National University: «Historical sciences» series*. 2014. 22: 25-48 [in Ukrainian].
11. Mytsyk, Yu. Z lystuvannia Ivana Butycha z Mykoloiu Koval's'kym. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*. 2013. 12-13: 431-448 [in Ukrainian].
12. Koval's'kyj, M. Etiudy z istorii Ostroha: narysy pro osvitan XX st. Zhytomyr, 2019 [in Ukrainian].
13. Koval's'kyj, M. P. Istoriografichni aspekty u naukovij spadschyni D. I. Yavornyts'koho: (Deiaki rozдумы istoryka). In: Problemy istoriohrafii ta dzhereloznavstva istorii zaporoz'koho kozatstva: Materialy naukovykh chytan' D. I. Yavornyts'koho: Zb. statej. Zaporizhzhia, 1993, pp. 101-110 [in Ukrainian].
14. Koval's'kyj, M. P. Etiudy z istorii Ostroha: Narysy. Ostroh, 1998 [in Ukrainian].
15. Koval's'kyj, M. Do istorii Ostroz'koi drukarni (kinets' XVI – pochatok XVII st.). In: Tezy dopovidej Druhoi naukovoï konferentsii Kryvoriz'koho zahal'nonaukovoho fakul'tetu. Kryvyj Rih, 1965, pp. 31-33 [in Ukrainian].
16. Koval'skij, N. P. Istochniki po social'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII veka: Struktura istochnikovoy bazy. Dnepropetrovsk, 1982 [in Russian].
17. Mykola Pavlovych Koval's'kyj: Materialy do biobibliohrafii. Ostroh, 2002 [in Ukrainian].
18. *Naukovi zapysky [Ostroz'koi Akademii] – Scientific notes [of the Ostroh Academy]*. Ostroh, 1997 [in Ukrainian].
19. Ostroz'ka akademiia XVI – XVII st.: Entsyklopedychne vydannia. Ostroh, 1997 [in Ukrainian].
20. Ostroz'ki prosvitnyky XVI – XX st. Ostroh, 2000 [in Ukrainian].
21. Antonovych, V. Lektsii z dzhereloznavstva. Ostroh ; New York, 2003 [in Ukrainian].
22. Yakovenko, N. Pro entsyklopedychnu hariachku na prykladi odniiei z entsyklopedij. *Ukrains'kyj humanitarnyj ohliad – Ukrainian humanitarian review*. 1999. 1: 190-199 [in Ukrainian].

Отримано: 02.01.2025

Прорецензовано: 20.01.2025

Прийнято до друку: 28.01.2025

e-mail: vitalii.benchuk@oa.edu.ua

trofymovych@hotmail.com

l.trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-23-34

Бенчук В., Трофимович В., Трофимович Л. Зміна суспільно-політичних настроїв донеччан на підконтрольній Україні території (2014-2022 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 23–34.

УДК 355. 014.94 (477+470)

Віталій Бенчук, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович

ЗМІНА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ДОНЕЧЧАН НА ПІДКОНТРОЛЬНІЙ УКРАЇНІ ТЕРИТОРІЇ (2014-2022 РР.)

На широкій джерельній базі автори проаналізували зміну суспільно-політичних настроїв донеччан упродовж АТО/ООС і чинники, що впливали на їх трансформацію. Таким чином було з'ясовано, що російська агресія на материкову Україну в 2014 р. спричинила розділення Донеччини на дві частини – підконтрольну українським органам влади та на тимчасово окуповану територію. «Гібридний мир» викликав зміну масових уявлень донеччан. У рамках дослідження були розглянуті питання геополітичної орієнтації, проблеми війни та миру, самоідентифікації, статусу російської/української мов тощо. Їх аналіз продемонстрував перемену суспільно-політичних настроїв мешканців на підконтрольній Україні території, які не мали суттєвої різниці від загальноукраїнських тенденцій в суспільстві.

Ключові слова: донеччани, респонденти, суспільно-політичні настрої, інформаційний вплив, пропаганда, геополітична орієнтація, підконтрольна Україні територія, збройні сили, російсько-українська війна.

Vitalii Benchuk, Volodymyr Trofymovych, Liliya Trofymovych

CHANGES IN THE SOCIO-POLITICAL ATTITUDES OF DONETSK RESIDENTS IN THE TERRITORY CONTROLLED BY UKRAINE (2014-2022)

Based on a wide range of sources, the authors analyzed the change in the socio-political attitudes of Donetsk residents during the ATO/JFO and the factors that influenced their transformation. Thus, it was found that the Russian aggression against mainland Ukraine in 2014 led to the division of Donetsk region into two parts – the one controlled by the Ukrainian authorities and the temporarily occupied territory. The “hybrid peace” caused a change in the mass perceptions of Donetsk residents. The study examined issues of geopolitical orientation, war and peace, self-identification, the status of Russian/Ukrainian languages, etc. Their analysis demonstrated a change in the socio-political attitudes of residents in the government-controlled area, which did not differ significantly from the general trends in Ukrainian society.

Keywords: Donetsk residents, respondents, socio-political moods, information influence, propaganda, geopolitical orientations, government-controlled territories of Ukraine, armed forces, Russian-Ukrainian war.

Мета рф у розв'язаній нею війні проти України полягає у знищенні української державності та ідентичності її народу. У 2014 р. кремль використав гібридні методи, вважаючи, що ними зможе досягнути своїх цілей. Але цього не відбулося, тому він прийняв рішення про повномасштабне вторгнення. Протягом 2014–2022 рр. російське військово-політичне керівництво підвищувало боєздатність армії, з переоснащенням озброєння та військової техніки, вишколом особового складу, вживало заходів для диверсифікації економіки з метою зменшення впливу санкцій, здійснювало психологічну підготовку власного суспільства до конвенційної війни через систематичний потік пропаганди. Вторгнення 24 лютого 2022 р. та російські методи ведення війни містять всі ознаки геноциду. Найбільшу кількість військових злочинів агресор здійснив саме на Донеччині. Повністю або частково були знищені її міста – Волноваха, Маріуполь, Соледар, Бахмут, Авдіївка, а сотні тисяч українських громадян змушені були покинути рідні домівки, шукаючи захисту в усіх кутках світу. Станом на сьогодні кремлівський диктатор не відмовився від своїх бажань. А стратегічна мета України – справедливий мир з виходом на міжнародно визнані державні кордони. Спрогнозувати

подальший розвиток подій складно, бо війна – це двосторонній процес, де кожна зі сторін враховує заходи, які може застосовувати противник для досягнення своїх цілей. Але з історичної ретроспективи дослідження процесів, які відбувалися в регіоні впродовж періоду АТО/ООС, зокрема зміна суспільно-політичних настроїв донеччан, є надзвичайно важливим завданням.

Ця проблематика була частково розкрита у вітчизняній та закордонній історіографії. Низка українських дослідників проаналізувала зміни у настроях, які відбулися в результаті розділення області на дві частини – підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану територію. З об'єктивних причин хронологічні межі праць обмежуються 2014–2016 роками. Вони були продемонстровані на прикладі самоідентифікації, геополітичних орієнтацій, ставленні до державного устрою України, врегулюванні збройного конфлікту тощо. Серед них варто відмітити Миколу Дмитренка та Еллу Лібанову, Марію Золкіну, Іллію Кононова, Олену Кривицьку, Ігоря Рущенка, Ларису Якубову. Колективні праці – монографію «Світова гібридна війна. Український фронт» під редакцією Володимира Горбуліна, аналітичну доповідь «Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання», підготовлену Інститутом політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, окремий розділ наукового видання Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» за авторства Володимира Головка та Лариси Якубової. Усі вони відзначали зміну суспільно-політичних настроїв донеччан і тому суспільні розломи, які мали місце до 2014 р., поступово спадали. Проте, як відзначалося, складність цього явища полягала у збереженні відмінності між культурами деяких регіонів і розбіжностями серед «етнополітичної самоідентифікації» [45, с. 376].

Слід згадати статті Віталія Бенчука. В одній із них він проаналізував динаміку геополітичних вподобань упродовж 2015–2021 рр., де відзначив збільшення частки прихильників проєвропейського курсу та значний спад проросійського вектору, порівняно з довоєнними настроями. А в іншій – у співавторстві з Володимиром Трофимовичем – охарактеризував шляхи врегулювання збройного конфлікту на Сході України через призму масової свідомості місцевих жителів на підконтрольній українській владі території.

Закордонні фахівці також зробили свій внесок в аналіз змін самоідентифікації, зумовлених російським вторгненням. Тут варто відмітити британського та канадського політолога українського походження Тараса Кузьо (Taras Kuzio), який довів зменшення частки «російськомовних українців із подвійною російсько-українською ідентичністю, радянськими та панславістськими настроями» [27, с. 505]. А також Гвендолін Сассе (Gwendolyn Sasse) та Аліса Лакнер (Alice Lackner), які зафіксували зростання частки ідентифікації жителів краю з державою, а не з регіоном.

Самоусунення від влади експрезидента Віктора Януковича, російська агресія, боротьба місцевої влади проти нового вищого політичного керівництва країни призвели до суспільної дезорієнтації українського населення на Сході України. Це спричинило суспільно-політичне протистояння між прихильниками унітарної держави та місцевими колаборантами, які хотіли приєднання до росії. Як показала низка соціологічних опитувань, більшість жителів Донеччини прагнула жити у складі України. 26–29 березня 2014 р. громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» провела дослідження серед жителів міста Донецьк. Воно засвідчило, що понад 31,6% опитаних містян бажали жити в унітарній державі, але з розширенням економічних і податкових повноважень регіону, 18,6% – не хотіли жодних змін в адміністративно-територіальному устрої, 15,5% – підтримували федералізацію з поділом України на кілька федеральних округів, 18,2% – виступали за входження області у міждержавний союз із росією, 8,7% – за приєднання до рф, 4,7% – за проголошення «ДНР» [3]. Соціологічне дослідження в іншому місті, другому за кількістю населення в області – Маріуполі, здійснене 4–9 квітня 2014 р. викладачами та студентами Маріупольського державного університету разом із волонтерською групою «Новий Маріуполь», продемонструвало наступне: 75% респондентів прагнули залишитися у складі України, 12% – приєднатися до рф, 8% – підтримували проголошення «ДНР», 5% – відмовилися відповісти [34, с. 160].

Грунтовне опитування 8–16 квітня 2014 р. організував Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Як випливає з отриманих даних, ідею приєднання до рф підтримували 27,5 % опитаних жителів області, не підтримували – 52,2% та важко було визначитися – 17,3% [20]. Майкл Макфол, американський посол США у рф (2012–2014 рр.), у своїх спогадах також писав, що більшість жителів регіону прагнула залишитися у складі України. Його аргументи спиралися на дослідження КМІС

і на дані Pew Research Center, які стверджували, що 70% опитаних бажали жити в унітарній державі, а 18% – від'єднатися від України [29, с. 398].

Усі соціологічні дослідження продемонстрували, що більшість жителів області хотіли залишитись у складі України та виступали проти приєднання до росії. Недостатні проросійські настрої серед місцевого населення підштовхнули кремль до здійснення військової інтервенції.

Загроза суверенітету та територіальної цілісності змусила українську владу оголосити АТО. Це несло небезпеку для існування терористичного утворення «ДНР», тому російські війська спільно з незаконними військовими формуваннями здійснили військову операцію «Північний вітер». Ці події призвели до підписання Мінських угод. Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу встановив лінію розмежування між територією, підконтрольною Україні, й територіями, на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень. Таким чином з 2015 р. збройний конфлікт перейшов у режим різного ступеня інтенсивності, без значних територіальних змін для обох сторін. Вказаний період створив можливість для «прогресивних модернізаційних трансформацій у суспільстві і державній політиці» України з метою формування спільних інтересів, цінностей та цілей. Цьому сприяли і пануючі настрої серед населення [35, с. 166].

Рішуча зміна настроїв донеччан прослідковувалась у геополітичних орієнтаціях. У 2013 р. на Сході України, згідно КМІС, приєднання до Митного Союзу підтримували 60,6% опитаних, до Європейського Союзу – 14,5%, 7,2% – не брали б участь у голосуванні, а 17,7% – не змогли визначитись [58], а на початку 2015 р. як на територіях, що підконтрольні Україні, так і на тих, що не підконтрольні їй, 20,1% прагнули вступу до ЄС, 29,8%, навпаки, – до МС. Разом із тим, 32,5% воліли зберігати нейтральний статус, а 17,6% – важко було відповісти [9]. Аналогічні дані зафіксував інший соціологічний центр – група «Рейтинг». Таким чином, на Сході України 26% учасників опитування прагнули приєднатися до ЄС, 28% – до МС, 34% – не змогли відповісти, 12% – надали іншу відповідь [15].

У довоєнний період донеччани були однозначні у прихильності до проросійського геополітичного вектора. Військова інтервенція росіян та розділення області на дві території призвели до змін. Спостерігалось зростання проєвропейського курсу та нейтрального статусу, проте зменшення частки проросійського. Значну підтримку нейтрального статусу або невизначеності щодо курсу можна пояснити розчаруванням від дій рф – або через військову агресію на «братську країну», або через не повторення на Донеччині «кримського сценарію» [1, с. 50].

У подальшому зовнішньополітичні настрої коливалися то у бік збільшення проєвропейського курсу [11], то, навпаки, – у бік збільшення проросійського [10]. Але напередодні повномасштабного вторгнення, у грудні 2021 р., КМІС зафіксував наступні дані: вступ до ЄС підтримало 53,5% опитаних, проти – 32,6%, інші відповіді – 13,9%. Хоча варто відзначити, що ці цифри озвучені у поєднанні разом із Південним регіоном, а тому, на думку авторів, відносно Донецької області вони трошки нижчі [47]. А соціальна група «Рейтинг», яка провела опитування 16–17 лютого 2022 р., зафіксувала, що 44% респондентів на Сході України прагнули вступити в ЄС, а 45%, навпаки, – проти [14].

Аналіз геополітичних орієнтацій показав, що через російську агресію вони зазнали істотних змін. У порівнянні з довоєнними показниками орієнтація щодо МС значно впала, однак засвідчила незначну перевагу у співставленні з ЄС. У подальшому зовнішньополітичні настрої мали мінливий характер, але напередодні подій 24 лютого 2022 р. думки щодо приєднання/не приєднання до ЄС розділилися фактично порівну. Це було обумовлено порушенням традиційних зв'язків, оскільки до 2014 р. місцеві жителі масово виїздили на заробітки, подорожували та контактували саме з рф. Надалі це змінилося, бо край розділювався на дві частини, а обмеження, пов'язані з COVID-19, перекрили будь-які зв'язки з тимчасово окупованими територіями. До того ж лібералізація візової політики з ЄС дала можливість донеччанам більше подорожувати та їздити на заробітки у європейські країни.

Не менш важливі перемини відбулися у сприйнятті війни та у врегулюванні збройного конфлікту. З 6 по 12 березня 2015 р. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провів спеціальне опитування «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі». Воно продемонструвало наступне: 54,5% респондентів вважали, що росія – держава-агресор і сторона конфлікту; 21,5% – визнавали її непричетність до цього; 24% – не могли визначитись. «ДНР/ЛНР» 49,4% опитаних вважали терористичними організаціями, 28,8% – як «представників» населення відповідних територій, 21,8% – важко було відповісти. Загалом, збройний конфлікт як загарбницьку війну проти України оцінювали 31,6%, як «громадянську» – 27,8%, як геополітичне протистояння між

США і рф – 28,2%, не змогли визначитися – 12,4% [32]. До кінця року погляди зазнали певних змін, оскільки рф стороною конфлікту визнавали 42% респондентів, непричетною до подій на Сході України – 26,1%, важко було визначитися – 31,9%. Відносно невизнаних «республік», то 35,6% називали їх терористичними організаціями, 43,8% – представниками населення відповідних територій, 20,6% – не змогли відповісти [55, с. 67–68]. Це можна пояснити встановленням лінії розмежування, через яку місцеві жителі відновили порушені традиційні зв'язки з тимчасово окупованою територією та впливом ворожої пропаганди через друзів, знайомих, ЗМІ тощо.

Відносно врегулювання збройного конфлікту абсолютна більшість вважала прийнятним для його досягнення саме дипломатичні, а не військові методи та засоби [46]. У 2015 р., коли активні бойові дії лише почали стихати, жителі регіону прагнули найшвидшого досягнення миру. Це віддзеркалювалось у настроях і методах його встановлення. 59,5% учасників опитування погоджувалися на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно, а 34,9% – були згодні на компроміси, проте не на всі. Дві третини вважали, що припинення війни можна досягти або шляхом надання особливого статусу «республікам», або запровадженням федеративного устрою в Україні. 28,8% були не проти повернення тимчасово окупованих територій до складу України на умовах, що були раніше, а майже половина допускали можливість надати їм або автономію, або більше незалежності від офіційного Києва шляхом проведення децентралізації [48].

Скептично населення оцінювало Мінські домовленості. Опитування КМІС показало, що лише 7,3% – безумовно вірили, що вони дозволять встановити мир на Донбасі, 19,5% – скоріше вірили, 53,7% – вважали навпаки, бо, на їх думку, вони повністю або частково не виконувалися [46]. З їх змістом були ознайомлені лише 9%, не читали його – 39%, чули про це в ЗМІ – 51%. Тобто формування думок відбувалося через суб'єктивну соціальну реальність на основі власного сприйняття зовнішнього світу. Значний вплив на ці процеси мали тези, які поширювали інформаційно-комунікативні канали [51].

Тобто у 2015 р. більшість учасників опитувань погоджувалися на будь-які умови агресора. Такі настрої були обумовлені активними бойовими діями, котрі призвели до масштабних руйнувань житлового фонду, об'єктів критичної інфраструктури й жертв серед цивільного населення. А люди прагнули повернутися до нормального психологічного стану, який виражався у бажанні вижити й зберегти традиційний уклад життя.

У подальшому погляди зазнали змін. Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва в 2020 р. продемонстрували наступне: 75% респондентів вважали, що рф є стороною конфлікту в Україні й лише 14% підтримували ідею йти на будь-які компроміси заради врегулювання конфлікту. Серед неприйнятних умов вони виділяли проведення виборів на умовах бойовиків, оголошення повної амністії, формування поліції, прокуратури, судів із місцевих представників [49]. Щодо повернення тимчасово окупованих територій, то тут респонденти вважали, що вони мають бути повернуті Україні з тим обсягом прав, які мали раніше, або отримати більше повноважень у рамках децентралізації [56].

Зростало сприйняття росії як країни-агресора. У 2018 р. так вважали 32% опитаних, 51% – навпаки, а 17% не змогли відповісти [36]. У наступному році динаміка змінилася, бо вже 42% вбачали у ній агресора, 45% – дотримувалися протилежної думки, а 13% – не визначились [50]. Серед причин нападу найбільшу підтримку отримали наступні: намагання України вийти з-під впливу рф; неприйняття останньою України як самостійної, суверенної держави з незалежною зовнішньою політикою; негативне ставлення до євроінтеграційного курсу української держави; разом із тим, одна третина вважала, що це обумовлено приходом до влади націоналістичних сил [19, с. 141]. До того ж напередодні повномасштабного вторгнення одна третина донеччан готова була чинити опір ворогу методом збройного опору або шляхом громадянської непокорі [8]. Аналіз соціологічних опитувань показав, що поступово серед мешканців підконтрольної території зростало усвідомлення загрози, яку несла російська сторона для них, та відкидали вірогідність врегулювання збройного конфлікту на умовах агресора.

Змінилися суспільно-політичні настрої і з інших питань – мови, територіального устрою, ідентичності. На питання «Яким чином повинні співіснувати українська та російська мови в Україні?» 38% опитаних відповіли, що українська – державна, російська – вільно використовується, 31% – українська – державна, російська – офіційна в окремих регіонах, 30% – російська й українська – дві державні, решта не змогли визначитись [51]. Для порівняння: в 2012 р. 40,4% виступало за те, щоб

обидві мови мали статус державної [13]. Щодо територіального статусу регіону, то 47% із них прагнули бути частиною України з попереднім обсягом прав, 22% – з розширеними повноваженнями внаслідок реформи децентралізації, 9% – хотіли автономного статусу у складі України, 2% – бажали приєднання регіону до росії, 20% – інші відповіді або важко було сказати [16]. Також збільшилася частка тих, хто ідентифікував себе з Україною – 32,6%, а приналежність до регіональної ідентичності висловили 28,3%, з населеним пунктом – 19,6%, а решта – інші відповіді, або не змогли визначитись. До того ж 80% сприймали Україну як свою Батьківщину [22, с. 23, 64].

У суспільно-політичних маркерах посилювалися проукраїнські настрої, тому висновок харківського соціолога Ігоря Руценка, що «громадська думка на підконтрольних територіях крок за кроком долала штучний ізоляціонізм та, образно кажучи, вливалася у річище загальноукраїнських настроїв та тенденцій» найбільш вдало характеризує ситуацію [43, с. 41–42]. До таких висновків прийшла і дослідниця Лондонської школи економіки й політичних наук Марія Золкіна, яка відмітила, що «поступово, але поки що стабільно, відбувається консолідація суспільства навколо деяких принципових позицій» [52, с. 197].

Зміна суспільно-політичних настроїв у масовій свідомості місцевого населення була зумовлена низкою чинників. Серед них варто виділити розділення Донецчини на дві частини. Вже згаданий Ігор Руценко зазначав, що «критично важливим є місце проведення опитування», бо на теренах області проживають патріотичні мешканці та проросійськи налаштовані. Останні складаються саме з тих місць, де значна частка переселенців епохи індустріалізації, тобто тих територій, які опинилися під тимчасовою російською окупацією [43, с. 37].

Не менш важливим фактором, який впливав на настрої населення, був економічний. Донецький регіон протягом 1990-х – 2000-х років зазнав хвилі деіндустріалізації провідних галузей економіки, що негативно відбилася на соціальному становищі населення та інфраструктурі мономіст. Вони стали абсолютно занедбаними. Це вплинуло на масову свідомість місцевих жителів, які прагнули повернутися до «золотих років» радянського періоду – стабільності, постійного місця роботи та регулярної заробітної плати. Цим скористалася Партія регіонів, яка побудувала з себе образ «міцного господарника». Але перемога її лідера на президентських виборах у 2010 р. та партійців на парламентських у 2012 р. не принесла обіцяних змін, а навпаки, погіршила ситуацію. Це спровокувало протестні настрої серед донеччан, якими скористалися російські агенти впливу, спрямувавши їх проти української державності.

Тому досягнувши тимчасового перемир'я, українська влада розпочала відбудову й відновлення соціально-економічного життя регіону. Як відзначалось у Концепції «Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України» 2016 р., «ще до початку збройного конфлікту Донецька та Луганська області стикалися із суттєвими довгостроковими викликами, пов'язаними з бідністю, складною демографічною ситуацією та застарілою структурою економіки. Протягом тривалого часу підприємства галузі важкої промисловості скорочували обсяги виробництва. Збройний конфлікт погіршив ситуацію». За офіційними статистичними даними, обсяги промислової продукції на Донеччині у 2014 р. скоротилися на 31,5%, а у 2015 р. – на 34,6% [41].

Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження «Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей» від 16 жовтня 2014 р. Ним передбачалася низка заходів щодо відновлення інфраструктури та життєдіяльності населених пунктів [39]. Державний фонд регіонального розвитку в 2015 р. виділив для Донецької області у вигляді субвенції 2 млрд 340 млн гривень. Вони були спрямовані на 112 соціальних об'єктів [23]. У наступному році обсяг фінансування складав 3 млрд 852 млн гривень [24].

Економічні перетворення в регіоні активізувались із призначенням 11 червня 2015 р. на посаду губернатора Павла Жебрівського (2015–2018 рр.). В одному зі своїх інтерв'ю проблему відновлення регіону останній пов'язав із «розрухою у головах», а своїм завданням вважав «сформувати бізнес-пропозицію для створення нових робочих місць. На місце безперспективних виробництв й бізнесу мають прийти нові, ХХІ ст., а не ХІХ ст.» [28, с. 8]. Він ініціював регіональну програму розвитку малого і середнього підприємництва «Український донецький куркуль». Її мета полягала у курсному відборі бізнес-проектів для надання фінансової підтримки або часткової компенсації за

кредитом. За словами губернатора, частка ВВП малого й середнього бізнесу складала лише 7%, а тому він прагнув переламати цю тенденцію [54].

Але це не мало суттєвого впливу на місцеву економіку через загальні тенденції у державі. Попри проведення деяких змін у державній політиці й зменшення кількості контролюючих органів та їх перевірок, не вирішеними залишилися високі податкові ставки й обмежений доступ до кредитних ресурсів через великі відсотки [52, с. 20]. Інтерв'ю з низкою місцевих керівників підприємств також показали, що перешкодами для розвитку бізнесу, окрім податків й дорогих кредитів, були корупція та бойові дії [38].

Протягом 2015–2016 рр. в область було залучено величезні кошти. Крім субвенції з Державного фонду регіонального розвитку, значні фінансові вливання здійснили міжнародні донори у вигляді грантів, безповоротної допомоги, кредитів. Лише за 2015 р., згідно зі звітом уряду, на відновлення Донеччини було залучено 1,3 млрд євро, а в наступному році – ще 286,6 млн доларів. Крім того, у 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн – кошти, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на непідконтрольній території. Масштабні будівельні проєкти породили у масовій свідомості уявлення про початок довгоочікуваних змін. Вони стали важливим фактором для змін поглядів донеччан [44, с. 3].

Зміцнення проукраїнських настроїв зумовлено зміною гуманітарної політики місцевої влади, яку започаткував Павло Жебрівський. Він був прибічником «українізації» регіону, поборником декомунізації, публічно обіцяв назвати вулиці іменами діячів ОУН і УПА, заснував проєкт розвитку «Єдиного українського культурного простору», започаткував святкування в області Дня Європи тощо. Загалом губернатор багато зробив для підняття національної свідомості та патріотичного духу в регіоні [25].

Якщо були явища, які сприяли позитивним змінам у масовій свідомості, то були і такі, що, навпаки, ускладнювали їх. Восени 2015 р. відбулися місцеві вибори, що мали би оновити місцеву владу. Голосування не відбулось як на тимчасово окупованих територіях, так і у районах, які були близькі до лінії розмежування. Загалом, активність була низька – участь у виборах взяли лише 35,27% виборців. Вони не змінили місцевий політичний колорит «ані кількісно, ані якісно, бо здійснилась циркуляція у вигляді ребрендингу «Партії регіонів»» [12, с. 107–108].

Відбулося повернення тих людей, які не проявили свою активну патріотичну позицію під час російської агресії. І тих, які сприяли окупаційним силам, брали участь в організації псевдореферендумів, встановленні російської окупаційної адміністрації. За свої дії вони не отримали відповідного покарання. За особистими спостереженнями одного з авторів – Віталія Бенчука, жителя Маріуполя і учасника АТО, – значна частка з них продовжувала працювати на своїх посадах [30]. Неефективність продемонструвала не лише правоохоронна система, а і судова. Показова історія пов'язана з колаборантом Романом Джумаєвим. З 2014 р. він у складі інтербригади «ДНР» «П'ятнашка» воював проти України. Брав участь у боях за Дебальцеве та у Донецькому аеропорту. Повернувся додому в Маріуполь, але суд відправив його під домашній арешт. 16 вересня 2019 р. він був розстріляний невідомою особою [6].

Значний вплив на настрої мали гучні корупційні скандали, бо масовою свідомістю це сприймалося як «заробляння на крові». Масштаби хабарництва досягли таких меж, що громадськість звернулася з листом до Президента України з проханням провести фінансову перевірку діяльності місцевої влади [2].

Масштабні інвестиції, яких область не знала за всі роки незалежності, розбудова інфраструктури, що не ремонтувалась із радянських часів, не принесли кардинальних змін в економічне життя краю. У результаті російської агресії й кризових тенденцій у попередній період місцева економіка протягом 2014–2015 рр. зазнала серйозного удару. Це можна проаналізувати за динамікою змінюваності індексу фізичного обсягу валового продукту, що у 2011 р. досягнула 110,8%, 2012 р. – 97,6%, 2013 р. – 94,1%, 2014 р. – 65,8%, 2015 р. – 58,9%, а у 2016 р. – 105,8%. Лише у 2016 р. почалося слабке, порівняно зі спадом, відновлення економіки [26, с. 6]. На центральному рівні остання демонструвала зростання, але без структурних перетворень воно було незначне і досягало лише 3–4% ВВП. Цього було недостатньо для відчутного поліпшення життєвого рівня населення. Важливим рішенням уряду в 2017 р. стало збільшення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та інших соціальних видатків. Це дало позитивний ефект у короткостроковій перспективі.

Цього ж року, внаслідок громадського тиску, припинились економічні відносини з тимчасово окупованими територіями. В умовах військового протистояння це був правильний крок. Однак, він порушив транспортні регіональні зв'язки, що негативно вплинуло на місцеву економіку [53, с. 39]. До такого висновку прийшов й Інститут стратегічних досліджень, який у своїй аналітичній записці відзначив, що це стане наслідком «уповільнення темпів посткризового відновлення, яке було досягнуто у 2016 р. Вимушений розрив фінансових зв'язків із підприємствами на непідконтрольній території призведе до втрат доходів державного і місцевих бюджетів» [31].

Це впливало на суспільно-політичні настрої. Як показали соціологічні опитування, найбільшими проблемами, що хвилювали місцевих жителів, були збройний конфлікт, економічна ситуація та рівень життя [57]. Загалом, можна підсумувати, що настрої респондентів були досить песимістичні, вони давали найбільш негативні оцінки змін в усіх сферах життя й не вірили у покращення свого становища [16].

Мета гібридної війни полягала у впливі на почуття та думки людей. Це активно здійснювалося зі сторони російських ЗМІ й українських, які фінансувались або контролювались кремлем. Вони прагнули нав'язати певні установки для свідомості українських громадян, які мали динамічний характер і змінювались залежно від ситуації. Основні меседжі, що поширювала російська пропаганда, полягали у наступному:

- на материковій частині України відбувається «внутрішній конфлікт»;
- мир можливий лише за прямих переговорів із «республіками»;
- реформи повністю провалено, українська економіка на межі краху, а країна перебуває під зовнішнім керівництвом (з боку МВФ, США, «соросят»);
- мовне, релігійне та питання національної пам'яті української влади розколює суспільство і призводить до погіршення відносин із сусідами [4].

Останньому явищу підігравали й українські політики. У публічній площині вони надавали перевагу гуманітарним питанням (мови, історії, релігії), а не покращенням соціально-економічного життя. Цим маніпулювали російські агенти впливу в Україні. Це збурювало донеччан, адже більшість, перебуваючи у складному соціально-економічному становищі, прагнула покращення рівня життя.

Москва активно нарощувала свою присутність на українському медіа ринку з метою інформаційного впливу на масову свідомість українського населення. Важливими джерелами проросійської пропаганди стали телевізійні канали – «112 Україна», «NewsOne», «Zik», якими володів соратник кума президента РФ Віктора Медведчука та колишній народний депутат – Тарас Козак. Також Кремль спонсорував низку інтернет-ресурсів – «Страна.уа», «Вести», «2000.уа», «Комсомольская правда» тощо [5, с. 14, 16]. Закриття в лютому 2021 р. вищезгаданих телевізійних каналів сприяло зменшенню впливу ворожої пропаганди та зниженню рейтингів проросійських агентів, яких росія прагнула використати для встановлення маріонеткової влади у Києві під час повномасштабного вторгнення [40].

Важливу роль у пропаганді відігравали так звані ботоферми, які утримував наближений до володимира путіна російський бізнесмен євгеній пригожин (колишній керівник терористичної організації приватної військової компанії «Вагнер», загинув 23 серпня 2023 р.). Британський репортер Дейвід Патрикаракос взяв інтерв'ю в одного з їх працівників, який покинув їхні лави. Він розповів, що мета його роботи полягала в наступному: організації новинних сайтів з доменами .уа, аби створити враження, що вебсайт український; веденні сторінки «тролів» у соціальних мережах, які мали активно поширювати або коментувати певні події тощо. Цей контент мав «створити уявлення, що населення південного сходу України цілком підтримує сепаратистів і ненавидить українську владу» [33, с. 184–190].

Як показав аналітичний звіт «Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії», основними каналами отримання інформації були телебачення, інтернет-ресурси та неофіційні джерела – родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі. Але з часом почало зростати розчарування до будь-яких джерел новин [42, с. 40].

Це можна пояснити слабкою протидією української влади ворожому інформаційно-психологічному впливу, що пов'язано з технічними проблемами. Росіяни окупували найпотужніші передавачі аналогового телевізійного мовлення, розташовані у Донецьку, Луганську та Ровеньках. Це створило сприятливі умови для витіснення українського контенту і налагодження власного мовлення [18, с. 287]. При Міністерстві інформаційної політики України у 2015 р. була створена

міжвідомча Комісія з питань забезпечення стабільного функціонування системи національного телебачення і радіомовлення у зоні ООС та Криму. Завдяки її діяльності було встановлено 61 передавач, а також відбудовано 180-метрову телевежу «Краматорськ», яка в 2014 р. була зруйнована терористами. Також було заплановано встановити телевежу в Покровську, що мала відновити українське телебачення на окупованій території у радіусі близько 70–100 км. Її вартість складала 20 млн гривень, але ці роботи не були завершені [37, с. 5–6].

Після зустрічі в Парижі 9 грудня 2019 р. путін прийняв рішення про конвенційне вторгнення для досягнення своїх цілей. Навесні 2021 р. до кордону України було перекинуто значну кількість озброєнь та військової техніки чисельністю 28 батальйонних тактичних груп. Посилилась агресивна риторика з боку російського військово-політичного керівництва [7, с. 13]. Збройні сили рф накопичували сили та засоби ведення війни на українському кордоні. Також вони почали загрожувати з півночі – території Білорусі, де 10 лютого 2022 р. розпочалися спільні військові російсько-білоруські навчання «Союзна рішучість 2022». Останні мали завершитися 20 лютого, але були продовжені через визнання росією «ДНР/ЛНР».

Місцеве населення ці події сприймало спокійно. До повномасштабного вторгнення війна перебувала у режимі різного ступеня інтенсивності. У цей період відбувалися періодичні ескалації на різних ділянках фронту – Мар'янці, Світлодарській дузі, у районі шахти «Бутівка». Тому накопичення ОВТ на кордоні сприймалося як «гра м'язів» з метою психологічного тиску на українське керівництво. Не менш важливу роль відіграла офіційна риторика вищого політичного керівництва України, яке переконувало своїх громадян у контрольованості ситуації. Сильним сигналом для донеччан став приїзд Ріната Ахметова у Маріуполь 16 лютого 2022 р., де він заявив: «Я тут, щоби розділити з вами ці хвилювання та тривогу» [30].

Частина експертного середовища також відкидала вірогідність повномасштабної війни. Зокрема, 12 лютого 2022 р. на сайті «Українська правда» був опублікований аналітичний матеріал Центру оборонних стратегій, де стверджувалося, що, з одного боку, «накопичених сил та засобів для широкомасштабної операції із ціллю захоплення всієї чи значної частини України недостатньо», а з іншого – масове бомбардування за допомогою ракетних ударів та артилерійських засобів вогню може призвести до масштабних втрат серед цивільного населення, а це «може завадити планам російського політичного керівництва завоювати «серця та уми» російськомовного населення України» [21]. Але, як стверджував в одному з інтерв'ю керівник ГУР МО Кирил Буданов, у рф була низка сценаріїв, у тому числі й гібридного характеру, але її керівництво обрало один із найменш перспективних і можливих наявних варіантів [59, р. 44].

Отже, російська агресія та розділення Донеччини на дві частини – підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану територію призвели до зміни суспільно-політичних настроїв у масовій свідомості. Доведено, що у 2014 р., попри суспільно-політичну дезорієнтацію та російську військову інтервенцію, більшість донеччан прагнула залишитись у складі України. Також авторами був здійснений аналіз геополітичної орієнтації. Він показав суттєві перемини – від абсолютного домінування у 2013 р. проросійського зовнішньополітичного курсу до значного зростання у 2022 р. проєвропейського. Подібна тенденція відбулась у питанні врегулювання збройного конфлікту, бо якщо у 2015 р. більшість опитаних готова була на будь-які умови, то напередодні повномасштабного вторгнення росії вони абсолютно відкидали вірогідність такого варіанту. Зазнали змін самоідентифікаційні маркери, ставлення до мови. Тут почало переважати уособлення себе з державою, а не з регіоном, а відносного мовного питання – дві третини учасників соціологічних досліджень підтримували одну державну мову, а одна третина – надання російській статусу другої державної. На ці зміни впливала низка факторів, серед яких варто виділити наступні: розділення Донеччини на дві частини, бо на підконтрольній території опинилися патріотично налаштовані жителі, а на тимчасово окупованій – із проросійськими настроями; значні інвестиції в регіон; підтримка проукраїнської внутрішньої політики. Але варто відзначити і складність умов, у яких відбувалися ці процеси. У регіоні не здійснювалось оновлення місцевої еліти, а на посадових місцях залишилися особи, котрі підтримували псевдореферендум і сприяли встановленню російської окупаційної влади. До того ж росія постійно посилювала інформаційний вплив на масову свідомість через недостатню протидію з боку України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014–2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 48–54.
2. Бізнесмен, генерал, популіст і сбущник: хто і як керував Донецькою облдержадміністрацією з 2014 року. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/60572-biznesmen-general-populist-i-sbushnik-khto-i-yak-keruvav-donetskoju-obladministratsieyu-z-2014-roku> (дата звернення 15.07.2023).
3. Большинство дончан не одобряют действия сепаратистов – опрос. *Ліга. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_donchan_ne_odobryayut_deystviya_separatistov_opros (дата звернення 15.09.2023).
4. Бурковский П. «Кто не понял, тот поймет...»: російська пропаганда в українському телепросторі. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/21715/2018-08-30-kto-ne-ponyal-tot-poymet-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-teleprostori/> (дата звернення 15.07.2023).
5. Буткевич Б., Казанський Д. Хто говорить і що показує. *Український тиждень*. 2016. № 30 (454). С. 14–17.
6. В Маріуполі вбили бойовика угруповання «ДНР» Джумаєва. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-vbyvstvo-romana-dzhumaieva/30166807.html> (дата звернення 15.07.2023).
7. Воєнно-історичний опис російсько-української війни 2022 року (лютий–березень 2022 р.). Київ, 2022. 112 с.
8. В Україні зростає готовність чинити опір російським інтервентам: результати телефонного опитування, проведеного 5-13 лютого 2022 року. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1099&page=18> (дата звернення 20.08.2023).
9. Геополітичні орієнтації громадян України: стає і мінливе останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507> (дата звернення 17.07.2023).
10. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26> (дата звернення 19.07.2023).
11. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9> (дата звернення 19.07.2023).
12. Грідіна І., Чульська К. Регіональні еліти Донеччини та Луганщини після Революції Гідності та під час російсько-української війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31–32. С. 103–120.
13. Громадська думка стосовно статусу української та російської мов. *Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова*. URL: http://razumkov.org.ua/upload/mova_062012.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
14. Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій. 16-17 лютого 2022 р. Соціальна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_international_moods_022022_press.pdf (дата звернення 19.08.2023).
15. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_poll_082015_ua.pdf (дата звернення 17.07.2023).
16. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2017. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf (дата звернення 20.08.2023).
17. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12–23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf (дата звернення 20.08.2023).
18. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
19. «Донбаська складова» російсько-українського конфлікту: думки та оцінки громадян України. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1–2(177–178). С. 137–164.
20. Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>. (дата звернення 19.08.2023).
21. Загороднюк А., Кевлюк В., Павлючик О., Фролова А. Чи можливе вторгнення в Україну? *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/02/12/7323780/> (дата звернення 18.09.2023).
22. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4 (161–162). 134 с.
23. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 3511450 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 195) станом на 01 грудня 2015 року. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2015.pdf> (дата звернення 15.07.2023).
24. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 2761070 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 196 (із змінами) по Донецькій області станом на 1 грудня 2016 року. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2016.pdf> (дата звернення 15.07.2023).
25. «Колени Донбасса»: О чем говорит Жебровский. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5930-koleny-donbassa-o-chem-govoryt-zhebryvskyy> (дата звернення 17.07.2023).
26. Колосов М. Економічна блокада підприємств невідконтрольної частини Донбасу дає свої негативні наслідки. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3(49). С. 4–10.

27. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: Дух і Література, 2018. 560 с.
28. Малко Р. Павло Жебрівський: «Наша стратегія – відновлення довоєнного кордону України». *Український тиждень*. 2015. № 25 (397). С. 8–10.
29. МакФол Майкл. Від Холодної війни до Гарячого миру: американський посол у путінській Росії. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 496 с.
30. Особисті спогади Віталія Бенчука – вчителя Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва».
31. Оцінка впливу економічної блокади окупованих територій на фінансову безпеку України. Аналітична записка. Інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ocinka-vplivu-ekonomichnoi-blokadi-okupovanikh-teritoriy-na-finsovu-bezpeku> (дата звернення 16.07.2023).
32. Оцінка громадянами ситуації на Донбасі. *Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/1428048471_file.pdf (дата звернення 17.07.2023).
33. Патрикаркос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють військовий конфлікт ХХІ ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 352 с.
34. Подибайло М. Протидія українського волонтерського руху м. Маріуполь негативному інформаційному впливу в умовах російської агресії (2014-2018 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2020. Том. 3 (37). С. 157–172.
35. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та врегулювання. Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О.О. (голова), Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ: ІПіЕН ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 268 с.
36. «Портрети регіонів»: Підсумки. Зведені дані, порівняльний аналіз між областями. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (дата звернення 19.07.2023).
37. Проблеми відновлення українського мовлення в Донецькій області. Аналітичний звіт. Вересень 2016 р. Донецький інститут інформації. URL: <https://www.irf.ua/content/files/dp-2016-38.pdf> (дата звернення 17.07.2023).
38. Проблеми і підтримка малого і середнього бізнесу в Донецькій області. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5525-problemy-y-podderzhka-malogo-y-srednego-biznesa-v-donetskoj-oblasti> (дата звернення 18.07.2023).
39. Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 1002-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2014-r#n7> (дата звернення 15.07.2023).
40. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 02.02.2021 № 43/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441> (дата звернення 20.08.2023).
41. Про схвалення Концепції Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2016 р. № 892-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2016-r#n9> (дата звернення 15.07.2023).
42. Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. Київ: ГО «Телекритика», 2015. 77 с.
43. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1–2. С. 34–43.
44. Самар В. Гібридний "євроремонт" Донбасу. *Дзеркало тижня*. 2017. № 21. С. 3.
45. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
46. Соціально-політична ситуація в Україні. Вересень 2015 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=548&page=3&y=2015> (дата звернення 17.07.2023).
47. Ставлення до вступу України до ЄС і НАТО, ставлення до прямих переговорів з В. Путіним та сприйняття воєнної загрози з боку Росії: результати телефонного опитування, проведеного 13–16 грудня 2021 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083&page=20> (дата звернення 18.08.2023).
48. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naselennya-do-podiy-na-donbasi-tsina-miru-i-shlyakhi-podolannya-konfliktu> (дата звернення 18.07.2023).
49. Суспільні настрої на Донбасі 2020 – регіональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-na-donbasi-2020-regionalne-opituvannya> (дата звернення 15.08.2023).
50. Суспільно-політичні настрої населення. Грудень 2019 р. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf (дата звернення 19.07.2023).
51. Суспільно-політичні настрої населення. Липень 2018. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_072018_press.pdf (дата звернення 20.08.2023).
52. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. Київ: Стилос, 2017. 235 с.
53. Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2017. 142 с.
54. «Український донецький куркуль»: профінансували понад 200 бізнес-проектів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591436-ukrainskij-donetskij-kurkul-profinansovali-ponad-200-biznesproektiv.html> (дата звернення 18.07.2023).

55. Українсько-російські відносини очима громадян. *Національна безпека й оборона*. 2015. № 8–9 (157–158). С. 59–76.

56. Як змінилася думка українців про російсько-українську війну за два роки президентства Зеленського. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilasya-dumka-ukraintsiv-pro-rosiysko-ukrainsku-viynu-za-dva-roki-prezidentstva-zelenskogo> (дата звернення 15.08.2023).

57. Які проблеми турбують українців. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=1> (дата звернення 20.08.2023).

58. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2&y=2013> (дата звернення 17.07.2023).

59. Benchuk, V., and Trofymovych, V. Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth. *Youth Voice Journal*. 2023. Vol. IV: Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. pp. 40–52.

References:

1. Benchuk V. Neopolitychni nastroi donechchan v umovakh zbroinoho konfliktu (2014–2021 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya «Istorychni nauky». Ostroh. 2022. Vyp. 33. S. 48–54. [in Ukrainian].

2. Biznesmen, heneral, populist i sbushnyk: khto i yak keruvav Donetskoiu obladministratsiieiu z 2014 roku. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/60572-biznesmen-general-populist-i-sbushnik-khto-i-yak-keruvav-donetskoyu-obladministratsiieiu-z-2014-roku> (data zvernennia 15.07.2023). [in Ukrainian].

3. Bolshynstvo donchan ne odobriaiut deistviya separatystov – opros. Liha. *Novosti*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_donchan_ne_odobryayut_deystviya_separatystov_opros (data zvernennia 15.09.2023). [in Ukrainian].

4. Burkovskiy P. «Kto ne ponial, tot poimet...»: rosiiska propahanda v ukrainskomu teleprostori. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/21715/2018-08-30-kto-ne-ponyal-tot-poymet-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-teleprostori/> (data zvernennia 15.07.2023). [in Ukrainian].

5. Butkevych B., Kazanskyy D. Khto hovoryt i shcho pokazuie. *Ukrainskyi tyzhden*. 2016. № 30 (454). S. 14–17. [in Ukrainian].

6. V Mariupoli vbyly boiovyka uhrupovannia «DNR» Dzhumaieva. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-vbyvstvo-romana-dzhumaieva/30166807.html> (data zvernennia 15.07.2023). [in Ukrainian].

7. dzhumaieva/30166807.html (data zvernennia 15.07.2023). [in Ukrainian].

8. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny 2022 roku (liutyi-berezen 2022 r.). Kyiv, 2022. 112 s. [in Ukrainian].

9. Hridina I., Chulska K. Rehionalni elity Donechchyny ta Luhanshchyny pislia Revoliutsii hidnosti ta pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Seriya: Istoriia. Politolohiia. 2021. Vyp. 31–32. S. 103–120. [in Ukrainian].

10. Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia / za zah. red. V. P. Horbulina, O. S. Vlasiuka, E. M. Libanovoi, O. M. Liashenko. Kyiv: NISD, 2015. 474 s. [in Ukrainian].

11. Zahorodniuk A., Kevliuk V., Pavliuchyk O., Frolova A. Chy mozhlyve vtorhnnennia v Ukrainu? *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/02/12/7323780/> (data zvernennia 18.09.2023). [in Ukrainian].

12. «Koleny Donbassa»: O chem hovoryt Zhebryvskyy. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5930-koleny-donbassa-o-chem-govoryt-zhebryvskyy> (data zvernennia 17.07.2023). [in Ukrainian].

13. Kolosov M. Ekonomichna blokada pidpriemstv nepidkontrolnoi chastyny Donbasu daie svoi nehatyvni naslidky. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*. 2017. № 3(49). S. 4–10. [in Ukrainian].

14. Kuzo T. Viina Putina proty Ukrainy. *Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet*. Kyiv: Dukh i Literatura, 2018. 560 s. [in Ukrainian].

15. Malko R. Pavlo Zhebryvskyy: «Nasha stratehiia – vidnovlennia dovoiennoho kordonu Ukrainy». *Ukrainskyi tyzhden*. 2015. № 25 (397). S. 8–10. [in Ukrainian].

16. Otsinka vplyvu ekonomichnoi blokady okupovanykh terytorii na finansovu bezpeku Ukrainy. *Analychna zapyska*. Instytut stratehichnykh doslidzhen. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/otsinka-vplyvu-ekonomichnoi-blokadi-okupovanykh-teritoriy-na-finansovu> (data zvernennia 16.07.2023). [in Ukrainian].

17. Patrykarakos D. Viina u 140 znakakh. Yak sotsialni media zminiuiut viiskovyi konflikt KhKhI st. Kyiv: Yakaboo Publishing, 2019. 352 s. [in Ukrainian].

18. Podybailo M. Protydiia ukrainskoho volonterskoho rukhu m. Mariupol nehatyvnomu informatsiinomu vplyvu v umovakh rosiiskoi ahresii (2014–2018 rr.). *Voienno-istorychnyi visnyk*. 2020. Tom. 3 (37). S. 157–172. [in Ukrainian].

19. Politychni aspekty kryzy na Donbasi: diahnostyka stanu ta vrehuliuvannia. *Analychna dopovid* / Red. kol. Rafalskyi O.O. (holova), Kotyhorenko V.O., Panchuk M.I. Kyiv: IPIEN im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. 268 s. [in Ukrainian].

20. Problemy vidnovlennia ukrainskoho movlennia v Donetskii oblasti. *Analychnyi zvit*. Veresen 2016 r. Donetskyyi instytut informatsii. URL: <https://www.irf.ua/content/files/dp-2016-38.pdf> (data zvernennia 17.07.2023). [in Ukrainian].

21. Problemi i podderzhka malogo i srednego biznesa v Donetskoi oblasti. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5525-problemy-i-podderzhka-malogo-y-srednego-biznesa-v-donetskoy-oblasty> (data zvernennia 18.07.2023). [in Ukrainian].

22. Protydiia rosiiskii informatsiinii ahresii: spilni zusyllia zadlia zakhystu demokratii. Analitychnyi zvit. Kyiv: HO «Telekrytyka», 2015. 77 s. [in Ukrainian].
23. Rushchenko I. Fenomen «dvokh Donbasiv»: vektory rozvytku kolektyvnoi svdomosti naselennia riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibrydnoi viiny. Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal. 2017. № 1–2. S. 34–43. [in Ukrainian].
24. Samar V. Hibrydnyi "yevroremont" Donbasu. Dzerkalo tyzhnia. 2017. № 21. S. 3. [in Ukrainian].
25. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. Kyiv: NISD, 2017. 496 s. [in Ukrainian].
26. Transformatsii suspilnykh nastroiiv v umovakh protydii ahresii Rosii na Donbasi: rehionalnyi vymir / Nauk. red. O. Haran. Kyiv: Stylos, 2017. 235 s. [in Ukrainian].
27. Ukraina 2017–2018: novi realii, stari problemy (analitychni otsinky). Kyiv: Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova, 2017. 142 s. [in Ukrainian].
28. «Ukrainskyi donetskyi kurkul»: profinansuvaly ponad 200 biznes-proiektiv. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591436-ukrainskij-doneckij-kurkul-profinansuvali-ponad-200-biznesproektiv.html> (data zvernennia 18.07.2023). [in Ukrainian].
29. Benchuk, V., and Trofymovych, V. Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth. Youth Voice Journal. 2023. Vol. IV: Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. pp. 40–52. [in English].

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 17.02.2025

Прорецензовано: 07.03.2025

Прийнято до друку: 20.03.2025

e-mail: m.stafichuk@ukma.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-36-47

Стафійчук М. Олицькі володіння князя Станіслава Радзивіла у світлі поборів Волинського воєводства останньої третини XVI століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2025. Вип. 36. С. 36–47.

УДК 94+930.253(477.82)"1570/1590"

Маргарита Стафійчук

ОЛИЦЬКІ ВОЛОДІННЯ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА У СВІТЛІ ПОБОРІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу дослідити олицькі володіння князів Радзивілів через призму збережених поборів Волинського воєводства за останню третину XVI століття. Зокрема, реконструювати їх склад, встановити рівень залюднення цих територій, а також простежити зміни у цих маєтках протягом 1570-1580-х років.

Вивчення маєткових комплексів, які, з одного боку, дають розуміння, звідки бралися ресурси, а з іншого показують, наскільки великим був людський ресурс, тобто, де і на яких умовах сиділи слуги князя, є надзвичайно важливими для розуміння функціонування клієнтарно-патрональної системи, яка оберталася довкола патрона.

З огляду на незбереженість інвентарів та інших облікових джерел до історії Олицької ординації в період, коли вона належала Станіславу Радзивілу, першорядної ваги для студій над маєтковим господарством цього магната набувають фіскальні документи, а саме поборові реєстри Волинського воєводства.

На основі фіскальних документів та із залученням актових книг у статті проаналізовано дві складові частини володінь Радзивілів на Волині – Олицьку та Радивилівську волості – протягом останньої третини XVI століття, також укладено детальні таблиці на основі історичних документів.

Ключові слова: Волинське воєводство, Річ Посполита, князі Радзивіли, податки, маєткові комплекси, населення, містяни.

Marharyta Stafichuk

PRINCE STANISLAV RADZIWIŁŁ'S OLYKA DOMAINS THROUGH THE PRISM OF THE TAX RECORDS OF THE VOLYN VOIVODESHIP IN 1570-80S

The article attempts to investigate the Olyka domains of the Radziwiłł princes through the prism of the surviving tax records of the Volyn Voivodeship in the last third of the 16th century. In particular, to reconstruct their composition, to establish the level of settlement of these territories, and to trace changes in these estates during the 1570s and 1580s.

The study of estate complexes, which, on the one hand, give an understanding of where the resources came from, and on the other hand, show how large the human resource was, that is, where and on what conditions the prince's clientele was kept, is extremely important for understanding the functioning of the client-patronage system that revolved around the patron.

Given the lack of preservation of inventories and other accounting sources for the history of the Olyka majorat during the period when it belonged to Stanisław Radziwiłł, fiscal documents, namely the tax records of the Volyn Voivodeship, are of paramount importance for studies of the magnate's estates.

On the basis of fiscal documents and with the involvement of court books, the article analyses two components of Radziwiłł's possessions in Volyn – Olyka and Radyvyliv volosts – during the last third of the 16th century, and also provides detailed tables based on the source material.

Keywords: Volhynian Voivodeship, Polish-Lithuanian Commonwealth, Radziwiłł princes, taxes, estate complexes, population, townspeople.

Дослідження магнатської верстви, яка займала чільне місце в багатьох політичних і суспільних процесах Речі Посполитої, завжди було актуальним. Однією із визначальних рис представників цієї верстви було посідання великих маєткових комплексів – ресурсу, який давав їм не тільки

матеріальний дохід, а як магніт привертав увагу клієнтів та потенційних союзників як на локальному, так і на загальнодержавному рівнях. Вивчення маєткових комплексів, які, з одного боку, дають розуміння, звідки бралися ресурси, а з іншого показують, наскільки великим був людський ресурс, тобто, де і на яких умовах сиділи слуги князя, є надзвичайно важливими для розуміння функціонування клієнтарно-патрональних взаємин.

Магнатські латифундії, розташовані в українських воєводствах Речі Посполитої, вивчали, серед іншого, Володимир Собчук, Ірина Ворончук, Віктор Атаманенко, Збігнев Анусік, Юзеф Длугош, Вітольд Бобінський та інші [1, 2, 3, 10, 11, 12, 31, 35]. Більшість із цих авторів сфокусували свою увагу на Волині, адже саме тут концентрувалися володіння найпотужніших родів, які носили спадкові титули і відомі з джерел першої половини XVI ст. як «княжата головні» (Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Сангушки) [25]. Радзивили, які походили з території Великого князівства Литовського, хоч і користувалися набутим, а не спадковим князівським титулом¹, не поступалися їм за своєю вагою в державі і розмірами латифундій, більшість з яких, щоправда, знаходилася поза межами регіону. На Волині Радзивили володіли кількома комплексами, які належали представникам двох гілок роду – «князям на Олиці та Несвіжі» і «князям на Біржах та Дубинках»². Ці комплекси вивчалися мало, а між тим існують підстави вважати, що один із чільних представників клану Радзивилів віленський воєвода і великий литовський канцлер Миколай «Чорний» (1515-1565) вважав Олику своєю головною резиденцією – зокрема, у титулі, яким користувався і він, і його нащадки, Олика названа першою.

Що собою являли володіння цього вельможі, як виглядала їх структура і наскільки великим був підконтрольний князям людський ресурс? Розповісти про все це, на жаль, неможливо через брак відповідних джерел. Облікові документи з детальною інформацією про волинські латифундії Радзивилів перших двох третин XVI ст. просто не дійшли до нашого часу, а от для наступного періоду вони збереглися. Частково опубліковані, частково збережені в рукописі поборові (податкові) реєстри останньої третини XVI ст. дозволяють сформувати певне уявлення про склад, залюднення та господарство земельних володінь роду, розташованих у межах Волинського воєводства. У статті проаналізуємо ці документи і на їх підставі охарактеризуємо досліджуваний маєтковий комплекс³. Та перш, ніж перейти до виконання поставленої задачі, потрібно бодай коротко згадати тогочасного власника цих земель.

Станіслав Радзивил – перший олицький ординат. В останній третині XVI століття волинськими володіннями Миколая «Чорного» володів молодший із чотирьох його синів – Станіслав Радзивил на прізвище «Побожний» (1559-1599). На відміну від свого батька, який обіймав найвищі позиції в єрархії титулів Великого князівства, він відзначився скромнішими кар'єрним здобутками – урядом великого маршалка литовського (1592-1595) та жмудського старости (1595-1599). Походячи із протестантської (кальвіністської) родини, князь навернувся на католицизм разом зі старшими братами (1574) і в подальшому відзначився харитативною діяльністю на підтримку Римської Церкви. Хоча до Станіслава фамілія Радзивилів вже кілька поколінь володіла Оликою, саме він став першим олицьким ординатом. Сталося це 1586 року, коли сини Миколая «Чорного», розділивши спадщину, утворили три ординації (неподільні комплекси)⁴ з центрами у Несвіжі, Олиці та Клецьку.

Принцип, за яким відбувалося розпаювання батьківщини, вловити досить важко. Несвіж і Олика – два ключові центри Радзивилівських володінь, назви яких відображені у князівській титулатурі, – дісталися найстаршому і наймолодшому з синів Миколая «Чорного». Якби під час поділу був врахований принцип старшинства, Станіслав за жодних обставин не посів би Олики. Швидше за все, йому

¹ Миколай «Чорний» Радзивил отримав князівський титул від імператора Священної Римської імперії Карла V (1547) [33, с. 18].

² Ці дві гілки роду, очолювані двома кузенами Миколаєм «Чорним» та Миколаєм «Рудим», виділилися у першій половині XVI століття. Детальніше про родовід Радзивилів див. до прикладу [29, 33].

³ Зауважимо, що інформація щодо трьох збережених реєстрів (1570, 1577, 1583) подана за публікацією *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1889. Т. 19, у той час як останнє оподаткування за 1589 рік подається за неопублікованими матеріалами із польського АГАДу (AGAD). Це пов'язано із тим, що лише невелика частина матеріалів з побору за 1589 рік потрапила до згаданої публікації.

⁴ Ординація, або майорат – це специфічний тип землеволодіння, який утворювався із метою запобігти подрібненню спадщини. За умовами фундаційного акту Олицької ординації, її володіння мали передаватися у спадок по прямій чоловічій лінії. У разі її вигасання спадкоємцем ставив молодший брат або старший племінник померлого ордината [27, с. 377].

дістався би Клецьк – маєток, наданий батькові за заслуги (1551) [32, с. 309]. Утім, Клецьк отримав старший від Станіслава брат Ольбрахт.

Виглядає на те, що вибір старших братів був продиктований географічним розташуванням маєтків. Беручи до уваги кар'єрні міркування, вони обрали володіння у Великому князівстві Литовському – на історичному просторі функціонування роду, де його вплив був потужніший. Тобто, принцип старшинства при поділі маєтків спрацював, однак, деякі з братів «Побожного» обрали не престижніші за статусом батьківські володіння, а стратегічно найбільш вигідні для їх політичних амбіцій.

Окрім Олики на долю Станіслава Радзивила випали й деякі дрібніші волинські комплекси. Деякі деталі стосовно успадкованих князем володінь дізнаємося з «посагової облігації» Станіслава 1577 року⁵. Зазначається, що Радзивилу дістався «замок Олика з местом, фольварками и волость, Хорлуп з местом и волость, замок Радивилів з местом, фольварком Немировом и волость» [28, с. 35], а також Яблонна і данники⁶ з пущею⁷. Крім того, молодший з синів віленського воєводи отримав деякі володіння на території Великого князівства Литовського, а саме: Негневичі на Новгородщині, Налібоки на Мінщині, Даниловичі під Ошмянами, а також Гардинівський та Будилівський двори Мерецького маєтку, що у Віленському воєводстві.

Ядро володінь Станіслава Радзивила розміщувалося в межах Луцького та Кременецького повітів Волинського воєводства. З формальної точки зору, якщо відштовхуватися від фіскальних документів, маєтності князя були об'єднані у дві волості – Олицьку та Радивилівську [26, арк. 74, 134]. Утім, у судових актах та данинах Радзивила на маєтки слугам іноді згадуються землі, які належали до Хорлупської волості. Йшлося про куш сіл на захід від Олики, які компактно розташовувалися навколо Хорлупа, органічно примикали до олицької замкової околиці й адміністративно входили до неї. Їх спорадичне виділення в окрему одиницю було даниною традиції. Вся річ у тім, що в давні часи Хорлупська волость належала Луцько-Острозькій православної єпархії⁸, і лише 1574 року сини Миколая Радзивила «Чорного» виміняли її у владки Йони (Борзобогатого-Красенського) на маєток Фалимичі [9, с. 258]⁹.

Фіскальні документи останньої третини XVI ст. З огляду на небережність інвентарів та інших облікових джерел до історії Олицької ординації в період, коли вона належала Станіславу Радзивилу, першорядної ваги для студій над маєтковим господарством цього магната набувають фіскальні документи, а саме поборові реєстри Волинського воєводства.

Рішення про збір податків у Речі Посполитій ухвалювалося на сеймах і детально регламентувалося поборовими універсалами, що видавалися від імені короля. Відповідальність за стягнення грошей зі шляхти-землевласників покладалася на поборців з числа місцевих обивателів. Попри чітко прописаний механізм збору податку, на практиці поборці виконували отримані настанови доволі вільно, орієнтуючись на регіональні особливості [36, с. 4]¹⁰.

Поборові реєстри, тобто списки про сплату податків з кожного маєтку або маєткового комплексу, є цінним джерелом для студій над магнатським господарством ранньомодерної Волині. Окрім інформації про населені пункти у складі володінь, їхні розміри та категорії місцевих підданих, в них можна виявити і деякі інші цінні дані, зокрема, про наявність у поселеннях православних церков, млинів, цехів тощо. Шляхетське і, зокрема, магнатське землеволодіння Волинського воєводства в останній третині XVI ст. можна вивчати на підставі збережених поборових реєстрів 1570, 1577, 1583 та 1589 років. У нашому випадку ці джерела є дуже показові, оскільки вони допомагають простежити зміни, які відбулися в Олицьких володіннях Радзивилів в різні періоди їх функціонування: по смерті Миколая «Чорного» (побор 1570 р.), одразу після розподілу його спадщини (1577), невдовзі після серії татарських набігів 1578-1579 років (1583) та через десять літ по тому, як ординація дісталася

⁵ Йдеться про «посагову облігацію», яку брати Радзивили склали для виплати посагу своїй сестрі Кристині, яка 29 грудня 1577 року вийшла заміж за коронного підканцлера Яна Замоїського.

⁶ Категорія селян, яка сплачувала натуральну ренту продуктами своїх промислів [7, с. 514-515].

⁷ Т. Кемпа, перераховуючи маєтки Станіслава, визначає «Данники» і «Пушу» як населені пункти. Однак, ймовініше йдеться саме про селян-данників та пушу як про угіддя [33, с. 223].

⁸ Згадується у власності луцького владки Марка Жоравницького у 1564 році [17, арк. 86].

⁹ Фалимичі до рук Радзивилів потрапили за великокняжим привілеєм 1558 р. [32, с. 308].

¹⁰ Волинськими поборцями у досліджуваній період були: Олександр Жоравницький (1570), Федір Рудецький (1577), Федір Загоровський (1579, 1590), Іван Хрінницький (1583), Михайло Линецький (1591), Богус Гараїн (1593), Василь Болбас-Ростоцький (1595), Микола Семашко (1597), Олександр Семашко (1598) [26, с. 202; 19, арк. 1201; 20, арк. 391; 21, арк. 893; 22, арк. 532; 23, арк. 738; 24, арк. 692].

Станіславу (1589). При цьому, як уже зазначалося вище, через різні принципи підходу до їх укладання, не всі реєстри містять однакові показники, що ускладнює порівняльний аналіз. Рівень деталізації реєстрів також залежав від поборових універсалів, тобто нормативних документів, на основі яких реєстри укладалися. Наприклад, за поборовим універсалом 1570 року православні священники не мали сплачувати спеціального податку, але в 1577-му він був запроваджений [34, арк. 103, 179]. Використовуючи дані зі збережених поборових реєстрів, спробуємо приблизно окреслити склад, структуру, рівень залюдненості і господарський стан волинських володінь князя Станіслава Радзи-вила в останній третині XVI століття.

Олицька волость

Перше, на що варто звернути увагу при порівнянні поборових реєстрів за різні роки, – це те, що категорії оподаткування і рівень інформативності в них часом різняться. Зокрема, це стосується розмірів площі головного міста ординації (див. таблицю 1). В реєстрі за 1570 рік зазначено лише те, що в усій волості нараховується 356 волок¹¹. У самій Олиці податки зібрано зі 105 димів (господарств), однак не вказано, на скількох волоках вони «сиділи» [36, с. 14]. В наступних за хронологією поборових реєстрах їх число варіюється від 105 до 117 волок¹².

Якщо ж звернути увагу на динаміку змін, то помітно, що загальна площа Олики, хоч і не радикально, але зменшувалася. Оскільки побори вціліли лише за деякі роки, важко вказати конкретну причину. Не виключено, що однією з них були набіги ординців на Волинь наприкінці 1570-х. На користь нашого припущення свідчить той промовистий факт, що в 1578 році ціла Оличчина, як і багато сусідніх маєткових комплексів, була звільнена від податків саме через «велике руйнування, попалення і до ґрунту спустошення від поганців татар» [36, с. 78].

Таблиця 1. Місто Олика за податковими матеріалами 1570-1589 рр.
[36, с. 14, 46, 108; 26, арк. 73]

Характеристики	1570	1577/13	1583	1589
Волоки	—	117	112	105
Будинки ринкові	17	21	20	20
Будинки вуличні	55	47	29	39
Будинки на передмісті	212	128	213	187
Убогі халупи	—	95	—	—
Ремісники	11	16	36	36
Коморники	31	49	36	36
Городники	150	175	—	—
Перекупники і перекупки	6	?	17	17
Пекарі	—	—	24	24
Прасоли / соляники	—	—	18	18
Дударі	—	—	4	4
Млини (кола)	?	—	4	—
Попи	—	—	1	1

¹¹ До середини XVI ст. основною одиницею оподаткування на Волині було дворище – велике селянське господарство, площа якого варіювалася від 80 до 120 га землі. Дворищна система була заснована на принципі освоєння вільної землі, тож чим більшою була чисельність населення дворища, тим більша територія оброблялася. Унаслідок аграрної реформи середини XVI ст. (відомої як «Устава на волоки») почалося переведення дворищних господарств на волочну міру. Кожне дворище обмірювалося, після чого селяни отримували у користування ділянки стандартного розміру, що значно спростило збір податків. Новою одиницею оподаткування стала волока, площа якої на Волині становила бл. 24 га. У маєтках Радзивилів перехід з дворищного на волочне господарювання відбувся до 1570 року. Щоправда, з поборового реєстру 1589 р. випливає, що дворища надовше збереглися в одному з підольських сіл (Жорнищах), але в даному випадку явно маємо справу з помилкою переписувача, адже в поборовому реєстрі 1583 р. у цьому ж селі зафіксовані волоки [36, с. 14, 109; 26, арк. 73; 4, 5].

¹² У деяких із цих джерел волоки названі ланами, хоча в теорії це різні за розміром одиниці площі. Однак, те, що в нашому випадку йдеться про волоки, а не лани, добре видно з порівняння поборового сумарія Волинського воєводства 1589 р. з поборовим реєстром того ж року [36, с. 46 (поборовий реєстр 1577 р., лани), 108 (поборовий реєстр 1583 р., лани), 151 (поборовий сумарій 1589 р., лани); 26, арк. 73. (поборовий реєстр 1589 р., волоки)].

¹³ За цей рік також сплачено 8 флоринів від олицького кагалу [36, с. 64] Євреї не згадуються у поборах за інші роки, однак з активних джерел випливає, що вони таки проживали в адміністративному центрі волості. Також, коморники, які сплачують по 7 гр., у реєстрі за 1577 р. обраховуються разом із перекупниками. Окремо фіксуються «убогі» коморники (4), які сплачують по 4 гр. Для спрощення у таблиці категорія «Коморники» включає «убогих» коморників теж.

Із забудовою міського простору протягом 1570-1580-х відбуваються різноманітні метаморфози. Кількість ринкових домів упродовж всього періоду залишалася більш-менш стабільною і нараховувала два десятки, а от число житлових споруд у вуличній забудові і на передмістях постійно коливалося то в одну, то в іншу сторону. Загалом за весь період вуличних будинків поменшало з понад півсотні до менш як 40, а передміських – з близько 210 до 190.

Із наведених у таблиці цифр може скластися враження, що з 1570-го до 1577 року кількість будинків на передмісті драматично скоротилася, однак схоже на те, що у тексті конкретного цього побору «будинки на передмісті» та «убогі халупи» були розділені в окремі категорії. У разі їх об'єднання отримаємо цифру, більш-менш співмірну з показниками 1570 і 1583 років (223 об'єкти). Відтак, загальна тенденція зберігається – стабільне, хоч і не масштабне розширення передмість протягом 1570-х та поступове звуження протягом 1580-х. Можливо, і цю тенденцію слід пов'язувати з татарськими нападами кінця 1570-х. Зауважимо, однак, дещо суперечливу ситуацію із вуличними будинками, кількість яких значно скоротилася протягом 1580-х. Це може бути пов'язане із містобудівними ініціативами власника ординації, так само як і з системою оподаткування. На жаль, через брак джерел це питання лишається відкритим.

Вирахувати чисельність населення Олики, навіть знаючи приблизні показники числа осіб у міщанській сім'ї (для Волині ця цифра становить у середньому 6,3 особи) доволі складно, адже в міських будинках часто проживало кілька родин одночасно [5, с. 301]. Якщо ж узяти до уваги мінімальні показники (по одній родині на будинок), тоді вийде, що в столиці Олицької ординації в останній третині XVI ст. проживало від 1500 до 2000 осіб.

Окрім власників нерухомості у різних частинах міста податкові матеріали фіксують в Олиці інші категорії населення, зокрема, коморників (які не мають власної землі, наймитують, живуть «у коморі» в чужому господарстві) і ремісників. Число перших коливалося упродовж періоду від трьох до п'яти десятків, число других стабільно зростало: на 1570-й майстрів було всього 11, за два десятки літ їх бачимо в місті вже 36. В реєстрах 1583-1589 років поруч із категорією «ремісники» окремо виділяються пекарі, соляники, дударі, що, очевидно, вказує на їх позацехову діяльність. Підтвердити або спростувати це припущення неможливо через тотальну відсутність актових книг олицького магістрату зазначеного періоду.

Зауважимо, що у 1583 і 1589 роках реєстри фіксують по одному олицькому попу, тобто священнику-настоятелю місцевої церкви, що, як відомо з інших джерел, мала посвяту Св. Трійці. Хоча в історіографії ця святиня згадується вперше лише в 1596 році [6, с. 710], волинські побори 1583 та 1589 років фіксують платника цього податку, що дозволяє поглибити історію існування храму до початку 1580-х.

Для кращого розуміння того, що собою являла Олика в останній чверті XVI ст., було би важливо порівняти її з іншими урбаністичними центрами, що належали волинським магнатським родам, насамперед, із сусідніми Острогом і Клеванню. Утім, це завдання виявляється доволі непростим, бо поборовий реєстр навіть відносно стабільного 1577 року дає для всіх трьох міст різні базові одиниці оподаткування. В Острозі та Клевані це дими, в Олиці – волюки. За іншими показниками, такими, як число ринкових домів і ремісників, головне місто князів Радзивилів суттєво поступалося Острогу, проте виглядало привабливіше за Клевань¹⁴. У порівнянні з містом Полонна, яке належало представнику іншої гілки родини Радзивилів, Олика виглядала значно потужніше, однак зіставлення цих двох центрів є не зовсім коректним, враховуючи резиденційний статус Олики [36, с. 15].

Від центрального міста ординації перейдемо до поселень, які його оточували, і з'ясуємо, що про них сказано в аналізованих джерелах (див. таблиці 2.1 та 2.2). Почнемо з переліку сіл Олицької волості. На жаль, найдавніший з поборових реєстрів, датований 1570 роком, не містить докладної інформації про них, проте з актових матеріалів ми знаємо, що в цей час до неї входили Берестяни, Водиради, Дідичі, Дерьнь, Дубища, Сільники, Ставок, Хром'яків, Цумань¹⁵, а можливо і Омеляник, який перебував у власності братів Радзивилів станом на 1574 рік¹⁶.

¹⁴ Наприклад, у 1577 р. в Острозі більше міської забудови (43 ринкові будинки, 226 вуличних будинків) та ремісників (28), натомість набагато менше коморників та городників (20); у Клевані взагалі не зазначена жодна забудова – лише оподаткування 13 димів, ремісники (14), городники (40) та перекупники (3) [36, с. 37, 47].

¹⁵ У 1555 р. батько кн. Станіслава Миколай Радзивил «Чорний» придбав Берестяни у Григорія Ходкевича, та набув Водиради, Дерьнь і Ставок – у кн. Олександра Сангушка; того ж року віленський воєвода домовився з кн. Іваном Чорторийським про обмін Сильна (Сільники) на Сморгів. Дідичі, Дубища, Цумань та Хром'яків здавна належали до складу Олицької волості, яка потрапила до рук Миколая «Чорного» у спадок від його батька Яна «Бородатого» [32, с. 307-308, 310].

¹⁶ У 1574 р. княжичі Радзивили обміняли Омеляник на село Пальче, яке раніше належало Жидичинському монастирю [9, с. 258].

Таблиця 2.1. Села Олицької волості за поборовими реєстрами 1577-1589 років
[36, с. 19, 46-47; 26, арк. 73-74]

Назва села	Волочні			$\frac{1}{2}$ волочні			$\frac{1}{4}$ волочні			Городники			Коморники			Поли			Млинові кола		
	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589
Бакорин	14	9	9	-	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Береги	-	-	-	9	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Берестяни	-	-	-	19	25	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Водиради	1	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Воля Грим'яча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Воля Карпиловка	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Воля Олицька	-	-	-	13	11	11	-	-	-	3	5	5	-	5	5	-	-	-	-	2	2
Воля Цуманська	-	-	-	3	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Городище	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дернь	2	-	-	3	7	7	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дідичі	33	37	37	11	-	-	3	-	-	8	4	4	-	-	-	-	1	2	-	1	2
Довгошії	41	39	30	4	-	-	-	-	-	8	6	7	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Дубища Великі	-	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дубища Малі	2	2	2	2	-	-	-	-	-	1	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Жорнища	17	14	14	-	-	-	-	-	-	5	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Клобучин	-	-	-	8	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 2.2. Села Олицької волості за поборовими реєстрами 1577-1589 років

Назва села	Волочні			$\frac{1}{2}$ волочні			$\frac{1}{4}$ волочні			Городники			Коморники			Поли			Млинові кола		
	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589
Ледчани	23	21	12	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Мительне	31	30	34	6	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	2	2
Мошениця	–	–	–	14	12	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Носовичі	19	15	15	2	–	–	–	–	–	6	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Пальче	8	7	6	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Петушків	9	13	13	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Покоців	9	8	8	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Посників	5	9	7	–	–	–	–	–	–	4	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Романів	2	2	2	–	–	–	–	–	–	6	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Селібереги	–	5	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сильно	7	11	11	7	–	–	3	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ставок	–	–	–	16	11	8	–	–	–	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Турчин	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Хорлуп	13	34	34	2	–	–	–	–	–	2	5	5	–	–	2	1	–	–	–	–	–
Хром'яків	6	5	5	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Цумань	6	5	5	–	–	–	–	–	–	7	7	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
Чемерин	9	5	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Яблонна	–	–	–	–	38	38	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

У пізніші часи у складі волості бачимо також два маєткові комплекси з центрами в Яблонній і Хорлупі, та чи належали вони до неї на початку 1570-х – достеменно невідомо. Яблонну віленські воєводи учі успадкували від батька Миколая «Чорного». У 1570 р. податок з неї вносив фалимицький, а не олицький урядник [36, с. 32]. Враховуючи значну відстань від Олики (бл. 60 км), цей маєток на початку 1570-х міг не належати до «столичної» волості і, напевне, оподатковувався окремо. Хорлуп, узагалі не згаданий у реєстрі, дістався Радзивилам уже після смерті Миколая «Чорного» (1574) [32, с. 308]. Якщо спиратися на пізніший актовий матеріал, до Хорлупа були «прив'язані» Новосілки та Пальче, однак складно сказати, чи ці присілки дісталися Радзивилам у складі Хорлупського ключа, чи були осаджені або приєднані до нього пізніше. Хоча нам не відомо, скільки волок нараховувалося у Хорлупі на момент укладання першого з аналізованих реєстрів, це мало бути чимале поселення. У 1569 р. в ньому зафіксований великий фільварок і навіть замок¹⁷.

У наступному за хронологією поборовому реєстрі 1577 р. в Олицькій волості зафіксовано три десятки сіл. Найбільшими з них були (і залишалися ще упродовж 1580-х) Дідичі, Довгошії, Мительне та Хорлуп. Склад волості є майже ідентичним у цьому та наступному реєстрі 1583 р., за винятком Яблонної, взагалі не згаданої у 1570-х. Податкові списки наступних років включають село до орбіти впливу Олики.

Цікавою рисою побору за 1577 рік є те, що у ньому окремо зазначені замкові села – володіння княжого столу – та зем'янські вислуги, які знаходилися в посесії сателітів Станіслава Радзивила. Цього розподілу не зафіксовано у подальші роки, але він дозволяє простежити динаміку зростання кількості зем'янських маєтків протягом 1580-90-х років на актовому матеріалі. Зокрема, у 1577 році замкові та зем'янські села складали відповідно 75% та 25% у складі волості, натомість протягом 1580-90-х кількість зем'янських маєтків збільшилася до 40-45%.

Поборовий реєстр 1589 року відрізняється від трьох попередніх тим, що в ньому, і тільки в ньому до складу Олицької волості внесені Городище, та Воля Карпилівка. Ці невеликі поселення на 5 волок кожне, швидше за все, були осаджені упродовж останніх років¹⁸.

Завдяки податковим реєстрам 1577, 1583 та 1589 років можемо простежити динаміку залюднення Олицької волості. Загальна кількість сіл протягом цього періоду коливалася від 30 до 35, однак зросла площа освоєних земель. На 1570 рік і міські, і сільські волоки пораховані разом, тож важко сказати, скільки із 356 волок припадає на Олику, і скільки на села у складі волості. Однак, до 1577-го кількість лише сільських налічувала 316, а на 1583-й було вже 339 волок. Утім, до кінця десятиліття цей показник різко зменшується (309), очевидно, внаслідок татарських нападів.

Площа волоки у середньому становила 24 га (відповідно, півволоки – 12 га, чверть – 6), тож загальна територія підолицьких маєтків Станіслава Радзивила коливалася в діапазоні 7200-8200 гектарів освоєної землі. Згідно із підрахунками І. Ворончук, у середньому на одну волоку припадали одна селянська родина, 5-8 осіб [5, с. 229]. Відповідно, число мешканців сіл Олицької волості (протягом 1577-1589 рр.) обчислюється у 1500-2700 осіб.

У поборах за різні роки присутні й інші цікаві одиниці оподаткування. Відповідно до конституції сейму, побор і шосове (окремий податок для міст, який сплачувався з нерухомого майна) [5, с. 420] передбачали сплату податків від церковнослужителів східного обряду («попів»), об'єктів збуту алкогольної продукції і переробки зерна на борошно, а відтак у поборах відображена інформація про православні парафії, корчми і млини. Так, за побором 1570 року, у волості нараховувалося 19 млинових кіл (щонайменше 9 млинів)¹⁹ та 9 сільських корчем. Цікаво, що у пізніших податкових списках їх фіксується менше: 5 у 1583-му та 6 млинів у 1589-му. Традиційно пояснюємо різницю

¹⁷ Хорлупський замок згаданий у джерелах ще в 1609 р. [8, с. 134].

¹⁸ Зазначимо про динаміку двох, відзначених у поборах, категорій волосного населення. Кількість городників коливається від побору до побору – від 114 (1570) до 81 (1577), потім падає ще більше до 62 (ця кількість зберігається протягом 1583-1589 рр.). Скорочення кількості городників може бути наслідком татарських набігів, або переселення певної кількості людей із сіл до більш ремісничих та комерційних осередків волості. Крім того, у поборі 1570-го року фіксується 21 коморник (тобто, безземельний селянин). Ця цифра знижується до 10, а потім до 5 на початок 1580-х років. Поруч зі зростання площі землі, яку обіймають підолицькі села, це може бути свідченням освоєння нових територій селянами. Щодо розмірів податків: із волоки податок становить 30 гр. і залишається стабільним; городники сплачували по 4 чи по 2 гр. (1577, 1583), натомість 1589 р. трохи більше – по 6 чи 4 гр.; У 1577 році Петро Волошин особисто сплачує 8 гр. від 50 овець у селі Грим'яче та по 13 гр. від 130 овець в Цумані. Можливо, йдеться про зем'янина, маєтності якого чомусь не потрапили до категорії зем'янських маєтків.

¹⁹ У поборах фіксуються млини на 1 або 2 млинові «кола» (жорна). 1570 р. зазначається лише загальна кількість кіл на усі села, тож точна кількість млинів невідома.

наслідками татарських набігів на Волинь. Щодо локалізації млинів, то у поборах 1583 і 1589 років млини фіксуються у Волі Олицькій (одне із млинових кіл є фолюшовим²⁰), Дідичах, Мительному, Ставку та Цумані, а також, у Чемерині (лише 1589 р.). Цікаво, що всі вони (крім Цумані на півночі Олицької волості) компактно розташовані у поселеннях довкола центру ординації, ймовірно для того, аби в першу чергу обслуговувати її господарські потреби.

Згідно з поборовими універсалами, настоятелі католицьких храмів не оподатковувалися, тому у джерелах присутні згадки лише про православних священників. Ми вже згадували про православному парафію в Олиці, а у волості поборові списки 1583 та 1589 рр. фіксують «попів» у Дідичах та Хорлупі (при чому, у першому селі кількість парафій протягом 1580-х на одну збільшується, а у другому – скорочується)²¹. Примітно, що окрім Олики, православні парафії фіксуються у двох з найбільших поселень волості – одне поблизу центру володінь, інше – у західній частині. Названі парафії мали охоплювати не лише дідичьких і хорлупських мешканців, а й жителів інших сіл волості у її південно-центральної та західній частині. Звісно, йдеться тут про християн східного обряду. Що ж до католиків, то хоча настоятелі місцевих костелів не сплачували побор, з інших джерел ми знаємо про існування одразу двох римських храмів в Олиці. Один із них мав посвяту Св. Трійці (перша згадка в 1587 р.), інший – Св. Христа (перша згадка в 1598 р.) [30, с. 257].

Радивилівська волость

Радивилівська волость, на відміну від центру князівських володінь, розташовувалася не у Луцькому, а у Кременецькому повіті, фактично на самому кордоні Волинського і Руського воєводств. Із судових документів дізнаємося, що цей маєтковий комплекс межував із Любицькими добрими львівського підкоморія Миколая Жулкевського (на північному заході) [15, арк. 48] та Батьківськими грунтами Івана й Северина Батьківських (на півдні) [15, арк. 449-451 зв].

Містечко Радивилів уперше згадується у власності Миколая Радзивила «Чорного» у 1564-му році і було, ймовірно, ним фундовано (хоча невідомо, чи раніше на його місці було якесь інше поселення) [8, с. 75]. Про надання йому магдебурзького права невідомо, однак враховуючи згадки про радивилівського вйта (1564) [18, арк. 195], Андрій Заяць вважає, що цей урбаністичний центр можна зарахувати до категорії привілейованих міст [8, с. 160].

Із чотирьох поборових реєстрів досліджуваного періоду Радивилівщина описана лише в двох – за 1570 та 1589 роки, при чому села у її складі перераховані лише в останньому (див. таблиці 3 та 4). Так, із нього випливає, що до складу Радивилівської волості належали села Немирів та Опарипеси (1589)²². Цікаво, що хоча останнє було більшим за розмірами та економічно потужнішим (мало млин), при поділі маєтностей 1577 року Немирів спеціально виділений з-поміж інших отриманих князем Станіславом земель. Можливо, причина в тому, що у Немирові існував фільварок, хоча за такою логікою в дільчому акті 1577 р. поруч з Оликою мали бути перераховані всі села Олицької волості, в яких були фільварки [28, с. 35].

Із судових справ дізнаємося, що Немирів і Опарипеси були спірними маєтками, на які претендувала дрібна місцева шляхта – рід Опарипеських. Утім, внаслідок угоди 1578 р. вони поступилися своїм правом на користь княжичів Радзивилів [13, арк. 96 зв-97 зв]. На 1594 рік до складу волості крім всіх цих поселень входив ще Глевятин²³, осаджений десь між 1589 та 1594 роком. Враховуючи, що протягом 1590-х з трьох сіл, які становили замкову околицю Радивилова, лише Немирів згадується як зем'янська вислуга²⁴, вважаємо, що Опарипеси та Глевятин були, швидше за все, столовими (замковими) селами.

Спробуємо приблизно визначити чисельність населення в цій частині волинських володінь Радзивилів, спираючись на інформацію з податкових реєстрів²⁵. У найменш детальному з них (1570) зазначено, що в цілому маєтковому комплексі (містечку і селах) нараховувалося 65 димів [36,

²⁰ Використовується для виготовлення сукна, а не борошна.

²¹ Щонайменше одна церква у Дідичах 1596 року перейшла на унію (зг. 1596-1611). На інші згадки щодо хорлупських храмів поки натрапити не вдалося [6, с. 672]

²² Маєтки Немирів та Опарипеси фіксуються у переліку володінь Миколая «Чорного» (1562). Тобто, обидва села дісталися першому олицькому ординату у спадок від батька [16, арк. 122].

²³ Запис про розмежування Радивилівського ключа з Любицьким маєтком львівського підкоморія Миколая Жулкевського [15, арк. 48].

²⁴ Немирів посідав служебник С. Радзивила Мацей Кузьминський (зг. у 1591-1592 рр.) [14, арк. 120-122].

²⁵ У реєстрі 1578 року дані про Радивилів відсутні, оскільки у зв'язку зі спустошенням цих земель «до ґрунту» татарами, місто було звільнене від побору [36, с. 78]

с. 27], однак, лише будинків у центральному містечку фіксується більше [26, арк. 253]. У самому Радивиліві податок сплачено з 25 ринкових²⁶ і 123 вуличних будинки, а також 9 городників²⁷. Відповідно, обрахувати площу волості досить складно.

**Таблиця 3. Місто Радивилів за податковими реєстрами 1570 і 1589 рр.
[36, с. 27]**

Характеристики	1570	1589
Волоки	—	—
Будинки ринкові	25	18
Будинки вуличні	123	87
Убогі халупи	—	23
Єврейські будинки	—	10
Коморники	—	10
Городники	9	—
Ремісники	—	10
Пекарі	—	5
Прасоли / соляники	—	5
Млинові кола	4	3
Попи	—	1

У поборовому реєстрі 1589 р. зазначено, що з міста Радивилова сплачено податок із 18 ринкових та 120 вуличних будинків, включаючи «убогі халупи» та «єврейські доми». Виходить, що кількість будинків у міському просторі дещо скоротилася на кінець 1580-х. Аналогічну ситуацію ми бачили і в Олиці. Враховуючи відсутність проміжних даних, важко виокремити якісь чіткіші тенденції. Ще раз звертаємо увагу на те, що в Радивиліві на 1589 р. фіксується єврейське населення, якого не бачимо в «олицькому фрагменті» джерела, хоча по факту воно проживало у головному місті ординації.

Щодо згаданої у поборовому реєстрі «інфраструктури» волості, то тут, як і в Олицькому ключі, знаходилися млини. Їх точну кількість складно вирахувати. Знаємо тільки, що вони стояли в Радивиліві та Опарипесах (1589) [26, арк. 134]²⁸. Також джерело дозволяє стверджувати, що у центрі волості був православний храм (зг. 1589) [26, арк. 134], про існування якого не повідомляють жодні інші тогочасні джерела. А от католицьких храмів у Радивиліві на момент укладання реєстрів ще не було. У пізніші часи князь Станіслав заклав тут костел Св. Франциска (зг. 1598-1604) [6, с. 810].

**Таблиця 4. Села Радивилівської волості за поборовим реєстром 1589 року
[26, арк. 134]²⁹**

Назва села	½ волочні	Городники	Коморники	Млинові кола
Немирів	13	2	—	—
Опарипеси	17	4	1	2

Щодо розмірів Радивилівської волості, то за реєстром 1589 р. в Немирові й Опарипесах разом було 15 волок, а значить тут проживало від 75 до 225 осіб. Уже зазначалося, що у поборі 1570 р. в усій Радивилівській волості нараховується 65 димів (тобто господарств), натомість у 1589 р. загальна площа волості не зафіксована узагалі, тому вирахувати динаміку чисельності сільського населення проблематично.

Підсумовуючи, можна сказати, що попри фрагментарність збереження, різні підходи до укладання документів та інші недоліки податкові реєстри другої половини XVI століття є унікальним джерелом для вивчення шляхетських і, вужче, магнатських володінь на Волині. Враховуючи, що інвентарі володінь Олицької ординації збереглися тільки з другої половини XVII століття, ці

²⁶ Цікаво, що у Радивиліві ринкових будинків більше ніж в Олиці (податок сплачують однаковий).

²⁷ Також у 1570 році міщани вже займалися виробництвом алкогольних напоїв, оскільки сплатили чоповий податок [26, арк. 276].

²⁸ Опарипеський млинар також зг. 1596 р. [15, арк. 547].

²⁹ Щодо розмірів податків, то вони такі самі як і в Олицькій волості. У 1589 р. з півволоки сплачується по 15 гр. податку; городники сплачують по 6 гр.; із одного млинового кола сплачується по 24 гр.

матеріали частково компенсують наші знання про латифундії Станіслава Радзивіла «Побожного». На їх підставі можна в загальних рисах описати склад і рівень залюднення Олицької та Радивилівської волостей князя протягом 1570-1580-х років. Утім, фіскальні матеріали збереглися не за всі роки, а представлені у них цифрові показники наведені в різних одиницях вимірювання і з різним ступенем деталізації, що суттєво ускладнює інтерпретацію і вимагає залучення до роботи актових джерел.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. Вип. 13. С. 266–328.
2. Атаманенко В. Острозькі та Радивили: аристократія та магнатерія XVI – початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині: науковий збірник*. Луцьк, 2017. Вип. 62. С. 283–289.
3. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перек., упоряд., передм. І. Ворончук. Київ, 2001. 418 с.
4. Ворончук І. До питання про соціально-економічне становище Волині в першій половині XVII ст. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17. № 1-2. Р. 95–105.
5. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
6. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. 882 с.
7. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
8. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
9. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. Упорядн.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобов, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. Київ, 2002. 983 с.
10. Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець, 2014. 508 с.
11. Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століття. *Записки НТШ*. 2000. Т. 240. С. 333–360.
12. Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVI ст.) *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2011. Вип. 18. С. 14–41.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6.
14. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8.
15. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9.
16. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 4.
17. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5.
18. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6.
19. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38.
20. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 39.
21. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44.
22. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46.
23. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50.
24. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 54.
25. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 472 с.
26. Archiwum Główne Akt Dawnych (надалі – AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego I – Rejestry podatkowe. Zespół 7. Sygnatura 31.
27. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354. Sygnatura 66.
28. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354. Sygnatura 68.
29. Antoniewicz M. Protoplaści książąt Radziwiłłów. Warszawa, 2011. 423 s.
30. Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Białostockie teki historyczne*. Białystok, 2012. T. 12. S. 247–264.
31. Czapliński W., Długosz J., Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. Warszawa, 1976. 266 s.
32. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. Oświęcim, 2014. 321 s.
33. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Warszawa, 2001. 381 s.
34. Volumina Legum. T. 2. Petersburg, 1859. 482 s.
35. Zbigniew A. Latyfundium Tęczyńskich w XVII Wiek. Dobra i właściciele. *Kwartalnik Historyczny*. 2021. T. 128, nr 3. S. 697–741.
36. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. 485 s.

References:

1. Atamanenko V. Ostrozki ta Radyvyly: arystokratiia ta mahnateriia XVI-pochatku XVII st. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kivertsivshchyna ta Olyka v istorii Ukrainy ta Volyni: naukovyi zbirnyk*. 2017. Vyp. 62. S. 283–289.
2. Atamanenko V. Volynski maietnosti Ostrozkykh: sklad ta struktura. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 2008. Vyp. 13. S. 266–328.
3. Dovbyshchenko M. Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh (kinets XVI – persha polovyna XVII st.). Kyiv, 2008. 882 s.
4. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Kyiv: Naukova dumka, 2012. T. 9. 944 s.
5. Iakovenko N. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina). Kyiv, 2008. 472 s.
6. Sobchuk V. Stepanska volost i yii vlasnyky (do kintsia 60-kh rokiv XVI st.) *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 2011. Vyp. 18. S. 14–41.
7. Sobchuk V. Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV – pershoi polovyny XVII st. Kremenets, 2014. 508 s.
8. Sobchuk V. Z istorii zemlevolodin shliakhetskykh rodiv iz kniazhymy tytulamy u Pivdennii Volyni XV – pershoi polovyny XVII stolit. *Zapysky NTSh*. 2000. T. 240. S. 333–360.
9. Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidnii Volyni (za inventarem 1620 roku) / Perek., uporiad., peredm. I. Voronchuk. Kyiv, 2001. 418 s.
10. Voronchuk I. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichne stanovyshe Volyni v pershii polovyni XVII st. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17, № 1-2. S. 95–105.
11. Voronchuk I. Naselennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv, 2012. 712 s.
12. Zaiats A. Urbanizatsiinyi protses na Volyni v KhVI – pershii polovyni KhVII stolittia. Lviv, 2003. 206 s.

Отримано: 12.02.2025

Прорецензовано: 10.03.2025

Прийнято до друку: 20.03.2025

e-mail: syniak_il@ukr.net

stepansyniak@gmail.com

plyta@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-48-54

Сияк І., Сияк С., Плюта Н. Переписка та формуляри листів Коша Війська Запорозького Низового з урядниками Кримського ханства в період Нової Січі (на основі методу формулярно-клаузульного аналізу). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 48–54.

УДК: 930.271:246(477.86)

Іван Сияк, Степан Сияк, Наталія Плюта

**ПЕРЕПИСКА ТА ФОРМУЛЯРИ ЛИСТІВ
КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
З УРЯДНИКАМИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ
(НА ОСНОВІ МЕТОДУ ФОРМУЛЯРНО-КЛАУЗУЛЬНОГО АНАЛІЗУ)**

У публікації здійснена спроба дослідити особливості переписки Коша Війська Запорозького Низового з урядниками та мешканцями Кримського ханства. Авторами звернута увага на перепони та втручання київського генерал-губернатора та Київської губернської канцелярії в листування кошової старшини з південним сусідом, що здійснювалося у вимозі пересилки нерозпакованого епістолярію з Криму до Києва, та відправку звітів до Запорозької Січі заздалегідь заготовлених форм-відповідей на кореспонденцію з Криму. Також проаналізовано особливості формуляру листів, які з Коша відправлялися на південь.

Ключові слова: Кіш Війська Запорозького Низового, київський генерал-губернатор, лист, формуляр, початковий протокол, основна частина, кінцевий протокол.

Ivan Syniak, Stepan Syniak, Nataliya Plyuta

**CORRESPONDENCE AND LETTER FORMS
OF THE KISH OF THE ZAPOROZHIAN LOWLAND ARMY
WITH OFFICIALS OF THE CRIMEAN KHANATE DURING THE NEW SICH
PERIOD (BASED ON THE METHOD OF FORMULARY-CLAUSAL ANALYSIS)**

The publication attempts to investigate the peculiarities of the correspondence of the Kish of the Zaporozhian Lowland Army with the officers and residents of the Crimean Khanate. The authors draw attention to the obstacles and interference of the Kyiv Governor-General and the Kyiv Provincial Chancellery in the correspondence of the Kish foremen with the southern neighbor, which was carried out by requiring the forwarding of unpacked epistolary from Crimea to Kyiv, and the sending from there to the Zaporozhian Sich of pre-prepared forms-responses to correspondence from Crimea. The peculiarities of the form of letters sent from Kish to the south are also analyzed.

Keywords: Kish of the Zaporozhian Lowland Army, Kyiv Governor-General, letter, form, initial protocol, main part, final protocol.

Проблематика документальних зносин Коша Війська Запорозького Низового з південним сусідом Кримським ханством вже була предметом уваги в українській історичній науці. До неї зверталися С. Андреева, А. Андрієвський, Л. Львов, П. Чернишенко, О. Рябінін-Скляревський. Зокрема, С. Андреева, Л. Львов та П. Чернишенко звернули увагу на намагання київського генерал-губернатора та Київської губернської канцелярії втрутитися в листування Коша з кримськими чиновниками: поради запорозьким козакам, як листуватися з татарами та обмеження в переписці з південним сусідом [1, 2, 3, 13, 26]. А. Андрієвський акцентував увагу на спроби гетьмана К. Розумовського втрутитися в переписку з Кримом [4]. О. Рябінін-Скляревський відмічав самостійний обмін кореспонденцією Коша з ханом та іншими кримськими урядниками на середину 50-х – 60-х рр. XVIII ст. [15]. Документообіг Кримського ханства з Кошем Нової Запорозької Січі дослідив І. Сияк [17]. Натомість формуляр цих документів усе ще перебуває на маргінесі джерелознавчих студій. Частково вирішити цю проблему покликана ця публікація, де будуть розглянуті особливості

документальних зносин із Кримом та формуляри найпопулярнішого різновиду списування між двома суб'єктами – листів. Об'єктами дослідження є Запорозький Кіш останнього періоду існування запорозького козацтва (1734 – 1775 рр.) та Кримське ханство, а предметом – переписка та формуляри листів запорожців до кримських татар.

Взаємини Запорожжя та Криму в першій половині XVIII ст. пережили непростий період. Поразка під Полтавою військ шведського короля Карла XII та його союзників, гетьмана І. Мазепи та кошового отамана К. Гордієнка від російського війська, призвела до вимушеної екзили запорозьких козаків, які були змушені шукати прихистку на землях татарських орд. Відтак, четверть століття (1709 – 1734 рр.) запорожці провели в юрисдикції кримського хана [14]. Повернувшись назад у підпорядкування Російської імперії в 1734 р., запорозька старшина не полишала контактів із колишнім сюзереном і активно списувалася з урядниками різних рівнів.

Як свідчать справи кошового архіву, Запорожжя і далі продовжувало підтримувати активні взаємовідносини з Кримським ханатом. Проте обмеженість джерельної бази за 1734-1755 рр. перешкоджає в повній мірі відтворити особливості документообігу між ними. Одним із небагатьох прикладів, який відображає специфіку такого документообігу, є лист кримського хана Каплан Гірея до Коша на травень 1734 р., в якому той робить пропозицію й надалі перебувати під протекцією Криму, та лист-відповідь запорожців від 8 травня з відмовою залишитися під владою останнього [5, с. 68 – 73]. Припускаємо, що в середині 1730-х рр. велось досить активне списування між ханськими урядовцями та кошовою старшиною. Так, у зазначеному вище листі Каплан Гірея міститься згадка про пересилання Кошем листа братові хана: «Листъ вашъ прислалисте до брата моего Орбея» [5, с. 68].

Звичайно, документальні зносини Криму з колишніми підданими не могли подобатися імперській урядовій верхівці. П. Чернишенко стверджував, що київський генерал-губернатор, якому запорожці підпорядковувалися на місцевому рівні, безпосередньо втручався в документообіг між Кошем і Кримом. Зокрема, він давав поради як відповідати на зазіхання татар на землі, на яких селилися запорожці [25, с. 407]. Щоправда, підтверджень цієї думки в джерелах не знаходимо, проте чітко відслідковуємо директиви київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха кошовому отаману пересилати до Києва нерозпаковану кореспонденцію від кримського хана, а тим паче від екзильного гетьмана П. Орлика, як це було, наприклад, 22 червня 1734 р. [5, с. 74]. Крім того, Й. Вейсбах, на що звернув увагу ще Л. Львов, робив спроби повністю припинити листування між Січчю та Кримом [13, с. 76]. Невідомо на підставі яких документів зробив свої висновки Л. Львов, але його тезу підтверджує лист київського генерал-губернатора на Січ від 11 серпня 1754 р. У ньому, генерал-губернатор Й. Вейсбах зазначив таке: «Хану крымскому, чтоб он болие вперед до вас не интересовался, от меня писано будетъ» [5, с. 76]. Проте досягти цього, незважаючи на всі докладені зусилля, йому так і не вдалося, але спроби з боку Києва не припинялися аж до кінця 50-х рр. XVIII ст.

Вершиною втручання київського генерал-губернатора та губернської канцелярії в стосунки Коша з Кримом стала заборона самостійних документальних зносин. Як встановила С. Андрєєва, у вересні 1754 р. київський генерал-губернатор І. Костюрін віддав наказ кошовому надсилати в Київ рапорти про листування щодо прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу утримуватися від такого листування [1, с. 105; 2, с. 76; 3, с. 15]. Помічену дослідницею тенденцію підтверджує ордер від 1 вересня 1754 р. ним київська губернська канцелярія інформувала Кіш про отримання рапортів від Олексія Обрезкова російського резидента в Константинополі та листів від очаківського паші [6, с. 569 – 570]. Вочевидь російським урядовцям у Києві, не сподобався стиль перекладеного листа очаківського паші, у якому, як відзначено в документі, «предосудительные термины усмотрены» [6, с. 569]. У зв'язку з цим, кошовому віддавався наказ: «Отныни вперед вамъ какъ к хану крымскому и к нему, ачаковскому паше, такъ и къ протчим турецким и крымскимъ командирамъ ни очемъ от себи не писать, но прежде о семъ и к кому нужда случится писать въ Киевскую губернскую канцелярию, со обстоятельством репортоват и требовать на то дозволенной резолюции, а не получа резолюции, от таковых иностранных корреспондентъ весма удерживатца» [6, с. 570].

Починаючи з цього часу, в Кіш із київської губернської канцелярії надходять уже готові відповіді на документацію отриману з Криму, т.зв. форми. Так, у ордері від 1 вересня 1754 р. зазначається про направлення до Січі форми-відповіді очаківському паші про розшук запорозькими командами гайдамак [6, с. 570]. При самому ордері містилася і згадана форма [6, с. 571]. На перший погляд, цей документ виглядає як звичайний лист написаний в Коші, на що вказує його формуляр, зокрема, початковий та кінцевий протокол [6, с. 571]. Вказівка перед початковим протоколом, що цей лист

надісланий на Січ як «Форма», а також примітка засвідчення зроблена секретарем київської губернської канцелярії Олексієм Фотієвим [6, с. 571], виказує справжнє походження документа.

Такі форми, надходили з київської губернської канцелярії і надалі. В Архіві Коша виявлено заготовлені поза Кошем форми-відповіді до перекопського султана Сагіб Гірея від 27 вересня, 24 жовтня, 6 листопада 1756 р. [7, с. 377 – 379], 25 травня 1757 р. [7, с. 404 – 405], 10 липня 1758 р. [8, с. 265].

Зазначені форми, зазвичай, надходили разом із ордерами, надісланими на Січ російською адміністрацією. Так, наприклад, в ордері від 27 вересня 1756 р. кошовому наказувалося «по приложенной при сем же форме к нему перекопскому каймакаму ответствовать, и что потому произойдет, отом впредь войсковую губернскую канцелярию с обстоятельством репортовать», в іншому ордері від 24 жовтня 1756 р., який стосувався перекладених татарських листів, що були надіслані в Кіш, наказувалося «перекопскому каймакану по проложенной при семъ форми во отвить писать, и исполнение по оной форми учинить непременно» [7, с. 404 – 405].

У Військовій канцелярії Коша готові відповіді переписувалися та пересилалися до адресата. На формі, надісланій при ордері за 1 вересня 1754 р., є помітка яку зробили вже на Січі. Відзначено, що «по сей форьми писанно к очаковскому Ибрагимъ Паши, и тое писмо козаками Алексиемъ Сторчакомъ, калниболоцкимъ, да Данилом Таранном, донскимъ, куринними, отправленно 9 дня сентября 1754 году» [6, с. 571]. Ще одним прикладом може слугувати помітка на формі листа до перекопського султана Сагіб Гірея від 6 листопада 1756 р., в якій зазначено, що за формою лист «переслано чрезъ Федора Сиомака и Никити Тарана» [7, с. 377].

З київської губернської канцелярії, крім форм-відповідей, на Січ надсилалися також формуляри так званих інструментів – одного з різновидів засвідчувальної документації, що оформлявся по закінченні роботи Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення цих суб'єктів. Інструмент писали двома мовами, з метою уникнути в майбутньому непорозумінь [16, с. 315 – 337; 17, с. 225 – 234]. Укладання цього різновиду засвідчувальної документації саме за формуляром надісланим російським урядом вказує інструкція київської губернської канцелярії дана російському комісару Іллі Рословлеву. В одному з її пунктів йому наказувалося: «А когда во всемъ томъ с оби стороны согласеност к накрайней мере положена будетъ, тогда оной добродетелной и единоголосной зделке сочинить по сообщенной при семъ форьме разменной на росиском диалекте инструментъ и от крымского камисара такова жъ разменного инструмента требовать на турецкомъ диалекте и притом весьма того предостерегать, дабы оные инструменты равного содержания и силы быть могли биз всякой разности и проронки» [6, с. 408].

Після відновлення гетьманства у документальний обіг Коша з Кримом починає активно втручатися Кирило Розумовський. У листі до київського генерал-губернатора М. Леонтева від 24 серпня 1752 р. гетьман писав: «О писме же съ которымъ якобы за недавно пропалыми девятью волами къ гардовому полковнику присланы отъ очаковского паши татары, то тотчасъ приказано – отъ кого того писмо, съ чимъ, чрезъ кого, когда и къ кому прислано, отомъ комни обстоятельный репортъ прислать, и впредь ежели бъ отъ кого когда копии писъма изъ крымской стороны присланы были, оные не распечатывая комни жъ прислать съ нарочными велино» [4, с. 524]. З цього випливає, що К. Розумовський навіть вимагав пересилати до нього нерозпаковану кореспонденцію до його адміністрації від хана чи інших татарських сановників.

Одним із проявів втручання гетьмана в документообіг Коша з Кримом можна вважати відправлення до нього на переклад листів, що надходили в Січ із ханату. Наприклад, у донесенні кошового Павла Іванова до К. Розумовського від 20 листопада 1752 р. містилося прохання зробити переклад одного листа від хана Арслан Гірея та чотирьох листів від перекопського каймакана Фенді Ефендіма [19, арк. 1]. Досить промивистим є закінчення цього документа, в якому кошовий просить гетьмана «по переводу оныхъ писемъ точние копии при милостивом вашем ясневелможности ордери к намъ в Кошъ прислать» [19, арк. 1]. Отже, мова йде про пересилання не самих перекладів, а лише їх копій, що свідчить про зосередження частини кримської документації в канцелярії гетьмана. Що в свою чергу наводить на висновок про існування контролю з боку гетьмана над листуванням Коша з ханатом.

Відзначимо, що переклад вхідної кримської документації, крім К. Розумовського та Київської губернської канцелярії, виконував і нижчий офіцерський склад російських полків. Наочним прикладом цього може слугувати вже згаданий лист кошовому від прапорщика Франца Гайдачі про

переклад із турецької мови документу від 22 жовтня 1756 р., та наявність самого перекладу цього документу в одній зі справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі [7, с. 369].

Попри всі перешкоди, офіційній владі так і не вдалося остаточно ліквідувати самостійні зносини Коша з Кримським ханством. Існування в 1756-1758 рр. зазначених форм засвідчує, що з Січі на розгляд до Києва й надалі пересилалася документація з півдня. Водночас, присутність у справах кошового архіву чернеток документів адресованих хану та іншим татарським урядовцям засвідчує, що Кіш все ж таки намагався вести самостійну лінію в документальних зносинах із ханатом. Прикладом цього можуть слугувати чорнові варіанти листів до перекопського бея Сагіба Гірея від 22 жовтня 1757 р., та до кримського хана від 23 жовтня цього ж року [7, с. 435 – 437]. Наявність на цих документах чисельних правок (в тексті й на полях) доводить запорозьке походження документів. У справах кошового архіву за кінець 1750-х рр. вже не зафіксовано зазначених вище форм, заготовлених Київською губернською канцелярією відповідей на вхідну документацію з Криму. Інших ознак обмеження документообігу Коша з Кримом з боку Київської губернської канцелярії чи генерал-губернатора, на відміну від попереднього періоду, ми більше не зустрічаємо. Це дозволяє стверджувати, що з цього часу Кіш веде з Кримським ханатом цілком самостійні діловодні зносини.

З призначенням у 1758 р. ханом Кирил Гірея, як зазначає О. Рябінін-Скляревський, склалися сприятливі умови для запорозько-татарських відносин. Взаємні претензії вирішувалися шляхом прямого листування кошового з ханом та каймаканами. З листами в Крим з Січі їздили гардовий полковник Опанас Товмач, писарі Самійло Недзельський та Артемій Кумпан в 1761 р., суддя Пилип Федорович Пелипенко та Іван Горбонос за 1762 р. [15, с. 141]. Такі дружні відносини тривали й за хана Селім Гірея III (1765-1767). За словами історика, 19 жовтня 1768 року на Запоріжжя прибув султанський емісар із листом і пропозицією перейти на бік Туреччини [15, с. 141].

Не припинилося листування Запорозжя з Кримом і з початком російсько-турецької війни 1768-1774 рр. У жовтні 1768 р. до Коша прибув Алі-Аай-Ага з листом від перекопського каймакана, в якому останній повідомляв, що хан Кирил Гірей наказав звільнити всіх запорозьких солевозів і купців, а взамін прохав відпустити його полонених співвітчизників. У відповідь кошовий отаман П. Калнишевський також надіслав ханові листа в якому дякував за звільнення солевозів [15, с. 142]. Про жваве листування між Кошем і Запоріжжям у цей час свідчить і той факт, що французький консул барон де Тот, який перебував у татарському війську, що напало на Нову Сербію в 1769 р., пояснював відмову татар захоплювати запорозькі землі та аналогічний крок запорожців, саме наявністю активного дипломатичного листування між Січчю та ханом [11, с. 142]. Лише після втягування Запорозького Війська у війну зменшується частота списування з татарами. Серед похідної документації, що відкладалася в результаті діяльності Похідної Військової канцелярії, вдалося виявити лише один документ, який відображає діловодні зносини Похідного Коша з Кримом. Це лист кошового отамана до якогось Джун Татбат бея від 17 жовтня 1770 р. [21, арк. 32].

Основною формою діловодних зносин Коша з Кримом були листи. Отримувачами кореспонденції з боку Запорозжя були кримський хан, перекопський султан, каймаками, очаківський паша, мурзи татарських орд, прості жителі. Їхній формуляр у основній частині та кінцевому в загальному мав сталий вигляд. Однак, початковий протокол формуляру листів, що надсилалися з Січі до зазначених адресатів, яскраво відображає нішу котру займали згадані урядовці тогочасного Кримського ханства в структурі влади. Так, до найвищого правителя Криму, кримського хана, початковий протокол включав дві клаузули: титул (*intitulatio*) та адресат (*invocatio*): «Свитлийший и высокопревосходительный господинъ Халимъ Гирей ханъ крымский, всихъ ногайскихъ и протчихъ ордъ повелитель, в соседстви дружелюбный и ласкавый приятель» [9, с. 436]. Виявляється, хіба можна вважати один із перших листів запорожців найвищому кримському сановнику, датований травнем 1734 р., в якому *intitulatio* представлений у більш розгорнутому вигляді: «Найяснийший и силниший велможный милосци пане Каплан Гирей, гане великих ордъ Кримскихъ, Билагородских, Бузацких, Нагайских, Черкеских и протчихъ державца, нам велце ласкавый милосци пане и особливый добродию» [5, с. 70]. Не виключено, що цей початковий протокол був «відголоском» тієї форми документообігу, котра мала місце на час перебування Запорозької Січі під Кримом.

Прикметно, що на «формах», які Кіш отримував із Києва для списування з кримським ханом, могло бути відсутнє *intitulatio*. Останнє, наприклад, не зустрічається в формулярі листа, який Київська губернська канцелярія надіслала на Запорозьку Січ при ордері від 27 червня 1755 р.: «Светлийший і

велможнийший і високостепеннийший господин кримской Арслан Гирей хан, наш дружелюбнийший і близьайший сосидственной приятель» [9, с. 436].

Початковий протокол запорозьких листів до інших адресатів тяжіє до свого спрощення. Зокрема, зникає така клаузула як *intitulatio*, а «епітети» змінюються в залежності від ніші, яку займав той чи інший адресат в управлінській ієрархії Кримського ханату. Складові початкового протоколу султанів, пашів, каймаканів у загальних рисах доволі схожі та значно відрізняються від листів до простих мешканців Криму: «Высokорodный и высокопочтенный господинъ перекопской Сахиб Гирей султанъ, нашъ дружественный и соседственный приятель» [7, с. 379; 398], «Благороднейший и почтеннейший господинъ перекопский каймаканъ Салия Ада, в соседстви дружелюбнейши нашъ приятель» [7, с. 278; 21 арк. 28; 23, арк. 14], «Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ очаковский Магмутъ Паша, мой дружелюбный приятель» [6, с. 404 – 405].

Ще більше спрощений початковий протокол має місце в листах запорожців до простих мешканців Криму. Як приклад наведемо початок листа якомусь Кулаги Сабіху від 5 червня 1758 р., де *inscriptio* більш спрощений варіант на відміну від попередніх випадків: «Сиятельный господинъ Колга Сабихъ, нашъ сосидственный приятель» [23, арк. 37]; та до якогось Юзуфа: «Милосци пане иминин Соляного озера Июзифъ» [10, с. 405].

Основна частина документу незалежно від адресату мала сталий набір формул і складалася з описової частини (*narratio*) та розпорядження по суті (*despositio*). За приклад наведемо лист Коша Війська Запорозького до очаківського паші з проханням переслідувати й арештовувати гайдамаків, які б могли вторгнутися на татарську територію, від 12 липня 1768 р. *Narratio* цього документу описує проблему, з якою запорожці звернулися до цього ханського сановника: «По причине появившейся с некоего времени в Полской Украйне гаидамацкой знатной парт[и]и, которая збунтовавши-мися полскими подданными умножас там безчеловечные делае грабительства и разорения, истязуя и убивая поляков и жидовъ, напоследокъ и до такой достигла продерзости, какъ слишно на ханскую слободу Голту разбойнически отважились напасть. Его высокопревосходительство гднъ генерал-аншеф, киевской генерал-губернатор, Новоросийской губернии главной командир и кавалер Федор Матвеевич Воейков в Кош Войска З. Н. предложил, что от него для искоренения той злодейской партии отправлены войские команды в сходност тому, и что сверх оного Кошъ известылся, яко та умножительная гаидамацкая партия не успокоясь от грабительства прописаного, с немалою отвагою намеревает покуситься в здешних местах, також де содействие учинит, чего к предосторожности и недопущению, и отсел при старшинах, как сухопутные, такъ и водяною камуникациею, посланы команды» [12, с. 111 – 112]. Відповідно розпорядження по суті містить прохання до адресата: «О чем вашему превосходительству обявил рекомендуем, ежели б могли таковые самозбродные грабители со всем их соединением с полских местъ от войских или от здешних командъ по утишению к укривательству в граници выдиния вашего войти, оных в силу цветущей между обоими высочайшими империями тишины, к переловлению употребить возможное старание, и не дозволить тимъ ни малейшаго пристанища, но стол легче кто от стороны вашей ис таковых повеленными команды пойман будет, по освидомлении ис тих своевольников отправлят для поступления с ними по законам в свой им миста, на противу чего, з здешней стороны в равних случаях заимственнo соотвितствовано бит имиет» [12, с. 112].

Подібно й кінцевий протокол запорозьких листів із незначними варіаціями має дві сталі клаузули: *subscriptio* (підпис) та *datum* (дата): «Вашего высокоблагородия в сосидстви дружелюбнейшого приятеля доброжелатель атаман кошевий Григорий Федоров с товариством. 1756 году, іюня 9 дня. З Коша» [7, с. 284]. Однак, на «формах» з Києва, ці дві складові дещо різнилися: «Ея императорскаго величества самодержицы всеросийской нашей всемилостивийшей і всеавгустейшей государини Воиска Запорожского Низового кошевой атаман из старшиною. Вашего благородия и соседственного нашего приятеля доброжелательные слуги Григореи Федоров. 1755 году, месяца и числа. Запорожская Сеч» [9, с. 438].

Підсумовуючи, можемо констатувати доволі активні дипломатичні зносини через листи з боку Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством. Російські урядники, для яких запорожці вже були людьми ненадійними, з оберегою ставилися до такого роду зносин й тому намагалися втручатися та контролювати переписку кошової старшини з кримським ханом та іншими татарськими сановниками. Тим не менше, незважаючи на певний тиск, який здійснювався через вимоги пересилати кореспонденцію з Криму до Києва та відправлення звітлія заздалегідь заготовлених «форм»

відповідей, Кошеві все-таки вдалося надсилати листи власного авторства на адресу кримських чиновників. Початковий протокол їх, в залежності яку урядову нішу посідав адресат, мав свої особливості. Натомість, основна частина та кінцевий протокол листів загалом мають сталий набір клаузул.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андреева С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1998, В. IV. С. 100 – 109.
2. Андреева С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999, В. VII. С. 73 – 81.
3. Андреева С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739-1768 рр.). *Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету*. Бердянськ ; Запоріжжя, В. III. 1998. С. 10 – 18.
4. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1886, Т.14. С. 260 – 720.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 1998. Т. 1. 68 – 73.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2003. Т. 3. С. 569 – 570.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2019. Т. 8. С. 377 – 379.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2024. Т. 9. С. 256.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2006. Т. 4. С. 436.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2000. Т. 2. С. 405.
11. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новосербию. Киевская старина. Киев, 1883. Т. 7. С. 142.
12. Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – Т. 6/7: Справи № 227 – 229) / За ред. Валерія Смолія. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Сияка. Київ, 2019. С. 111 – 112.
13. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса: Типография штаба округа, 1895. Чернышенко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803. Русская Старина. Санкт-Петербург. Кн. XI, 1875. С. 405 – 419.
14. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запорожжя, 2009. 108 с.
15. Рябинін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. Малинова Г.Л. Сапожников И.В. *А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Труды государственного архива Одесской области*. Одесса ; Київ, 2000. Т. 1.
16. Сияк І. Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело. *Український історичний збірник*. Київ, В. 18, 2015. С. 315 – 337.
17. Сияк І. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 94-100.
18. Сияк І. Особливості укладання та підписання договорів (інструментів) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі. *Наш Крим – Our Crimea – Bizim Qirimimiz*. Київ, В. II, 2016. С. 225 – 234.
19. Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК України) Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11376. Арк. 1.
20. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 37.
21. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 32.
22. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 28.
23. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 40.
24. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 10.
25. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 14.
26. Чернышенко П. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803. *Русская Старина*. Санкт-Петербург. Кн. XI, 1875. С. 405 – 419.

References:

1. Andriieva S. Do pyttannia pro zaporozko-tatarski vziaemyny periodu Novoi Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 1998. V. IV. S. 100 – 109.
2. Andriieva S. Do pyttannia pro mizhnarodnyi status Zaporozkoi (Novoi) Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 1999. V. VII. S. 73 – 81.
3. Andriieva S. Problema zaporozko-tatarskykh prykordonnnykh konfliktiv u zovnishnii politytsi Rosiiskoi Imperii (1739-1768 rr.). *Zaporizkyi derzhavnyi universytet. Berdianskyi instytut pidpriemnytstva*. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu. Berdiansk – Zaporizhzhia, 1998. V. III. S. 10 – 18.
4. Andrievskiy A. Dela, kasayushchiesya zaporozhtsev, s 1715-1774 gg. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*. Odessa, 1886, T.14. S. 260 – 720.
5. L'vov L. Otnosheniya mezhdu Zaporozh'em i Krymom. Odessa: Tipografiya shtaba okruga, 1895.
6. Milchev V. Narysy z istorii zaporozkoho kozatstva XVIII stolittia (sproba istorychnoi rekonstruktsii na osnovi pysemnykh dzherel). *Zaporozhzhia*, 2009. 108 s.
7. Syniak I. Dohovory (instrumenty) Viiska Zaporozkoho Nyzovoho z Krymskym khanstvom u dobu Novoi Sichi yak istorychne dzherelo. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv, 2015. V. 18. S. 315 – 337.

8. Syniak I. Dokumentoobih Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi z Krymskym khanstvom. Kozatska spadshchyna. 2005. Vyp. 2. S. 94-100.
9. Syniak I. Osoblyvosti ukladannia ta pidpysannia dohovoriv (instrumentiv) mizh Viiskom Zaporozkym Nyzovym i Krymskym khanstvom u dobu Novoi Sichi. Nash Krym – Our Crimea – Bizim Qirimimiz. Kyiv, 2016. V. II. S. 225 – 234.
10. Chernyshenko P. Kalnyshevskiy, posledniy koshevoy Zaporozhskoy Sechi. 1691-1803. Russkaya Starina. Sankt-Peterburg, 1875. Kn. XI. S. 405 – 419.

Отримано: 06.03.2025

Прорецензовано: 10.03.2025

Прийнято до друку: 20.03.2025

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-55-87

Близняк М. Інвентар міста Острога 1767 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 55–87.

УДК 94(477.81)«1767»

Микола Близняк

ІНВЕНТАР МІСТА ОСТРОГА 1767 РОКУ

Інвентар 1767 р. містить важливу інформацію про дідову частину міста Острога, що перебувала у власності княгині Анни Яблонівської. Представлено відомості про стан Замкової гори у місті та охарактеризовано деталі її забудови. Остання поступово втрачала функції важливої резиденції та адміністративного центру князівських володінь. Доповнено відомості про тогочасну топографію міста та розширено можливості щодо подальших студій у цьому напрямку.

Християнська громада міста репрезентована 160 власниками домогосподарств. Здійснено обрахунки щодо дітності сімей (найбільше з них мали по дві дитини (29.4%)). Єврейська громада мала найбільшу осілість у місті – 210 домогосподарств. Простежено високий рівень присутності коморників у єврейських будинках.

Острог продовжував залишатися одним і важливих ремісничо-торговельних осередків Волині загалом та постійної міської торгівлі у локальному сенсі. Номенклатура ремісничих спеціальностей та професійних занять у християн становила 27 позицій, а в юдеїв – 36.

Торговельні ятки та крамниці в Острозі тісно пов'язувалися із ремісничим середовищем (три з одинадцяти цехів реалізовували свою продукцію у власних крамницях). Євреї традиційно продовжували домінувати у сфері торгівлі та ремесел. Власниця міста розпорядилася щодо чітких умов та обмежень у сфері ведення торгівлі у місті (вимоги до мір та ваг, в тому числі й у шинках, контроль за їх відповідністю встановленим еталонам тощо).

Доповнено відомості про організацію міського самоуправління на магдебурзькому праві. Вперше здійснено публікацію інвентаря міста Острога 1767 р.

Ключові слова: інвентар, Острог, Луцький повіт, Волинське воєводство, християни, юдеї, торгівля, ремесло, населення, рента, війт, бурмистри.

Mykola Blyzniak

THE INVENTORY OF THE OSTROH TOWN IN 1767

The inventory of 1767 contains important information about the hereditary part of the city of Ostroh, which was owned by Princess Anna Yablonovska. Information about the state of Zamkova Gora in the city is presented and the details of its development are described. The latter gradually lost its functions as an important residence and administrative center of the princely possessions. Information about the topography of the city at that time (Old Town, New Town, Mokra Volya, Kordyshivka, city farms) is supplemented and opportunities for further studies in this direction are expanded.

The Christian community of the hereditary part of the city is represented by 160 household owners (43%). Calculations were made regarding the number of children in families (most of them had two children (29.4%)). The Jewish community had the largest settlement in the city – 210 households (57%). A high level of presence of chambermaids in Jewish houses was traced.

Ostroh continued to remain one of the important craft and trade centers of Volhynia in general and of permanent city trade in the local sense. The nomenclature of craft specialties and professional occupations among Christians amounted to 27 positions, and among Jews – 36.

Trading stalls and shops in Ostroh were closely connected with the craft environment (three out of eleven workshops sold their products in their own shops). Jews traditionally continued to dominate in the sphere of trade and crafts. The owner of the city ordered clear conditions and restrictions in the sphere of trade in the city (requirements for weights and measures, including in taverns, control over their compliance with established standards, etc.).

Information on the organization of city self-government under Magdeburg law has been supplemented (the mayor, his real estate, duties, burgomasters, etc.). The inventory of the city of Ostroh from 1767 was published for the first time.

The duties of Christians and Jews in Ostroh complement the wide range of everyday life of the inhabitants of the cities of Volhynia.

Keywords: inventory, Ostrog, Lutsk county, Volyn voivodeship, Christians, Jews, trade, craft, population, rent, mayor, burgomasters.

Острог як приватновласницьке місто князів Острозьких з початку XVII ст. розділено на дві частини між спадкоємцями київського воєводи Василя-Костянтина Острозького (1526-1608). Одна із них, що належала краківському каштеляну князю Янушу Острозькому (1554-1620) згодом увійшла до складу Острозької ординації, а інша припала волинському воєводі князю Олександру Острозькому (1571-1603). Отже, Януш отримав частину Острога із заходу на північ, що була оточена кріпосною стіною («муром»), ровом і земляним валом, друга частина – південна і східна з Новим містом, що оточена стіною і дерев'яним парканом (частокіл, палісад) відійшла до Олександра [10, с. 128-129]. У наступні періоди своєї історії місто перебувало у розділеному на дві частини стані аж до кінця XVIII ст. Таким чином Острог довгий період часу перебував у власності двох різних князівських родин, що негативно вплинуло на стан міського життя та самого міського осередку як центру Острозької волості (також розподіленої на дві відповідних частини). Загалом формальних заборон для мешканців різних частин міста на пересування ординатською чи дідичною частиною міста або фіксованої межі у вигляді дерев'яних чи кам'яних парканів ніколи не існувало [7, с. 159]. Разом з тим острожани чітко усвідомлювали, що місто має двох власників, кожен із яких провадить власну політику у вигляді розпоряджень щодо міського життя, оподаткування тощо. З інвентаря ординатської частини Острога 1728 р. можна отримати окремі відомості про умовну конкуренцію з іншою частиною міста. Власне міський уряд ординатської частини уважно стежив за тим, аби мешканці та земельна власність їх частини міста не «перетікали» на протилежну дідичну частину. Відповідні натяки ми зустрічаємо у документі у випадку із Успенською церквою, коли «протилежна сторо-на», за висновками упорядників документу, «тягне під свою диспозицію» храм та «привласнити собі наважується» безпідставно. Другий випадок з цього ж документу стосувався мешканки тієї ж ординатської частини міста Опанасихи Вдови. Останню «тягнуть примусово» на протилежну частину міста неправомірно з відповідним пляцом [2, с. 10, 21]. В частині інвентаря, що стосується повинностей мешканців міста 1767 р. суворо окреслені застереження щодо обміну, продажу чи переходу будинків та ґрунтів на ординатську частину і в тому числі міський уряд не мав права здійснювати відповідні записи на користь церкви також [16, с. 11].

Ординатська частина Острога у XVIII ст. забезпечена низкою збережених до сьогодні та відомих дослідникам історичних джерел описово-статистичного характеру. Серед них інвентарі ординатської частини міста Острога, що відомі історикам та вже введені до наукового обігу: 1708 р., сумаріуш річного прибутку за 1714 р. [17, с. 181-203, 226, 227], 1724 р. [1], 1728 р. [2]. Фактично йде мова про три повноцінні інвентарі, інформаційний потенціал яких дає можливість проаналізувати головні аспекти історії лише половини міста цього періоду. Подальша архівна евристика і скрупульозне вивчення матеріалів та актів Острозької ординації може принести певні успіхи у цьому напрямку і поповнити актуалізовану джерельну базу.

Тим часом дідична частина Острога, неординатська, у XVIII ст. перебувала у власності князів Яблоновських. Вони набули Острозький маєток у липні 1690 р., коли з'явився остаточний документ купівлі-продажу, який внесли до книг Львівського гродського суду [7, с. 161].

Упродовж усього XVIII ст. дідична частина міста Острога отримала лише один описово-статистичний документ, що відомий на сьогодні – це інвентар міста Острога 1767 р. Джерело виявила та проаналізувала Яніна Бергерувна у своїй монографії 1936 р., що була присвячена широкій господарській та суспільній діяльності княгині Анни з Сапіг Яблоновської (1728 – 1800) [13]. З того часу у подальших студіях з історії міст Волинського воєводства документ практично на такому рівні дослідниками не використовувався. Виходячи із високого інформативного потенціалу інвентаря частини міста Острога 1767 р. та необхідності глибшого вивчення малознаної історії міського життя, вважаємо за доцільне ввести документ до наукового обігу шляхом публікації його тексту, що стосується самого міста.

Повна назва документу «Інвентар князівств Острозького та Берездівського, а також Прускуневського ключа» від 24 червня 1767 року. Упорядники інвентаря здійснили опис Острозького та Берездівського князівств та Прускуневського ключа, що розташовувалися у тогочасній південно-

східній частині Луцького повіту Волинського воєводства. Вказані адміністративно-територіальні одиниці становили комплекс усіх волинських володінь, належних кн. Анні Яблоновській. Історичний документ дійшов до нашого часу і зберігається у багатій колекції Відділу рукописів Національної бібліотеки Оссолінеум Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (Польща) [16]. Копія цього документа також наявна у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у вигляді мікрофільму [12].

Отже, документ написаний старопольською мовою із вкрапленнями латини (макаронізмами). Власне інвентар підготовлений на вимогу та під контролем кн. Анни Яблоновської. Під час перебування у Берездові княгиня написала листа до чоловіка, брацлавського воєводи кн. Яна-Каєтана Яблоновського (1699/1700 – 1764) з наголошенням на тому, що готується опис маєтку. Справа зайняла, як розуміємо, кілька років. У результаті кропіткої описової роботи з'явився докладний інвентар волинських володінь княгині Яблоновської на 101 аркуші.

Опис міста Острога 1767 року укладачі інвентаря розпочали із стану міського замку, який відповідно до поділу перебував у користуванні двох власників. Важливість зафіксованих даних полягає зокрема і в тому, що це є другий після 1724 р. і дещо ширший опис Острозького замку для XVIII ст. [1, с. 189, 192]. Інвентарем засвідчено стан Замкової гори в місті загалом та її відповідної інфраструктури й забудови.

Отже, незадовго до середини 1760-х рр. співвласники провели певні ремонтні роботи. В'їзд до Острозького замку через рів забезпечувався новим мостом з соснового дерева з поруччями, що базувався на дубових палях. Важливо, що ремонт замку та відповідної інфраструктури покладався на обидвох власників «відповідно до давнього звичаю». Дерево порівняно швидко руйнувалося, тому ремонти моста та брами необхідно було проводити періодично та оперативно. З джерел відомо, що в попередній період подібні настанови щодо цих об'єктів спільної власності фіксувалися обов'язково, як, наприклад, це відзначено у ревізії частини замку та міста Острога 1687 р. [3, с. 141]. В'їзна замкова брама та ворота у ній виконані з соснового дерева також щойно відремонтовані, мали свої функціональні та конструктивні особливості, що чітко описані у документі. Наприклад, у воротах була вмонтована хвіртка на завісах та залізних гаках із заціпками для замикання. На правій частині, зверху, на в'їзній брамі власники встановили герб князів Яблоновських. Невідомо, правда, чи з лівої частини був присутній герб князів Сангушків. Замкова гора розподілялася по центру, як про це вказано у документі [16, с. 3]. Зліва при брамі розташовувалася пивниця, яка зсередини була мурована, а зверху – зі старого тесаного соснового дерева, в незадовільному стані.

Важливо, що у документі засвідчено стан острозької замкової церкви Богоявлення. Внаслідок так званої Острозької трагедії 1636 р. храм запечатано, а священник Іоанн Бережанський не прийняв унію та покинув місто. Згідно з окремими даними, в середині XVII ст. церква зазнала значних ушкоджень від пожежі, а в наступні періоди через відсутність до неї уваги руйнувалася від часу [6, с. 588-589]. Ситуація не змінилася і в наступному столітті, а радше наближалася до плачевної. Власне коли у 1703р. робітники на замовлення біскупа Беганського мурували при Острозькому фарному костелі ганок, то цеглу вибирали з руїн замкової церкви [14, с. 149]. Наприкінці першої чверті XVIII ст. храм і надалі продовжував руйнуватися під впливом природних чинників, жодних ремонтів ніхто не проводив. Мало того, дзвін вагою двісті сорок чотири з половиною камені продали до Києва тамтешньому купцю Івану Олгубернанкові, за показами острозького людвисара Савки [1, с. 189, 192]. У середині 1760-х рр. головний фамілійний храм родини Острозьких XVI – XVII ст. перебував у жахливому напівзруйнованому та занедбаному стані – склепіння впали, залишилися стіни та філяри¹, а на одному із куполів лежав церковний хрест. Така ситуація з православним храмом ілюструє загальнодержавну політику Речі Посполитої, а в цей час на теренах Волині вже домінувала греко-католицька церква. Безумовно, що великого інтересу до відновлення храму ні у князів Яблоновських, ні у князів Сангушків не спостерігалось.

Власне упродовж XVIII ст. Замкова гора поступово втрачала функції важливої резиденції та значного адміністративного центру колишніх князівських володінь. З цієї причини тут вже ширше представлено господарські будівлі. Серед останніх натрапляємо на старий невеликий шпихлір², збудований із сосни «в кути» без підлоги та стелі, з однією засікою при стіні та двома вікнами. Він

¹ Філяри – стовпи, підпори, на яких опиралися несучі конструкції будівлі.

² Шпихлір – господарська споруда для зберігання збіжжя, молотьби, віяння зерна і т. д.

розташовувався по праву руку від брами, приставлений до муру. При ньому – невеличкий город обведений лісковим плотом зі стовбами.

Губернатор княгині Яблонівської послуговувався власною резиденцією. Він мав старий будинок із соснового дерева «в кути будований», стіни якого довкола поліплені глиною. Будинок мав одну підпору, а при двох стінах влаштовано насипи «в стовпах викладені делями». Дах виготовлений із гонту, вже старий і тому місцями поспідав, тут був і комин з хмизу, виведений понад дах. Серед усіх інших багатьох вказаних архітектурних деталей – перед дверима мостик чи, очевидно, поріг викладений з дощок, а вхідні двері виконані із тесаного соснового дерева на завісах і гаках з клямкою і заціпкою з металу тощо. Зсередини стіни будинку були потиньковані глиною, тут зроблено підлогу та стелю. Будівля мала два вікна зі скляними шибками і кватирками на завісах в дубових рамах. При стіні стояли дві лави та прилаштовані дві полиці. Для обігріву приміщення слугували пічка на дровах, викладена зеленим кафелем. Будинок був поєднаний із кількома іншими мешкальними приміщеннями з пічним опаленням та господарськими будовами [16, s. 1, 2].

За будинком розташовувалася невеличка кухня, що прилягала до башти, збудована «в стовпах» та покрита драницями. Вона була поєднана із пекарнею, обидва приміщення мали димарі та вікна, стелю, а стіни – поліплені глиною [16, s. 2].

Нова башта як споруда оборонного значення у документі лише відзначена з акцентом на існування муру, який тягнувся від споруди до ординатської частини резиденції.

Стайня належала до комплексу господарських будівель Замкової гори, була збудована із соснового дерева з стовбами, покрита вже старими драницями, потребувала на той час ремонту. Ворота до стайні склалися із двох частин, що стояли на дерев'яних завісах. Всередині, як годиться, знаходилися відповідні жолоби та ясла для сіна. Будівля стайні конструктивно приточена до вказаного муру, а перед воротами стайні розташовувався мостик з дилів [16, s. 2].

Виходячи «із замку» зліва, у рові, розташовувався будинок для групи військових («dla komedy»). Він описаний у деталях у документі, а загалом був покритий старими драницями, обліплений глиною та потребував ремонту [16, s. 3].

Цікавим об'єктом нерухомості в межах Замкової гори слід визнати готель («austerya»), який виконаний з соснового дерева «в кути», «на стовпах» із ганком. Стіни будинку зсередини тесані, тут була підлога та стеля, а ззовні він був вапном довкола потинькований. При вході над дверима розташовувався ліхтар. Очевидно, будівля мала два поверхи, адже наявні дві драбини тощо. Зверху над ганком ще був виставлений будиночок, який мав небагато балаясин, у ньому стояли дві лави. Готель покритий подвійною гонтою, частково новою, а частково старою. Поруч розташовувалися ще два будинки для проживання, один навпроти одного, менші за своїми розмірами, які входили, очевидно, до цього готельного комплексу. Описаний їх інтер'єр та екстер'єр з пічками, вікнами, віконницями, дверима, клямками тощо [16, s. 3].

Окремо зафіксований кухонний будинок зі старого дерева, що був обліплений глиною, мав «особливу кухню», а дах мав перекриття з драниць. Будівля мала двоє вхідних дверей на завісах (очевидно, це зумовлювалося відповідними виробничими потребами) з клямками та металевими заціпками зсередини. Одне вікно будинку оправлене у дерево з простим склом та з віконницею і засувом, а інші два були маленькими. Пічка тут викладена із сірих кахель, а окремо використовувалася піч пекарська. Зсередини при стінах розташовувалися дві стільниці для приготування їжі та великий стіл з лавами [16, s. 4].

Укладачі інвентаря діничної частини міста Острога 1767 р. зафіксували топонім «Кордишівка», який вже тоді потребував додаткових роз'яснень у документі. З останніх довідуємося окремі фрагментарні відомості, які важливо порівняти із матеріалами інвентарів ординатської частини міста Острога першої третини XVIII ст. (1708, 1724 і 1728 рр.) і розглянути їх у комплексі. Отже, фактично йде мова про шляхетську юридику пана Кордиша, назва якої походила від його прізвища. Свого часу він обіймав уряд брацлавського підчашого.

Кордишівка мала свою передісторію, а локалізувалася на території від плебанії і до брами Межиріцької «попід полями». Всього у 1708 р. сюди належало сім пляців (а для 1720-х рр. вже шість). Використовуючи імена та прізвища власників пляців на Кордишівці, можна спробувати гіпотетично окреслити професійну зайнятість лише кількох осіб – два шевці, два «богомази», один кушнір [17, s. 196]. Ремісниче середовище у дворіку вже змінилося для другої половини 1720-х рр., коли тут залишилися два «богомази» та один швець [1, с. 203; 2, с. 21]. Очевидно, після смерті

брацлавського підчасного Кордиша острозький дворик продовжував перебувати у руках спадкоємців родини. Станом на 1767 р. пані Кордишова мала лише «доживоття» у вигляді уступного запису на нерухоме майно (цесія). Якщо правильно зрозуміти інформацію з аналізованого інвентаря, то названа цесія, мабуть, вже була відібрана, а на вимогу князівських урядників спадкоємці Кордиша вже мали презентувати відповідні документи [16, s. 4]. У результаті перевірки виявилось, що на Кордишівці розташовувалося 7 халуп, як і в перші роки XVIII ст. Господарі тих халуп практично не залучалися до міської ренти і не були внесені до інвентаря, на чому наголосили його упорядники [16, s. 4]. У наступні десятиліття Кордишівка не зникла як міський урбанонім і відповідно до ревізійного перепису Острога 1795 року вона зафіксована як дідичне володіння брацлавського підсудка Антонія Бжостовського [4, с. 233]. Зрештою, слід звернути увагу на ще одну важливу обставину: Кордишівка у першій третині XVIII ст. перебувала на ординатській частині міста, а відповідно до інформації інвентаря 1767 р. – вже на дідичній.

Острог у середині 1760-х рр. продовжував виконувати функції одного із важливих осередків торговельного життя краю. У цьому контексті значна частина мешканців послуговувалася зокрема повсякденною міською торгівлею, яка реалізовувалася через крамниці та ятки. З інвентаря довідуємося про те, що на дідичній частині міста всього зафіксовано 102 крамниці [16, s. 5]. У своїй переважній більшості вони збудовані із дерева (79 крамниць, тобто 77.5%) та каменю (23 крамниці, тобто 22.5 %).

Зрозуміло, що крамниці розташовувалися у різних частинах Острога, але здійснити їх точну локалізацію можливо лише щодо тих, що містилися під ратушею. Справа у тому, що міська ратуша Острога слугувала не лише місцем осідку міського уряду та суду, а й виступала, за слушним спостереженням М. Ковальського, у ролі торговельного осередку [11, с.19]. Ще на початку XVIII ст. тут розташовувалася вага «на низу у брамі», а довкола ратуші розташовувався ринок – торговельний центр міста [11, с. 19]. Ринкова площа в Острозі набула форми підтрапецієвидної фігури, довша діагональ якої проходила у напрямку з півночі на південь [5, с. 522]. Найбільш ймовірно, за висновками Т. Вихованця, ратуша могла знаходитися посередині ринкової площі [5, с. 523]. За інвентарем 1767 р., під ратушею знаходилося 16 крамниць, які зараховуємо до мурованих. Сім із них розташовувалися внизу («dolne»), а інші дев'ять – зверху ратуші («wierzch»). Виходячи із імен та прізвищ їх власників приходимо до висновку, що переважна більшість із них належали острозьким євреям (13) [16, s. 5]. Про спеціалізацію єврейських крамниць можемо говорити лише у двох випадках. Перший із них – це крамниця Абрамка Шаповала, який відповідно до свого прізвища міг належати до ремісничого середовища шапкарів, займався виготовленням шапок та капелюхів чи шкарпеток. Другий власник крамниці виконував працю цирульника, тобто міг надавати послуги в сфері охорони здоров'я та голярства.

Одна із крамниць, що під ратушею, належала Пречистенській (Успенській) церкві, що стояла на Пригородку («окольному замку»). Очевидно, асортимент цієї крамниці міг бути пов'язаний із речами церковного вжитку чи тими, що потрібні для здійснення богослужіння. Власником ще однієї крамниці тут виступав Йозеф Опуцько, що виконував у місті обов'язки вїйта. Саме інститут вїйтівства у містах Волині із магдебурзьким правом став центральним у системі міського самоврядування, вїйт був тут ключовою фігурою [9, с. 124]. Отже, він належав до міського патриціату, а його власність в Острозі складалася ще із кількох економічно прибуткових об'єктів. Вїйт Й. Опуцько мав у своєму розпорядженні ще дві кам'яних крамниці у місті [16, s.5]³. Житлова нерухомість острозького вїйта локалізувалася у Старому місті, а розмір його пляцу складав 1404 квадратних ліктів (52×27). Крім того на теренах міських хуторів, міський урядник тримав сінокіс та поля з 12 бджолиними пнями⁴. Третя крамниця належала християнину Остапу Слоневському. Інші 13 крамниць під ратушею, як вказано вище, були у розпорядженні євреїв.

Торговельні ятки та крамниці в Острозі тісно пов'язані із ремісничим та професійним середовищем міста. Отже, три острозьких цехи реалізовували виготовлену продукцію у власних крамницях. До них належали кушнірський, шевський та гончарський цехи. Серед тих, хто утримував власні крамниці поза межами міської ратуші натрапляємо на такі ремесла та професійні заняття: кантор (1),

³ Для кращого розуміння ситуації з кам'яними крамницями та їх статусом слід вказати, що загальна їх кількість у дідичній частині міста дорівнювала семи, а якщо додати ще окремо 16 кам'яних крамниць, що розташовувалися під ратушею, то отримаємо всього 23.

⁴ Вїйт не сплачував бджолиної десятини.

купець (1), лікар (1), мечник (1), скляр (1), шмуклер (1), бакалаври (2), кушнірі (2), золотарі (3), пекарі (3), різники (6). Варто наголосити на тому, що всі крамниці (окрім однієї) поза межами ратуші були виміряні, а їх розміри укладачі інвентаря внесли до документу. Найбільшу за розмірами крамницю мав усвоєму розпорядженні Француз Купець. Вона мала 17 ліктів⁵ ширини та 15 – довжини (255 ліктів²). Названий купець міг мати іноземне походження, хоч більших деталей про нього не зустрічаємо. В Старому місті зафіксований господар, власник дерев'яного малого будинку – Гершко Француз «новий», проте і в цьому випадку важко визначити чи йде мова про одну і ту ж особу, чи це родичі, чи загалом різні мешканці міста. Так чи інакше, а можливий до обрахування розмір площі крамниці може слугувати додатковим аргументом для визнання рівня заможності та прибутковості діяльності того чи іншого власника. Відповідно до вказаних імен та прізвищ/прізвиськ власників крамниць встановлено, що 83,3 % (85 крамниць) із них належали представникам юдейської громади, а 16,7 % (17 крамниць) перебували в руках християн⁶ [16, s. 5]. Виходячи з наведених даних приходимо до висновку, що постійна міська та інша торгівля зосереджувалася переважно у руках єврейської громади.

В інвентарі діничної частини міста Острога 1767 р. зафіксовані важливі відомості про населення, які потребують спеціального аналізу. Отже, тут представлено чисельність власників домогосподарств з розподілом на християнську на юдейську громади. Кожна із цих громад мешкала в Старому та Новому місті.

Християнська громада репрезентована 160 власниками домогосподарств⁷. У Старому місті розташовувалося всього 70 домогосподарств, з них на ділянці Мокра Воля – 50 [16, s. 6-10]. На Новому місті зафіксовано 73 власники домогосподарств. До цього числа увійшло 10 острожан-християн, які мешкали на новоміських хуторах. Серед них натрапляємо на три осади мельників [16, s. 9]. До загального переліку християнських будинків зараховано ще й 17 будинків на хуторах Старого і Нового міста, що йдуть єдиним списком, без розподілу на частини міста [16, s. 10].

В інвентарі 1767 р. зафіксовані відомості про розміри пляців острозьких міщан. Відповідна інформація досить рідко трапляється в інвентарях волинських міст XVIII ст., тому належить до ексклюзивної. Наявні дані можуть стати у нагоді при обрахуванні земельного фонду міста під пляцями.

Статистичні відомості про населення частини Острога доповнюють дуже важливі матеріали про наявність дітей (синів та дочок) у власника/власниці домогосподарства. Відповідні записи здійснені лише для представників християнської громади міста. Зрозуміло, що отримані підрахунки та їх верифікація не можуть претендувати на репрезентативність, адже не маємо таких записів для усіх родин міста. Тим не менше, попередні висновки допоможуть скласти певне уявлення про острозькі родини досліджуваного періоду. Отже, у нашому розпорядженні інформація про дітей або їх відсутність у 143 власників домогосподарства (70 у Старому місті та 73 – Новому місті)⁸. Всього у християнській громаді нараховано 258 дітей (131 хлопець і 127 дівчат) [16, s. 6 – 9]. Виявляється, що найбільше шлюбних пар в Острозі мали по дві дитини (29.4 %), на другому місці сім'ї з трьома дітьми (19 %), а на третьому – з однією дитиною (18.2 %). Прикметним є показник про шлюбні пари, які народили шість, сім і вісім дітей, адже таких сімей критично мало – лише по одній (див. *таблицю 1*). Наведені дані у таблиці спростовують поширену думку про багатодітні родини у випадку з містом Острогом у конкретний період. На 143 острозьких родини припало 258 дітей обох статей, отже пересічне число дітей на міщанську родину могло становити 1.8. Важко не погодитися, що обрахований ймовірний коефіцієнт дітності занадто низький. Певним поясненням і доповненням можуть слугувати наступні дані. Звертає на себе увагу факт відсутності дітей у 34 власників нерухомості (24 %). Серед бездітних

⁵ Лікоть – міра довжини, що дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини, конституцією 1764 р. встановлено єдину міру ліктя – 59,55 см.

⁶ Точних відомостей про приналежність до однієї чи іншої громади крамниць цехів немає. Тому до юдейських крамниць зараховано крамницю кушнірського цеху, адже серед цієї громади нараховано близько 13 кушнірів, а серед християн – лише один. Крамниці шевського та гончарського цехів віднесено до християнських за аналогічним підходом. Серед євреїв немає гончарів, а швець лише один. Натомість у християн маємо 9 гончарів та 9 шевців.

⁷ До загального списку власників домогосподарств, яким присвоєно відповідний порядковий номер додано ще кілька позицій. Перша з них – будинок Тарана («Taranova jzba»), якому упорядники не присвоїли окремий порядковий номер через звільнення від податку на один рік. Томаш Кучер також не сплачував податків і його міська нерухомість не отримала порядкового номера, адже замкова адміністрація визначала його в якості доглядача за місцевим лісом. Варто зауважити, що до вказаної суми будинків не увійшов шпиталь Острозького фарного костелу, адже немає конкретної інформації щодо його мешканців. Жодного податку зі шпиталю не брали.

⁸ 17 власників будинків на хуторах Старого та Нового міста не мають записів про їх дітей.

представники різних ремісничих професій, в тому числі й жовнір, а найбільше вдів (4). Фактично четверта частина власників будинків були бездітними, що становить досить високий показник. Знайти конкретні пояснення такій ситуації неможливо через відсутність ширшого кола історичних джерел. Одним із варіантів для пояснення такої демографічної ситуації може слугувати інформація про голод на теренах Волині, який міг мати місце у період 1750 – 1760-х рр. З одного з листів княгині А. Яблоновської до чоловіка Яна Кастана Яблоновського (1699/1700 – 1764) дізнаємося про загальний голод на Волині без вказівки на точний час, який спровокував дорожнечу у регіоні [13, s. 168]. Вказана обставина так чи інакше відбилася на повсякденному житті острожан. Княгиня співпереживала мешканцям Волині у цій скрутній ситуації і прагнула знайти варіант вирішення проблеми.

Таблиця 1. Дітність острозьких родин у 1767 р.⁹

Кількість дітей у сім'ї	Кількість сімей	Усього дітей	%
Одна	26	26	18.2 %
Дві	42	84	29.4 %
Три	27	81	19 %
Чотири	9	36	6.3 %
П'ять	2	10	1 %
Шість	1	6	0,7 %
Сім	1	7	0,7 %
Вісім	1	8	0,7 %
Бездітні	34	-	24 %
Всього	143	258	100

Окрему групу населення на аналізованій території міста Острога посідали коморники. Одностайної обґрунтованої думки дослідників щодо конкретного просопографічного портрету цієї категорії міського населення для волинських теренів у XVIII ст. ще не маємо. Власне коморники відносилися до зубожілих мешканців міста, не мали власного помешкання і, як правило, мешкали у «коморах», тобто приміщеннях для господарських потреб [8, с. 256], що належали або чужим людям, або ж кривим. Таким чином варто висловити кілька спостережень щодо цієї категорії мешканців міста у нашому випадку. Всього на діничній частині міста зафіксовано 132 коморники. Найменше їх виявилось у християнській громаді – 9 (7 %), а найбільше у єврейській громаді – 124 (93 %) (див. таблицю 2). Коморники у єврейській та християнській громадах досить різні з точки зору їх чисельності та відповідних характеристик, мали вони й низку спільних рис.

У християнській громаді коморники у своїй переважній більшості не названі на ім'я (6 із 9), вказано лише власника будинку, у якого мешкали коморники. Із зафіксованих імен та дописів про коморників (всього 3) натрапляємо на важливі відомості. Власне до розряду коморників зараховано дітей власників домогосподарств, які мешкали зі своїми сім'ями у будинку батьків. Наприклад, власник домогосподарства Семен Замойський мешкав на Мокрій Волі, у його сім'ї зафіксовано семеро дітей (1 син і 6 доньок). Окремо у структурі його домогосподарства позначено другого сина Яна, але він вже отримав статус коморника [16, s. 6]. Подібна ситуація з коморником не названим на ім'я, який був зятем Матвія Гончара [16, s. 7]. Отже, в Острозі натрапляємо на ситуацію, коли у якості коморників виступали кривні родичі чи діти. Очевидно, коморники не були одинаками, адже згаданий вище зять Матвія Гончара мав власну сім'ю. Низка дослідників висловлювали думку, що коморницькі сім'ї мали менші сім'ї, аніж патриціат, ремісники чи власники домогосподарств [15, s. 361; 8, с. 258-259]. Треба зауважити на тому, що коморники переважно мешкали у християн, що займалися ремісничою справою, отже, могли ставати їм на допомогу у ремісничій діяльності. Серед нечисленних домогосподарств з коморниками їх власники мають такі професії – мулярі (2), коваль та швець.

У єврейській громаді відомості про коморників набагато ширші та інформативніші. На 210 власників єврейських домогосподарств міста припадало 124 коморники, тобто у 59 % євреїв власників будинків мешкали коморники (див. таблицю 2). Загалом отримані відомості наштовхують на думку про досить тісний житловий фонд у єврейській громаді міста цього часу. Продовжити висловлену позицію можна й іншим важливим фактом. Справа в тому, що переважна більшість коморників-

⁹ Складено на основі: [16, s. 6-9].

євреїв мали кривні зв'язки із власниками домогосподарств, де вони мешкали. Згідно з проведеними підрахунками до кривних коморників належало всього 65 осіб (або 53%). Найбільше таких кривних спостерігаємо в якості зятів (29), на другому місці сини (25), на третьому – швагри (8), четверту позицію розділяють – дочка (1), пасерб (1) та брат (1). Кушель Крамар володів малим дерев'яним будинком на Мокрій Волі з порівняно невеликим пляцом довкола (10 ½ × 14 ліктів). Власне у його домогосподарстві зафіксовано трьох зятів-коморників (Мошко, Борух і Мошко). Кожен із трьох коморників, а також сам власник сплачували по одному злотому поседильки [16, s. 20]. Звідси, поседилька коморників та власників домогосподарств в Острозі могли бути однаковими. Фактично у Кушеля мешкало чотири сім'ї. При будинку іншого господаря, Юри Халемського, чітко зафіксовано два його сини, кожен з яких мав статус коморника [16, s. 16]. Син власника ще одного будинку – Айзика Курориза позначений як коморник («syn jego komornik») [16, s. 19]. Таким чином йде мова про великі єврейські родини, що мешкали в одному будинку кількома поколіннями. Такі великі родини і в багатьох випадках можуть бути пояснені тим, що новій молодій сім'ї було досить вигідно мешкати у будинку батьків, адже загальнодержавні податки сплачувало від диму, а не від чисельності родини. Молоді єврейські сім'ї могли йти мешкати і в будинках чужих їм містян, що також давало шанс створити ширші можливості для майбутнього економічного доброту. Зрозуміло, що в будинках кривних чи чужих все таки доводилося виконувати низку робіт на користь власника того чи іншого домогосподарства. Прикметно, що серед коморників натрапляємо на широкую палітру ремісничих професій. Тому не всі євреї-коморники із сім'ями, очевидно, належали до найбільш бідних мешканців міста Острога.

Таблиця 2. Власники нерухомості та коморники в Острозі у 1767 р.¹⁰

Дільниця міста	Християнська громада			Єврейська громада		
	Власники будинків	Коморники	Порожні пляци	Власники будинків	Коморники	Порожні пляци
Старе місто	20	2	3	135	38	2
Мокра Воля	51	7	12	41	81	14
Нове місто	62	-	-	34	5	2
Хутори Нового міста	10	-	-	-	-	-
Хутори Старого та Нового міста з будинками й пасіками	17	-	-	-	-	-
Болонь	-	-	8	-	-	-
Всього	160	9	23	210	124	18
Разом власників будинків	160			210		
	370					

Важливо звернути увагу на наявність в Острозі порожніх пляців. Їх чисельність загалом не становила якусь критичну позначку, хоч і в сумі дорівнювала 23 пляцям. Вісім із них розташовувалися на дільниці Болонь, що входила до Мокрої Волі. У числі порожніх із певних причин перебувала і скарбова ділянка.

Низка пляців у Острозі належали місцевим культовим спорудам. Невеликий за розмірами пляц (21×21 лікоть) належав Острозькому фарному костелу [16, s. 6]. Два пляци належали двом єврейським школам – Старій (14×21) та Новій (10×14) [16, s. 23].

Замкова адміністрація крім порожнього пляцу мала у своєму розпорядженні ще й будинок скарбовий з пляцем розміром 14×14 [16, s. 6]. До загального нумерованого переліку міської нерухомості упорядники його не включили.

Мешканці Старого та Нового Острога сплачували грошовий міський податок за назвою «поседилька» від нерухомості у злотих та грошах. Такий податок містяни виплачували двома ратами (частинами) – на святого Яна та Миколу руського. Загальна грошова сума поседильного з дідичної частини міста у 1767 р. становила 1760 злотих 8 грошей (715 злотих і 2 гроші від християнської громади (40,6 %) і 1045 злотих і 6 грошей – від юдейської (59,4%)) [16, s. 6-9, 15-23]. Для християн

¹⁰ Складено на основі: [16, s. 6-10, 15-23].

лише Старого міста позначено іншу грошову плату за назвою «грошове», хоч жоден із них не сплачував такого податку. Усі кошти збирав острозький війт та передавав отриману суму, відповідно до інвентаря, до скарбу [16, s. 19].

Міське ремесло та професійні заняття острозьких міщан вельми важливі для розуміння тогочасного повсякдення та механізмів економічного розвитку. Про професійну спеціалізацію острожан можна зробити певні висновки на основі аналізу їх прізвищ/прізвищ, адже вони, як правило, тісно пов'язані. Таким чином можна скласти певне уявлення про професії та зайнятість мешканців частини міста Острога. Отже, у середині 1760-х рр. номенклатура ремісничих спеціальностей та зайнятість острожан-християн, за нашими попередніми підрахунками, вкладається у 27 позицій. Найбільшим попитом користувалися дві професії – гончарі (9) та шевці (9), друге місце розділили ковалі (4) та мельники (4), а третє – мулярі (3) та пастухи (3) (див. *опублікований у додатку документ*). Загалом до ремесел та професій у християн заангажовано всього близько 38 ідентифікованих осіб. Отже, йде мова про невисокий рівень занять ремеслами та промислами у цій громаді.

Дещо ширша палітра ремісників та професій спостерігається у острозьких євреїв. Всього в інвентарі можна зустріти близько 36 різноманітних прізвищ/прізвищ, які пов'язані із професійною термінологією. Першу сходинку серед них посіли кравці (23), другу – кушнірі (13), а третю – школьники (13). Звертає на себе увагу наявність трьох інтролігаторів (Ейзик Інтролігатор, Давідко Інтролігатор, Хаїмко Інтролігатор) та одного друкаря (Міхель Друкар). Можна припускати, що названі четверо фахівців трудилися над виданням книг у місті і, очевидно, вони могли бути тісно пов'язані із потребами місцевої громади євреїв або ж ширше. Варто зауважити, що серед євреїв спостерігався значно вищий інтерес та можливості у зайнятті окремими ремеслами та промислами, професійними заняттями тощо. За попередніми підрахунками коло останніх включало близько 136 осіб. Статистичні відомості дають можливість стверджувати про стале й традиційне переважання у житті євреїв ремесел, промислів та наближених до них допоміжних професійних занять чи їх обслуговування. До цього слід додати виготовлення та шинкування спиртними напоями, яке перебувало у руках місцевої єврейської громади і з чого сплачувано відповідно котлове та шинкове [16, s. 27-28].

Представники місцевих острозьких цехів (кушнірі, теслі, гончарі) перебували в прямій залежності від замкової адміністрації, адже в їх обов'язок входило виконання низки робіт на потреби замку [16, s. 12]. З одинадцяти цехів міста Острога сплачувано податок габеля, який у 1767 р. дорівнював сумі 363 злотих [16, s. 14].

Окремі острожани мешкали у будинках, які виступали водночас сферою їх зайнятості. Ян Лазебник мешкав у власній лазні («w łaźni»), яка позначена і як домогосподарство [16, s. 6]. Не виключено, що така практика стосувалася і місцевих мельників, адже в інвентарі зафіксовано «осілість мельників» на Новоміських хуторах (всього троє) [16, s. 9].

З інвентаря 1767 р. постають досить важливі відомості та конкретні деталі про систему управління приватних міст на магдебурзькому праві, зокрема про роль війта, бурмистрів (в тому числі й вимоги до претендента на цю посаду), про благоустрій самого міста Острога та його організацію.

У повинностях чітко прописано умови та обмеження ведення торгівлі у місті (вимоги до мір та ваг, в тому числі й у шинках, контроль за їх відповідністю встановленим еталонам тощо). Пекарів та крупників зобов'язано пильнувати відповідної цінової політики та використання «справедливої міри» щодо хліба, бубликів. Порушників вимог карали конфіскацією хліба, який не відповідав вимогам, на користь місцевих шпиталів [16, s. 12]. Вельми цінними слід назвати відомості щодо обов'язків, ренти та кагального самоврядування острозьких євреїв [16, s. 24].

Мешканців міста Острога впродовж XVIII ст. зобов'язано надавати підводи військам чи то для панського скарбу, чи то для тих військ, які проходять через саме місто. Крім того у повинностях визначено конкретні відстані, на які мала здійснюватися відповідна допомога підводами та чисельність таких підвод від християн та юдеїв [16, s. 12].

Важливе місце відведено заходам протипожежної безпеки в місті (нічна варта, наявність драбин, води при кожному будинку та контроль за їх наявністю). Для тих, хто ухилявся від конкретних вимог встановлювалися відповідні санкції [16, s. 11, 12].

Повинності християн та юдеїв в Острозі доповнюють широку палітру повсякденного життя мешканців міст Волині та різняться між собою, подібно як і в інших містах Волинського воєводства.

Фактично інвентар 1767 р. належить до найбільш інформативних документів із історії Острога в XVIII ст. порівняно з попередніми інвентарями, що проливають світло на іншу, ординатську частину міста. Унікальність документу полягає у його важливих та цінних даних щодо Замкової гори та її конкретної забудови, міської топографії (Старе та Нове місто, Мокра Воля, Кордишівка, міські хутори та пасіки тощо), населення (вперше представлено відомості про чисельність міських домогосподарств та дітність острожких сімей). Міська торговельна інфраструктура, що представлена ятками та крамницями (в тому числі й на Ринковій площі), шинками, заїжджими будинками засвідчує розгортання постійної міської торгівлі в Острозі, послугами якої, очевидно, користалися й представники сусідніх міст та сіл.

Доповнено окремі важливі відомості про організацію міського управління на магдебурзькому праві (війт, його нерухомість, обов'язки, бурмистри тощо). Рента мешканців дідичної частини Острога дає можливість зрозуміти економічну складову повсякдення містян Луцького повіту та Волинського воєводства загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог, 2018. С. 187–206.
2. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 5–23.
3. Боянівська М. Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1687 року. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали* / Відп. ред. І. Мицько. Львів, 1995. Т. 1. С. 141–142.
4. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття. *Острозький краєзнавчий збірник* / Редгрупа: М. Манько, М. Данилюк, С. Позіховська та ін. Острог, 2012. Вип. 5. С. 226 – 257.
5. Вихованець Т. Острозький ринок XVI – XVIII ст.: топографія та соціальна структура. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. Вип. 7: до 40-ліття Українського історичного товариства. Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. С. 518 – 541.
6. Вихованець Т. Цекрва Богоявленська соборна. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання* / Редкол.: І. Пасічник, П. Кралюк, Д. Шевчук та ін. Острог, 2019. С. 588–589.
7. Вихованець Т. Яблонівські в Острозі у кінці XVII – XVIII століттях: юридично-власницький вимір. *Острозька давнина* / Редкол.: Л. Войтович, І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.) та ін. Острог, 2020. Вип. 7. С. 159–180.
8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
9. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Монографія. Львів, 2019. 582 с.
10. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1975. Вип. 2. С. 113–137.
11. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. КМФ-15. Оп. 2. Спр. 281. 102 арк.
13. Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 448 s.
14. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec; Ostróg, 2013. 292 s.
15. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009. 532 s.
16. Narodowa biblioteka Ossolineum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska). Dział rękopisów. Sygn. 5772 / II: Inwentarz Xięstw Ostrogskiego y Berezdowskiego: tudzież klucza Prus-Kuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. 106 s.
17. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179–228.

При публікації документу використано основні принципи, напрацьовані вітчизняними археографами. Модернізовано окремі елементи документа: розділені слова, що написані разом і навпаки, написання власних і загальних назв подано відповідно до сучасних правил правопису, розкрито скорочення слів у квадратних дужках. Закінчення аркушів позначено конкретними вказівками на це. У незмінній формі залишено географічні назви та помилки писарів, залишено притаманні старопольській мові терміни та слова, латинські слова. Таблична форма документу збережена у відповідних місцях, тобто така форма відтворення відповідає особливостям оригіналу. Коментарі до тексту мінімальні й носять характер уточнення, доповнення.

Документ.

/s. 1a/

Roku 1767 m[iesi]ca czerwca 24 dnia

Inwentarz xiestw Ostrogskiego y Berezdowskiego tudziesz klucza Pruskuniowskiego
dobr wołynskich jasnie oswiecone y xiezney jey m[i]ł[os]ci Anny z hrabiow Sapiehow Jablonowskiey
wojewodziny braclaw[skiej]

/s. 1 b/

Compendium dobr Wołynskich j[a]śnie o[świeconej] xiężney jey m[i]ł[os]ci Anny z hrabiow
Sapiehow Jablonowskiey woiewodziny braclawskiej

Xięstwo Ostrogskie – miasto Ostrog z przedmiesciem Mokrowolą y Nowym miastem.

Xięstwo Berezdowskie – folwarki: miasto Berezdow, wsie Horyce, Maniatyn, Hutysko,
misto Krasnystaw. Wsie – Sewiczow, Kutki, Pieczywody, Prawotyn Wielki, Prawotyn Mały,
Chwoszczowka, Jablonowka y Senihow.

Klucz Pruskuniowski – folwarki: miasto Pruskuniow. Wsie:

Wilnia, Karpilowka, Dołotcze, Kamionka, Martynie, Zakrynicze. Folwarki: Gurszczyzna, Pereroste.

W inwentarzu osiadłością specyfikują się.

/s. 1/ *J.m.p.*¹¹

Opisanie zamku xięstwa Ostrogskiego części dziedzicznej.

Do zamku wieǳǳając na most przez fosse most nowy drzewa tartego sosnowego z poręczami na palach
dębowych, ktorego stawinie czyli reperacya spolna od obydwóch stron według dawnego zwyczaiu być
powinna.

Brama zreperowana nowo z fayałą wpuł przeliniowana na ktorey połowie herb j[a]śnie o[świeconych]
xiążat Jablonowskich z przyjazdu po prawey ręce wymalowany zwierzchu nad facyatą trzy gałki drewniane
niebiesko-malowane, a po obydwóch stronach basztyoniki. W tey bramie wrota wielkie z tarcic sosnowych
nowe we dwie wierzeje odmykające się goǳźmi zelaznymi tarcice przybijane kun dwie y czopow dwa
zelaznych od dołu w tych wrotach fortka na zawiasach y hakach zelaznych z zaszczepeką y probojami do
zamknięcia drąg w murze do zasuwania z antabą zelazną nad tą bramą ze szrodka daszek gontami pobity.
Od tey bramy ze szrodką po lewey ręce mur aż do cerkwi, a po prawey ręce mur aż do baszty. Na połowe
zamek dzieli się szrodkiem dziedzinka od części ordynatskiej.

Po lewey ręce przy bramie piwnica w ziemi murowana, a na wierzchu drzewo sosnowego starego
zabudowanie do muru przystawione złe y stare nad którym dach dranicami cześćio nowemi po części
staremi kryty, do szrodka szyje drzwi stare, złe, w tey szyje ściany dylami w słupach założone, drzwi w
uszaku z tarcic do piwnicy na zawiasach, hakach z zaszczepeką z skoblami zelaznymi do zamknięcia ta
piwnica ze szrodka murowana.

C e r k i e w murowana zdezolowana o czterech wieżach, na iedney od miasta krzyż leży, sklepienia
upadły tylko iedne ściany y filary zostały. Połowa tych murów do części dziedzicznej należy.

S p i c h l e r z y k po prawey ręce od bramy drzewa sosnowego w węǳy do muru przystawiony stary
dranicami kryty staremi, do szrodka drzwi z tarcic sosnowe na zawiasach y hakach z zaszczepeką y probojami
zelaznymi do zamknięcia z podworża ze szrodka z zasuwką drewnianą bez podłogi y połapu, z zasiekim
przy ścienie iednym, z okienkami dwoma w ścianach wyciętymi. Przy tym ogrodek płotem laskowym w
słupach ostawiony.

B u d y n e k do rezydencyi gubernatora z drzewa sosnowego starego w węǳy budowany. Sciany
gliną w koło wylepione z podporą iedną, przyspy przy dwuch scianach w słupach dylami wyłożone y
ziemią nasypane nad którym budynkiem dach gąt starych już opadłych z kominem na dach z chrustu
wyprowadzonym. Przed drzwiami budynku mostek z deszek ułożony, drzwi do sieni z tarcic sosnowych
na zawiasach y hakach zelaznych w sieniach przepierzenie stare z dyłow przez połowe okienko w scienie z
zasuwką bez podłogi y połapu.

Po prawey ręce drzwi do izby z tarcic sosnowe na zawiasach y hakach z klamką, zaszczepeką y probojami
zelaznymi ze szrodka sciany gliną tynkowane z oknami dwoma, szyb puł cwiortkowych iedne z kawałkow

¹¹ Винесено над основним рядком.

szkła, a drugie we dwie kwatery odmykające się na zawiasach w ramach dębowych przy ścienie ław dwie y pułek dwie z podłogą y połapem.

/s. 2/ Piec w tey izbie kaflí zielonych, w skrzyniach trzech na prętach zelaznych drzwi do alkierza z tarcic sosnowych na zawiasach y hakach zelaznych z zaszczepeką y probójami skoblami ze szrodka sciany gliną tynkowane a połapem bez podłogi. Okno jedne we dwie kwatery odmykające się na zawiasach, w ramach dębowych. Szyby szkła kawałkow. Kominek przy piecu murowany okrągły o iednym piecu z izba z komory drzwi do sieni na zawiasach y hakach z zaszczepeką.

Do izby drugiey na przeciw drzwi z tarćic na zawiasach y hakach z klamką z zaszczepeką y haczykami zelaznemi probójami skoblami ze szrodka ściany gliną tynkowane z połapem, podłogą z taćic. Okno iedne szyb cwiartkowych w drzewo oprawionych z kwaterą zasuwaną y okiennicą z podworza na zawiasach. W rogu przy ścienie pułek dwie. Piec kaflowa polewy białey we dwóch skrzyniach na prętach zelaznych z tey izby do drugiey drzwi na zawiasach y hakach z zaszczepekami probójami zelaznemi ze szrodka ściany gliną tynkowane z oknem jednym. Szyb arkuszowych dwóch, a połowe szyb pułcwiertkowych we dwie kwatery odmykające się na zawiasach z haczykami w murze z okiennicą na zawiasach zelaznych ze szrodka z podłogą starą y połapem, kominek mały szafiasty murowany nad połap wyprowadzony o iednym piecu. Drzwi do sieni na zawiasach z skoblami, z izby drzwi na drugą stronę z tarćic sosnowe na zawiasach y hakach z zaszczepeką zelazną y probójami. Do sionek po lewey ręce drzwi z desek na biegunach do spiazarni z zaszczepeką y probójami. We szrodku ściany gliną lepiene z połapem starym y podłogą z okienkiem iednym w ścienie szyb szkła prostego, przy ścianach pułek trzy. Ex opposito drzwi do komorki sosnowe z tarcic na biegunach z zaszczepeką y probójami. Sciany gliną lepiene z połapem starym y podłogą, w ścienie wyciete okno. Drzwi z sionek na podworze z tarćic sosnowe na zawiasach, hakach, zaszczepeką y probójami zelaznemi cały budynek stary reperacyi potrzebujący.

Za budynkiem k u c h e n k a z izdebką do baszty przystawiona w słupach dranicami pokryta. Drzwi do szrodka z desek na biegunach z zasuwką. W kuchni ze szrodka k u c h n i a z dyłow wyłożona lienią wysypana przy murze z kominem do baszty wyprowadzonym drzwi do piekarni z desek na biegunach z zasuwką drewnianą ze szrodka sciany gliną lepiene z połapem, okienkiem w scienie wyciętym. Okno z kawałkow szkła małego. Piec piekarniana z gliny ubita z kominem nad połap wyprowadzonym.

B a s z t a murowana okrągła na rogu od której mur się ciągnie aż do rezydncyi części ordynatskiej.

S t a y n i a przy murze drzewa sosnowego w słupach dranicami staremi pokryta reperacyi potrzebuję. Przed wrotami mostek z dyłow. Wrota do stayni z tarcic na biegunach we dwie wierzeje odmykające się stare y złe ze szrodka bez połowe podłoga z dyłow przy iedney scienie ze złobami y jasłami fura do siana bez połowa ułożona na stayni. Tarćic sz[k]łono n[ume]ro 37 y dranicami zabudowana.

/s.3/ Z zamku wychodząc po lewey ręce w fossie budynek dla komedy gliną oblepiony stary w węglach, a sieni w słupach dylami zabudowane dranicami staremi pokryty. Do sieni drzwi na biegunach z desek z zasuwką y zakrętka drewnianą w sieni drzwi do izby na zawiasach y hakach zelaznych z klamką, zaszczepeką, probójami zelaznemi ze szrodka sciany gliną lepiene z połapem bez podłogi z oknami dwoma w ramach szyb puł cwiertkowych iedne, a drugie szyb okrągłych prostych. Piec kaflí starych, a druga do pieczenia chleba z gliny ubita z kominkiem nad połap wyprowadzonym. Kłoda po szrodku izby z klamką y sforniami zelaznemi drzwi do komorki na zawiasach y hakach z zaszczepeką zelazną probójami ze szrodka sciany gliną wylepiene z połapem bez podłogi w ścienie okienko wycięte szyb szkła prostego o iednym piecu z izbą ten b u d y n e k reperacyi potrzebubuję. Na guberniy w zamku stołow dwa, stołkow sześć.

A u s t e r y a drzewa sosnowego w węgły budowana, ściany ze szrodka heblowane z połapem y podłogą, a z podworza wapnem do koła tynkowane wystawa circa circum¹² tey austeryi na słupach z gankiem nad którym budyneczyk z drzewa tynkowany od dołu balasow nie wiele, ławek dwie. W tym ganku dach na całej austeryi podwoyny gantami po części nowemi, a reszte staremi kryta reperacyi potrzebuję. Drabin dwie na tym że dachu do szrodka weyścia drzwi do sieni podwoyne y wyjścia na drugą stronę także stolarskiej roboty na zawiasach, hakach z zasuwkami, z zaszczepekami, haczykami zelaznemi. W tych liniach okienka dwoie nade drzwiami, połap y latarnia. Dwa budynki do rezydncyi ex opposito ieden drugiego z innemi pomniejszemi rezydncyami do weyścia z pierwszego budynku do drugiego drzwi dwoie stolarskiej roboty na zawiasach y hakach z zaszczepekami, z klamkami, haczykami zelaznemi, okien pięć w kwaterze na zawiasach y haczykach zelaznych, szyb pułcwiertkowych w drzewo oprawnuch przy których okienic pięć na zawiasach z sforniami do zamknięcia. Piec kaflí białych polewanych iedna do obydwuch rezydncyi

¹² «Circa circum» – від лат. навколо.

z kominkami dwiema po prawey ręce z tych rezydencyi drzwi do budynku pomniejszego pobocznego, dwoie do weyscia i wyiscia na zawiasach z klamkami, zaszczipkami zelaznemi. Piec kaflowa zielona z kominem z tego budynku do sionek z tych schody na gure, a po lewey ręce spiżarka forsztowana drzwi z zaszczipką y probojami zelaznemi ze szrodka okno szkła pulcwiartkowego z drugiej strony po lewey ręce we dwóch rezydencyach drzwi dwoie stolarskiey roboty na zawiasach klamkami probojami y haczykami zelaznemi okien pięć szyb pulcwiartkowych w drzewo oprawnych w kwatey odmykające się na zawiasach z haczykami y okiennicami przy oknach na zawiasach z sforniami zelaznemi. Piec kafla zielonych do obydwuch rezydencyi iedna o kominkach murowanych dwa do pobocznego budynku mnieyszego drzwi do weyscia y wyiscia dwoie na zawiasach z zaszczipkami, klamkami y haczkami zelaznemi /s. 4/ piec kafla zielonych iedna z kominkiem murowanym, okień dwie. W tym budynku szyb pulcwirtkowych w drzewo oprawnych kwaterach na zawiaskach z haczykami zelaznemi przy których okienic dwie na zawiasach z sforniami do zamknięcia zelaznemi z budynku tego do sionek ktorých quondam¹³ była kuchnia, okno bez szkła, komin murowany, drzwi do weyscia z sionek z obydwuch stron drzwi dwoie na zawiasach z zaszczipkami zelaznemi.

B u d y n e k kuchenny drzewa starego gliną oblepiony z kuchenką osobliwą dranicami kryty drzwi dwoie do weyscia y wyiscia budynku na zawiasach z klamkami y z zaszczipkami zelaznemi ze szrodka okno jedne w drzewo oprawne szkła prostego z okiennicą zasowaną. Piec kafla siarych z piecem piekarskim sionki przy kuchni ze szrodka komin kuchenny na słupach gliną w łaty lepiony, stolnic dwie przy scianach, a w budynku stuł duży z ławami, z kuchni do wyiscia na zawiasach okienek dwie małych w tey ze kuchni.

Kordyszówka nazwana mając ex relationes że tylko dozywocie j[aśnie] pani Kordyszowa miała, która cessie fatis iest odebrana, na którym placu chałup 7 do pokazania dokumentow od successorow j[aśnie] p[ana] Kordysza, kiedy była requizycya na to dana rezolucya aby prezentowali dokumenta do niczego ludzi nie są pociągani i do inwentarża nie są wprowadzeni jednak pamiętać potrzeba y nadyło się /s. 5/

Opisanie sklepów w takowym zabudowaniu				
Sklepy od żydów trzymane y kramnice				
Place			Sklepy	
Szerokosci	Długosci		Murowane	Kramnice
Łokci	Łokci			
5	9	Łeybko Miecznik		1
3	5	Abramko Radohoskiego syn		1
2 ½	4 ½	Azyk Kuroryż		1
3	4 ½	Szeyna Wdowa doktorka		1
17	15	Francuz Kupiec		1
2 ½	8 ½	Łeybko Kupczyn		1
2	4 ½	Jankielowa Wdowa		1
2 ½	4 ½	Leyzor Gieciuk		1
1 ½	4 ½	Nochemi Bakalarz		1
1 ½	4 ½	Froim Gercyk		1
2 ½	4 ½	Froim Szulimowicz		1
1 ½	4 ½	Łeybko syn Szmuyły Rzeźnik		1
5 ½	8	Jozef Opućko	2	
3	4 ½	Zewelowa Wdowa		1
4	7	Chaimko Szulimowicz		1
4 ½	7	Froim Percow		1
7	7	Josie Szklarż		1
4 ½	7 ½	Maierko Hołowelski		1
4 ½	7 ½	Cechu kuśnierkiego		1
6	14	Cechu szewskiego		1

¹³ Quondam – від лат. колись.

7	3 ½	Szymcha Szulowski		1
4 ½	5 ½	Chaimko Szuliwowiec		1
5 ½	16	Łeyzor Peczennik		1
2 ½	8	Herszko Pomierczy		1
2 ½	8	Jankiel Kaczkowicz		1
7 ½	7 ½	Noson Hercykowicz		1
6 ½	8	Morduch Chałemski	1	1
9 ½	7	Łeybko Złotnik	1	
9 ½	7	Łewon Łeyzorowicz	1	
9 ½	5 ½	Elo Ołycki		1
2 ½	5	Herszko Kusnież		1
4	5 ½	Moszko Maryaszyn		1
4 ½	4 ½	Ostap Słoniewski		1
2	4 ½	Moszka Sayczyzna zięć		1
2	4 ½	Froim Hercykw		1
2	4 ½	Morduch zięć Herszka Opęz		1
3	4 ½	Srul Sayczyn		1
2	4 ½	Szmuyło Abramko		1
3 ½	4 ½	Łeyzor Gieneziuk		1
6	4 ½	Łeybka Szmuyły rzeznika		1
5 ½	5 ½	Wasyla Opuckowego zięcia		1
2 ½	7	Aron Froimowicz		1
5	7	Sapsio Zielikowicz		1
3	7	Łeyzor Gieneziuk		1
3	7	Nachman Peczennik		1
3 ½	7	Łeybko Złotnik		1
3 ½	7	Moszko Kusnierz		1
4 ½	7	Herszko z Łatczynego		1
3	7	Joś Niszczyszyn		1
2 ½	7	Antoni Dobrowolski		1
4 ½	7	Słomki Kołoczynego		1
5	7 ½	Antoni Dobrowolski		1
		Suma	5	49
8	7	Ostap Słoniewski ¹⁴		1
5	7	Iwan Opućko		1
19	8	Szmuyło Fliżda		1
7	7	Jewny Wdowy		1
4 ½	4 ½	Łeybki Złotnika		1
8	8	Łeybki Szmani rzeznika		1
4 ½	9	Macka Rzeznika		1
3	3	Semena Awramczuka		1
7	4	Rzeznicka zydzowska		1
7	9	Waydy		1
2 ½	4	Moszka Łatczynego		1
2 ½	8	Złatki Wdowy		1
3 ½	8	Jcka Beylina		1
4 ½	9	Łeyzor Peczennik		1
9	8	Nowych Kupcow	1	
3 ½	8	Jowelicha Kopieyka	1	
4	9	Berko Wiellohurski		1
4 ½	9	Arona Rzeznika		1
2 ½	9	Joski Wdowy		1
2 ½	9	Peysach Bakalarż		1
4	7	Bendel Kuniowski		1

¹⁴ Цим записом розпочинається правий бік цього ж аркушу рукопису.

4	9	Jewna Dądykow		1
2 ½	9	Froim syn Frydmana		1
5 ½	6 ½	Jankiell syn Moszki		1
5	10	Cechu Gancarskiego		1
3 ½	8	Mendelowy Wdowy		1
3	8	Judki Kantora duchowę		1
10	9	Herszka Mendziuka		1
7 ½	9	Moszka Szmuklerza		1
-	-	Hackiego Zkramzkiego		1
2 ½	5	Jcka Beylina		1
6	11	Jakora Dubińskiego		1
Sklepy pod ratuszem			Dolne	Wierzch[nie]
		Jcka Chaimowicza	1	1
		Jakora Dubińskiego		1
		Jcka Beylinowego		1
		Jozefa Opućka	1	
		Szmoyła Hliźdy	1	
		Herszka Mendziuka	1	
		Ela Ołyckiego		1
		Ostapa Słoniewskiego		1
		Łeyzora Guneziuka		1
		Morducha Chalimskiego		1
		Froima Hercyka		1
		Abramka Szapowała		1
		Herszka Cyrulika	1	
		Abramka	1	
		Cerkwi Preczyskey	1	
		Peysacha	1	

/s. 6/

Inwentarz osiadłości placow wymierzonych zosobna każdego jak chrześcían jako y żydow miasta Ostroga do posedyłki y czynszow płacenia spisany in fundo ze wszelką powinnością, które dwiema rathami wypłacać powinni na s[więto] Jan[a], druga na Mikołę Ruską oprócz oczkowego z pasiek, sianożęci, spaśnego y kołowego raz do roku płacić.														
Gospodarze	Dzieci		Place				Komornicy	Chrześcíanie Starego miasta Ostroga	Posedyłka				Groszowe	
	Symy	Corki	Osiadle		Puste				St[wię]o Jańska	St[wię]o Mikulska		Roczne		
			Łokcie	Łokcie	Łokcie	Łokcie						od złotego po groszu		
			Szerokości	Długości	Szerokości	Długości			Zł[o]tę	Gr[osz]ę	Zł[o]tę	Gr[osz]ę	Zł[o]tę	Gr[osz]ę
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
					14	17		Plac pusty po Wolskim						
1	1		10	10				Jabłoński pacholek zamkowy						

					28	48		Plac pusty skarbowy							
2	1		21	49				Mikołaj Marcińczuk	2		2				
3	1	1	21	49				Mikita Stróż ubogi		15		15			
					21	40		Plac pusty po Godlewskim							
4			21	70			x	Nestor Mularz	2		2				
5	2		21	35				Gulkowa wdowa	1		1				
6		1	21	35				Kasper Mularz	2		2				
7	1	1	7	21			x	Iwan Kowal	1	15	1	15			
8	1	1	21	77				Jakub Fajan	3	8	3	8			
9	1	1	21	25				Pawło Kozierewicz	2		2				
10	1		21	14				Hrycko Juszczenko z zięciem	1		1				
11			28	42				Ostap Słoniewski z zięciem	13		13				
12	1	1	56	35				Stanisław Herman	5		5				
13	1	2	14	21				Antoni Miecznik	2		2				
14	3	1	21	28				Andruszko Kuszeczko	2		2				
15	1	1	21	21				Andruszko Mielnik	8		8				
16	2	1	21	21				Grzegorz Stefanowicz	3		3				
17		2	17	17				Jacko Furman	1	15	1	15			
			21	21				Szpital farski							
18	2	2	21	42				Jakub Rymarz	3	15	3	15			
			14	14				Dom skarbowy							
19								Jan Łaziebnik w łaźni	1		1				
20								Jozef Browarnik	1		1				
								Mokrowola							
21	1	1	42	64				Jan Szulakowski	3	16	3	16			
22	1	1	24	56			x	Stefan Jadwiczuk mularz	2	17	2	17			
23	2	1	48	80				Stefanowa Łahutkowa wdowa	1	15	1	15			
24	1	2	52	27				Jozef Opućko woyt							
25		1	70	49				Wasił Steblowski	8		8				
26	3	2	35	57				Jwan Opućko	5		5				
					16	14		Plac po rzeźniku Jchnatiuku							
27	2	1	35	63			x	Jwańko Dowhopoły	1		1				
28			84	85			x	Klim Szwiec	1		1				
					14	16		Plac po Parykoziu							
					14	22		Plac po Semenu Pastuchu							
29	2							Semen Pastuch z ogrodu	2		2				
30	2		27	42				Hapulina Wdowa	1		1				
					7	14		Plac po Jwanie							
31	1	2						Jwan Teśluk	4		4				
32	1	6	35	84				Semen Zamoyski	5		5				
							1	Jan Zamoyskiego syn	2		2				
					48	84		Plac po Chwedorze Charczenko							
33	1	1	35	42			x	Jwan Poćierucha	1		1				
34			77	84				Opanas Sukaczyk	5		5				
					74	15		Ogrod po rzeźniku Jchnaituku							
	36	33	98						97	26	97	26			
/s. 7/															
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego															
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
								Chrześcianie mokrowolscy / rathy							
								Transport łater	97	26					
35	2	1	55	148				Semen Awramczuk	3		3				

36		2	55	56			Wasil Hilczenko	3		3			
37	1	1	42	84			Dmitro Kowal	4		4			
38	2	2	24	91			Maćko Rzeznik	3		3			
			21	91			Taranowa jzba wolna do roku						
39		1	48	84			Ochila syn	1		1			
40	1		48	84			Omelko Gańcarz	1		1			
41	1	1	48	48			Chwedor Hilczenko	2		2			
42	1	1	17	58			Łesko Rzeznik	2		2			
43		1	28	143			Jozef Kość kuśnierz	1	15	1	15		
44		1	28	143			Jan Grabarż	2		2			
45	1	1	31	147			Wasil Opućko	3		3			
46	1	2	55	147			Andruszko Kowal	2	15	2	15		
47	1		35	49			Michałko Czarnousy	1		1			
48			56	28			Senio Krupnik	1		1			
49	2	1	56	35			Demko Pastuch	1		1			
					12	15	Plac po Skibionce						
					21	32	Plac po Filku zacnym						
					13	15	Plac po Jwanie Klimczuku						
50		1	35	63			Łesko Chochlik na gruncie Petra	1		1			
51			21	35			Franciszek Radorycki żołnierz						
52	1	1	21	126			Petrycha Wdowa	2		2			
53	1	1	21	126			Matwiey Gańcarz	4		4			
54	1	2	32	126			Olexa Gancarz	3		3			
55			32	126			Jwan Suszczyk	6		6			
56	1	1	28	120			Jacko Czarny szewc	4		4			
57		1	28	118			Jwan Szewc	1		1			
58	1		28	119			Hrycko Daćkow	1	20	1	20		
59	1	2	28	119			Jwan Dzięgiela	1	15	1	15		
60	1		28	119			Jwan Opanaszczuk	3		3			
61	1	1	42	119			Chwedor Opanaszczuk	3	15	3	15		
62	2	1	55	70			Petro Rybeczka	1	15	1	15		
63	1	1	40	70			Senio Patykowicz	1	15	1	15		
64	1	1	55	70			Jakub Wichryk	2	15	2	15		
65			42	49			Jwan Hawryluk	2	15	2	15		
66	1		49	92			Semen Awramczuk	2		2			
67	1	1	55	63			Dacko Czerka	2	15	2	15		
					16	14	Plac po Stepanie Garbarzu						
68	1		77	28			Czyrczycha Wdowa z synem	1		1			
					10	18	Plac po Kondraćie Jaroszu						
69	1	1	70	70			Stefan Bałabus	1		1			
					21	39	Plac po Jwanie Kuśnierzu						
							1 Dacko Herman	1	15	1	15		
							1 Matwieja Gancarza zięć	1	15	1	15		
					10	13	Plac po Juchimie Kuśnierzu	Puste					
							Plac po Panczosnice						
							Plac po Jwanie Usieju						
							Plac po Białeckim						
							Plac po Pilipie Szewcu						
							Plac po Onysku Kołomyju						
							Plac po Klimie						
							Plac po Janice Aptekarzu						
								177	1	177	1		

/s. 8/ Dalszy inwentarz xięstwa Ostrońskiego											
Gospodarze	Dzieci		Place		Sprzężay		Chrześcianie Nowego Miasta Ostroga na wymierzonych placach z których posedyłka placona y lenung	Posedyłka			
	Syny	Corki	Szerokości	Długości				Konie	Bydła	St[wię]ło Janska	
					Zł[ot]ę	Gr[osz]ę				Zł[ot]ę	Gr[osz]ę
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1			34	35		1	Chwedor Gańcarz	2		2	
2		2	15	15			Szymko Kowal	2		2	
3		3	12	42			Andruszko Szwiec	2		2	
4	1	2	46	49			Jwan Swiczarczuk	2		2	
5	1	2	35	38			Stefan Muszczyn	2		2	
6	1	1	68	10			Wasil Konowa	1		1	
7	1	2	27	77			Mikita Sawka szwiec	3		3	
8		1	28	76			Tymko Szapował	2		2	
9	2	2	28	56			Wyrozubicha Wdowa	1	15	1	15
10			21	56			Wasył Glibczuk	2		2	
11			26	56			Andruszko Marunczuk	1	15	1	15
12	1		59	29			Demian Sukacz	3		3	
13			42	29	2		Michał Beżsmertny z bratem	8		8	
14	3	1	42	40	2		Hryćko Klimczuk	2		2	
15	1	7	35	56			Mikita Klimczuk	2		2	
16			28	56		X	Semenicha Spiewaczka	1		1	
17	1	1	35	56			Chwedor Szulakowiey	4		4	
18	3	1					Jwan Bayda kramarz	2		2	
19	1	1	31	54	3	2	Andruszko Gątarczyn	4	15	4	15
20	4		259	800	1		Jużko Nosyk	8		8	
21	3		35	56			Jacko Rał tkacz	4		4	
22	1	2	79	56			Daniło Tkacz	2	15	2	15
23	1	4	21	56			Hryćko Rodziuk	1		1	
24	1	1	21	56			Jużko Bednarz	3		3	
25			28	56			Niczypor Eliaszenko	1		1	
26		3	35	56			Słachorcanka Wdowa	1		1	
27			25	56			Karpowna Wdowa	2		2	
28			35	28			Bednarzowa Wdowa	2		2	
29	1	1	27	27			Semen Krzywy szwiec	1		1	
30	1	1	14	34		x	Jwan Rewniuk gańcarz	1		1	
31	1	1	14	42			Andruszycha Wdowa	1		1	
							Tomasz Kuczer łesny				
32	1	2	29	133			Jazko Parobek Zuśkow	1		1	
33	1	2	42	112		x	Tymko Seredyniec	1	15	1	15
34	1		70	98	2		Stefan Mazyra syn	2		2	
35	1		98	160	2		Andruszko Marana zięc	2		2	
36			65	105		x	Hryćko Pastuch	2		2	
37	1		28	105			Chamratycha Wdowa	1		1	
38			28	105			Juszczycha Wdowa	1		1	

39	1		22	98			Mikita Gańcarz	2	15	2	15
40			28	28		x	Michałczycha Wdowa	1		1	
41	1	2	48	92			Michałko Bednarz	2	15	2	15
42	1		28	108	2		Jurko Mazura syn	2		2	
43			35	108			Kiryło Chamratiuk	1	15	1	15
44	1	1	21	108		x	Łukaszycza Jwanicha	1		1	
45	1	1	77	108			Maxim Chachay	2	15	2	15
46	3	1	49	26			Jaćko Gańcarz	4	15	4	15
47	1	1	28	91			Onufry Jwankow syn	2	15	2	15
48	1		56	91			Łukian Jwankow	2	15	2	15
49	4	2	28	91			Michałczycha Werteliczka	1		1	
50	1		28	91			Swiczarka Wdowa	2		2	
Latus facit								111		111	
/s. 9/ Dalszy inwentarz xięstwa Ostrońskiego											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Transport łater								111		111	
51		2	28	132			Pawło Berezuk	3		3	
52	3	1	54	132			Jwan Chamratiuk	4		4	
53		2	48	132			Demka Kalita	4	15	4	15
54	2	1	14	70	2		Stanisław Mazur	2		2	
55	2	1	28	148			Marćin Mazur	4		4	
56	1	1	16	25			Hawryło Krukowski	2		2	
57		1	35	56		x	Daćko Krukowski	2		2	
58			28	56			Hryćko Szewc zięć Paulichy	1	15	1	15
59			59	-			Kość Niemasoski	1	15	1	15
60			49	119			P[an] Juszczaeki				
61							Jurko Szewc	1		1	
62							Franko Szewc	1		1	
								146		146	
Ośiadli chrześciance nowomiescy na futorach											
63	3					2	Wasil Gańcarz	4	15	4	15
64	2	1			1		Stefan Boczyło	4		4	
65	2	1					Jwan Perepelica	4		4	
66							Semen Perepelica	1		1	
67	1	1			1		Zacharko Opuczenko	3		3	
68	1	1					Andruszko Perepelica	2		2	
69							Andrżey zięć Szepelow	2		2	
								20	15	20	15
Ośiadłość młynarzow											
70			28	56	1		Michałko Mielnik	5		5	
71			14	28			Prokop Szepeluk	7		7	
72			29	15			Łukasz Mielnik	2		2	
								14		14	
Kołowe z młynow											
							Andrżey Mrozowicz	24			
							Prokop Szepelczuk	24			
							Łukasz Mielnik	24			
							Michałko Mielnik	24			
								116			

/s. 10/ Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego										
Gospodarze	Sianożęci wymiar		Pola pod pasiekami		Pszczoly	Na futorach pasieki znajduia się mieszczan Starego y Nowego miasta Ostroga	Dzieięćina			
Domy	Szerokości	Długości	Szerokości	Długości	Pnie		Dzieięty pień zł. 12		Oczkowe a zł. 1	
							Zł.		Zł.	
1	300	525	2	3	5	Andruszko Mielnik			5	
2					7	Andruszko Kwaśnik			7	
3					24	Wasil Opućko	24		4	
4	150	217	2	3	12	Jozef Opućko woyt				
5	210	315	2	3	5	Jwan Opuckiewicz			5	
					8	Kindicha Wdowa z Kondratem Kisilem, którego pasieka iey razą się w pniach			8	
6	200	330	3	7	6				6	
7	150	251	5	6	8	Jwan Teśluk			8	
8	80	129	10	18	6	Jwan Perepelica			6	
9	60	106				Semen Perepelica				
10	159	239	4	5	22	Zacharko Opućkiewicz	24		2	
11	60	95	2	3	2	Andruszko Perepelica			2	
12	200	315	90	106	26	Wasył Gańcarz	24		6	
13	200	320	3	3	11	Niczypor Boczyło	12		1	
14	200	380	8	12	28	Jusko Nasyk	24		8	
15	300	60	10	14	20	P[an] Juszcacki	24			
16	20	30	2	3	18	Jaćko Rałowa	12		8	
17					3	Marćin Mazur			3	
							144		79	
						Sianożęcio na futorach od tych, którzy o przymnozenie paśiek nie starają się				
						Andruszko Perepelica			6	
						Jwan Tesluk			8	
						Kisielicha z Kondratem Kisielem			13	
						Jwan Opućko			10	
						Andruszko zięć Szepela			7	
						Andrzej Mielnik			10	
						Semen Perepelica			4	
						Stefan Boczyło			3	
									61	

/s. 11/ Obligacye urzędu mieszczan Starego y Nowego miasta części dziedzicznej.

Zaszczycając się dawnością praw y zwyczajem jnnych miast co do porządku y obligacyi mieszczan respektem starszeństwa urząd dystynqwowac się powinien. Od pospolstwa ktorzy pod posłuszeństwem zostawać powinni. Obligowani są wszelkich ustaw dla całości miasta y skarbu pańskiego woyt z burmistrzami przestrzegać y w porządku należywym utrzymywać miasto.

Obligacye urzędu, zapisy, cessye, kwity, manifesta y inne transakcy w xięgi y w protokoły zapisywać y ekstraktami potrzebuiaćym ludziom wydawać bez wszelkiey depaktacyi ostrzegając aby domostwa y grunta zadne na część ordynacką nie przedawano ani też na cerkwie nie legowano takowych transakcy aby nie przyimował urząd ani też zastaw gruntu lub zamian na część ordynacką zbraniać y nie pozwalać.

Woyt miasta Ostroga być powinien osiadłym w mieście y akredytowany, ktoremu powierzając xięgi y protokół aby wierność umiał zachować w rządzeniu, na ktorego można się spuścić sumnienie, tak jego

obierać, żeby fabrykacyi jakowey nie czynił w xiegach burmistrze dodają się aby sam zadney transakcyi nie przyjmował, ani też wydawał ostrzega się tylko z burmaistrzami y radcami woyna obranie *salwa approbatione*¹⁵, a w postrzezeniu każdego czasu o niewierność ma być zrzuconym.

Elekcya burmistrza od mieszczan y pospolstwa być powinna z między siebie do tey funkcyi zgodnego wybrawszy podać mają kandydatow cokrtał burmistrza y przysięgłego obrac powinni *salwa approbatione* zamku. Pisarz miasta przy obieraniu *super fidelem connotationem*¹⁶ przysiędz obligowany będzie, że w xiegach ani w protokulach nie czynić będzie fabrykacyi.

Sprawedliwość od woyna dla pospolstwa być powinna uskarżającym się w krzywdach rozsądzić z burmistrzem takowe sprawy, które w partykularności, a co do wiekszych nie powinien interessować się, tylko zamek y onich donosić y postrzegać dobrych porządkow jest obligowanym woyn, nie spuszczać się na burmistrzow gdyż są w kwartalie roku, ale samemu mieć jnspektacyą na wszelko w miastach zbożnych to jest w korczyku ustawionym nie więcej ani też mniej jak garcy *mw* 38 być powinno w mierze kłodney adjungitur y to aby woyn z burmistrzami co targu uprzedzając targi z rana o cenie zboża uczynili radę y pomierzemu opowiedzieli cenę według sumnienia y Boga mieć wzgląd aby targow ceną małą nie psuć y ludzi nie odstręczać.

Po domach szynkownych garce y pułgarcowki sprawiedliwe tudzierz kwarty y kwaterki być powinno, mając dane miar od j[ego] m[iłości] pana podwoiewodziego cokrtał rewidować za doniesieniem zwierzchności zamkowej o postrzezeniu nie sfalszowanych pierwey upomnieni, a drugi raz karani grywnami zł[ot]ę 14 zapłacić na skarb będą powinni obywateli Nowego y Starego miasta.

Dla ostrożności ognia należy się stroża nocna od zydw y mieszczan /s. 12/ aby była zgodzona. Drabin upatrywać y koryt, ktore są zapowiedziane. Woyn powinien aby przy każdym domie z wodą były cokrtał rewidować. Jeżeli za dosyć uczynili onie posłuszeństwo do zwierzchności zamkowej donieść, a j[asnie] pan gubernator serio ma przykazać pod karą, aby wszystko było.

Piekarze y krupnice, ktore tylko siadają w Rynku dla sprzedawania chleba, krup według ceny zboża woyn ma ceny postrzegać y miarkować aby sprawiedliwość była ustanawiać chleba bułki y obarzanki, aby zbyt małych nie przedawano doglądać y donosić do zamku cokolwiek postrzepszy nie sprawiedliwego w mierze lub chlebie zabierać y na szpitale część chleba rozdać nie czyniąc straty gospodarzowi, żeby nie wszystkim zabierać.

Podwoy pod czas woyska przechodzącego czyli też dla skarbu pańskiego potrzebne mieszczanie wraz z zydwami dawać powinni do składki na podwoję dwie od zyda, a od mieszczan iedną. J[asnie] pan gubernator mieć powinien w tym przezorność do punktualności te podwoję o mil pięć lub dziesięć być powinna.

Cechy wszy[s]tkie jakowe tu znaydować mają według praw swoich zachować się powinni i powinność do skarbu jakowa przed tym bywała oddawać y odbywać powinni: gancarze kosztem swoim w zamku y kafl swemi piece poprawiać powinni y stawiać nowe garki do zamku dawać jle potrzeba tylko nic na stronę wydawane być mają.

Kusnierze skury skarbowe baranie raz do roku wyprawiać mają y garbarz skury wołowe y jałowicze tymże samym sposobem wydawać bez zadney zapłaty; szewce buty robić do skarbu raz do roku każdej rzeczy po sztuk 20 cechmistrze tych cechow mają rozdawać do roboty y odbierać.

Stroż do zamku roczny od mieszczan być powinien zgodny y zapłacony od woyna.

Szarwarki co miesiąc Starego miasta y Nowego od mieszczan do grobli Nowomieskiey y reperacyi mostu na Mokrowoli być powinny.

Ciesle jakie się znaydują w mieście co soboty robić do skarbu powinni jako y browarnicy. Dziewki służące zydw do jakowey roboty bedziē potrzeba pociagać.

Woyn według inwentarza posedyłkę dwa razy do roku odbierać ma s[wię]to Jańskie y s[wię]to Mikulskie rathy rownie z Nowym miastem importować do skarbu powinien z groszowym.

Łenung Starego miasta y Nowego miasta co tydzień woyn do siebie odbierać ma po zł[otych] 5 y gr[oszę] 9, a do skarbu co kwartał oddawać.

Na pachółkow do zamku strawne woyn ma wypłacać co tydzień po zł[oty]ch dwa.

Gabella z cechow na dwie rathy s[wię]to Jańsko y s[wię]to Mikulską do skarbu według inwentarza odbierana być ma.

Od rzeźników chrześcian co tydzień lub pieniędzmi po zł[otemu] 1, gr[oszy] 15 oddawać ma lub mięsem powinni dawać.

¹⁵ Salwa approbatione – від лат. підлягає затвердженню.

¹⁶ Super fidelem connotationem – від лат. перевіреного запису.

Młynarze do zamku z siekierami jeżeli tego potrzeba będzie wyciągała, do reperacyi stawać mają.

Spasne od bydła, które corocznie wybierać się powinno z wypusta na Mokrowoli y Nowym mieście od ludzi y żydów ordynackich od wołu zł[te] 2, od krowy zł[oty] 1 g[rosz]ę 15, od jałowice po zł[otemu] 1, od jałoszek w roku po g[rosz]ę 15, od kozy g[rosz]ę 6 od mieszczan y żydów części dziedzicznej każdej rzeczy bez połowy braci się ma. Od chrześcian, od żydów od krowy zł[oty] 1, od jałowicy gr[osze] 15, od kozy g[rosz]ę 6 woyt z dodanym z zamku dla wierności /s. 13/ czł[owi]kiem wybierać ma z futorow bez połowe to iest po g[rosz]ę 15 od sztuki płacić powinni że bydło, przyjmują z miasta na wypas.

Tkacze dwa powinni półsetki robić mają od warsztatu po jednemu na rok motki ze skarbu dawane być mają.

Z futorow na szarwarki co miesiąc pociągani być mają.

Z pasiek na futorach będących y gdzie się znajdować mogą u mieszczan w mieście dziesięcinę pieniężną płacić od pnia dziesiątego po zł[otych] 12, a oczkowego po zł[otemu] 1 od zostających od dziesiątku. Rewizya jeśienną przez j[asnie] pana gubernatora być powinna, a ktoreby nie miał starania o przymnożenie pasiek mając podostatek sianożęci do używania y przeto mniej dbając o pasieki takowi za sianożęci płacić powinni.

Do młynow na grobli reperacyą być powinna do upustow szarwarki, a młynarze około koł y kamieni mieć powinni staranie, na skupienie kamienia y reperacyą żelaz arędarzę gr[osze] 3, a młynarze g[rosz]ę 4 dopłacać mają y za to reperować żelaza y kamienie nowe kupować.

Woyt obligowanym jest aby dokładał starania do zaciągnięcia ludzi y osadzenia w mieście Ostrogu jak na Starym y Nowym mieście place do budowania wyznaczać bez żadney korupcyi rozsądzać posedyłki wybierać według rejestru wydanego z zamku bez umnieyszenia skarb mają dopomnieć zupełnie.

Znaydy y przybłędy z koni lub bydła na skarb mają być dawane. Woyt ma w tym mieć attencyą.

Drwa do opału mieszczanie mają dostarczać do zamku y na przybycie j[asnie] o[świeconej] xiężney jey m[iłoś]c[i] dobro[dz]ięjki dREWKA z futorow, a od mieszczan drwa powinno być wywiezione.

Rybak znajdujący się do bobrow zgodny co jesieni za requizycyą, aby był puszczoney do łowienia bobrow do Berezdowa y na spusta różne powinien stawać.

Lasy do miasta Ostroga należące z których xx jezuici wywożą drwa mając przez fundusz wyznaczone, Kuczer do dozoru postanowiony. /s. 14/

Gabella z cechow Starego y Nowego miasta Ostroga			Zł[ote]
Cechow 11	Cech piekarski		30
	Cech kusnierski chrześcianski		20
	Cech kusnierski i krawiecki żydowski		20
	Cech gańcarski		24
	Cech rybaki		13
	Cech szewski y garbarski		120
	Cech rzeźnicki chrześcianski		36
	Cech rzeźnicki żydowski		80
	Cech kowalski		20
			363

/s. 15/

Inwentarz Starego miasta Ostroga na placach wymierzonych do płacenia posedyłki dwiema rathami dystynqwuie się w opisanii																		
Gospodarze	Place				Komornice	Osiadłość żydów Starego miasta Ostroga	Domy				Posedyłka				Szar- warki		Groszo- we	
	Osiadłe		Puste				Muro- wane		Drew- niane		Ś[wię]to Jańska		Ś[wię]to Mikul- ska		Roczne		Roczne	
	Szerokości	Długości	Szerokości	Długości			Zaieżne	Małe	Zaieżne	Małe	Zł[łote]	Gr[oszę]	Zł[łote]	Gr[oszę]	Zł[łote]	Gr[oszę]	Zł[łote]	Gr[oszę]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	30	54				Łuzcy Hlinnickiego zięć	1				8		8					
					1	Jankiel Szwagier jego					1		1					
					2	Łeybka Cyrulik					1		1					
2	21	54				Zelman Boruchowicz			1		7		7					
3	10	50				Herszko Cyrulik			1		8		8					

4	10	57				Abramko Szapowałow				1	1		1					
			14	14		Plac przy nim pusty												
5	7	27				Bažka Wdowa		1			2		2					
					3	Jankiel syn Chaima					1		1					
6	12	21				Peysach Bławatnik				1	4		4					
7	14	63				Jućio Zuśmanowicz			1		5		5					
8	14	30				Chaimowiczowa Wdowa		1			1	15	1	15				
9	14	30				Jowel Kopyyka		1			6		6					
10	17	14				Syn Froima Sulimowicza		1			5		5					
11	28	3 ½				Morduch Chałemski		1			6		6					
					4	Chaimko Miecznika Łeybki zięć					1	15	1	15				
12	20	50				Abramko Uszerowicz			1		7		7					
13	19	105				Szmuyło Uszerowicz z matką	1				8		8					
					5	Morduch Kwasza					1		1					
14	24	134				Nosym Horeykw z Herszkiem Kotelnickim	1				6		6					
15	10	30				Jankiel Awrasiuk		1			4		4					
16	10 ½	24				Jewna Dadykow		1			2		2					
17	10 ½	14				Szymcha Szkłowski				1	1	18	1	18				
					6	Aron Zborowski					1		1					
18	10 ½	10 ½				Wolo Łeybowicz kramarz				1	2	6	2	6				
19	28	49				Bendlet Kuniowski	1				6		6					
20	21	49 ¹⁷			7	Moszko brat jego					1		1					
20	21	49				Froim Hercykw	1				6		6					
21	14	49				Michel Włodzimirski			1		5		5					
22	8	28				Joś Futernik				1	3		3					
					8	Zięć Huśi					1		1					
					9	Zięć drugi Berka					1		1					
						Domy zatyłne												
23	12	14				Hercyk Haftarz				1	1		1					
24	21	21				Sapsio Cyrulik			1		2		2					
					10	Jewna Szmuklerz					1		1					
25	17	26				Jcko Belin			1		5		5					
					11	Elisza zięć Belina												
26						Beń Szmuklerz				1	2		2					
						Latus					124	24	124	24				

/s. 16/

Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
						Transport later					124	24	124	24				
27	24	26				Jaś Kuśnierz				1	1	15	1	15				
					12	Jankiel zięć jego												
28						Herszko Krawiec				1	1		1					
					13	Aron Szapował					1	15	1	15				
29	33	26				Herszko Kusnierz					3		3					
					14	Jcko Kaczyn												
30	21	26				Herszko Francuz Nowy				1	6		6					
31	7	47				Kopel Kuśnierz z Jośiem				1	1	15	1	15				
32	9	28				Sapsio Krawiec				1	1		1					
					15	Krasiel zięć jego						20		20				
33	21	17				Nachman Krawiec				1	1		1					
34	20	14				Berko Kuśnierz z matką				1	1		1					
					16	Joś Kuśnierz syn Beli					1		1					
35	9	21				Zelik Krawiec				1	1		1					
					17	Herszko Kuśnierz					1		1					
36	21	21				Meyłach zięć Bencyana				1	1		1					
37	14	17 ½				Herszko Szapował				1	2		2					
38						Joś Krawiec zięć Wola Rze[znika]				1	1	10	1	10				
39	19	54				Jcko Złotnik				1	1		1					
40	14	61				Łeybko Miecznik				1	3		3					
41	15	26				Chaimko Grzebiennik				1	2	10	2	10				
42	10	21				Morduch Złotnik				1	2		2					
43	18	17				Ewsia Piekarz				1	1		1					
					18	Jośiowa Lachowiecka						15		15				

¹⁷ Порядковий номер господаря «19», а також наступні розміри пляцу – 21 і 49 поставлені в оригіналі писарем помилково, проте не закреслені. Як можна розуміти з таблиці Мошко належав до коморників, які не мали власних господарств. Тому рядком нижче цифри повторені для господаря Фроїма Герцикова.

44	10 ½	28				Moszko Szmuklerz				1	1		1				
45	10 ½	14				Morduch Kuśnierż				1	1		1				
46	17	15				Ślomka Mąkiewicz				1	1		1				
47	10	20				Moszko Winnik				1	1		1				
48	16	12				Dawidko Krawiec				1	1		1				
49	24	21				Wola Szapował				1	3		3				
50	10	20				Moszko Kuśnierz				1	1		1				
					19	Beyła Wdowa											
51	21	17				Łeybko Krawiec zięć Cala				1	1		1				
52	13	19				Giecio Piekarz				1	1		1				
53	10	21				Herszko Mendiuk				1	1		1				
54	14	35				Łeybko Piekarz				1	2		2				
55	14	20				Zuśko Pomierczy				1		20		20			
56	14	21				Joś Furman				1	1		1				
57	21	70				Jura Chałemski				1	1	15	1	15			
					20	Hirszko syn Jury Chał[emskiego]					1		1				
					21	Łeyzor syn drugi											
58	17 ½	13				Łeybko Złotnik				1	4		4				
59	20	9				Peysach Bakalarz				1	1		1				
						Latus						183	9	183	9		
						/s. 17/											

Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego

Gospodarze	Place				Komornice	Dalsza ośiadłość żydów Starego miasta Ostroga	Domy		Posedyłka				Szar-war[ki]		Groszo-we	
	Osiadłe		Puste				Drewniane		S[wię]to Jańska		S[wię]to Mikulska		Roczne		Roczne	
	Szerokości	Długości	Szerokości	Długości			Zaieczne	Małe	Zł[tote]	Gr[oszę]	Zł[tote]	Gr[oszę]	Zł[tote]	Gr[oszę]	Zł[tote]	Gr[oszę]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
						Transport later			183	9	183	9				
60	17	35				Chaimko Kramarz		1	1		1					
61	15	17				Łitman Kramarz nowy		1	2		2					
62	7	14				Judka Krochmaluk		1	1		1					
63	10	14				Moszko Klewański		1	1		1					
64	16	17				Jcko Kaszuba krawiec		1	1		1					
65	10 ½	28				Chaimowa wdowa Kieyła		1	1		1					
66	24 ½	42				Elisio Hołowelski		1	2		2					
67	30	42				Wola Radohoski z synem		1	5		5					
68	28	28				Boruch Kuszeczka		1	1	15	1	15				
69	21	42				Majeraszyn wnuk		1	1	15	1	15				
70	21	21				Cherszko Pomierczy		1	2		2					
					22	Jankiel Pomierczyn pasierb				15		15				
71	18	32				Szmaja Kramarz	1		4		4					
					23	Jechna Wdowa z zięciem			1	15	1	15				
72	10 ½	10 ½				Ezyk Introligator		1	1	15	1	15				
					24	Jcko Bakalarz zięć jego			1		1					
73	10 ½	21				Liber Kramarz		1	1		1					
74	14	14				Jckowa Szmuklerza		1		20		20				
					25	Jankielowa Ewszerowa			1		1					
					26	Syn Jankielowey			1		1					
75	21	21				Szymon Międzyrzecki		1	2	15	2	15				
76	21	21				Srol Dadvkow		1	2	15	2	15				

77	21	10 ½				Sapsio Zeylikow		1	1		1					
78	14	7				Judko Dądyłow		1	1	15	1	15				
79	28	14				Mejerko Bakalarz		1	2		2					
80	35	10 ½				Joś Kręcin		1	2	15	2	15				
81	28	42				Jankiel Szkłowski	1		2		2					
82	7	14				Judka kantor Duchowny		1								
					27	Syn jego Szmuyło				15		15				
83	7	14				Łeybka Szmolczynego syn Łeyzora Genciuka		1	1		1					
					28	Syn drugi Łeyzora										
84	14	28				Łeyzor Gienciuk		1	5		5					
85	14	17 ½				Abramko Krawiec		1	1		1					
86	14	28				Abramko Szklarz		1	2		2					
87	14	28				Froim Frydmanow		1								
88	14	28				Herszko Opętany		1	2		2					
					29	Morduch zięć jego			1		1					
89	28	21				Froim Percow		1	1	15	1	15				
90	10 ½	10 ½				Herszkowa Wdowa		1	1		1					
91	4	10				Gierszon Szkolnik		1	1		1					
92	10 ½	10 ½				Abramko Ciuszczyn		1	1		1					
93	28	77				Łewon z synem		1	4		4					
94	7	10 ½				Nochemia Bakalarz		1	1	15	1	15				
					30	Złota Wdowa				15		15				
						Latus			251	14	251	14				
						/s. 18/										
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
						Dalsza ośiadłość żydow Starego miasta Ostroga										
						Transport later			251	14	251	14				
95	15	21				Chaim Ciupczyn		1	2		2					
96	21	21				Moszek Maryaszyn		1	2		2					
97	21	21				Samsom Szklarz		1	1		1					
98	14	14				Aron Percowicz		1	2		2					
99	10 ½	14				Herszko zięć Judkow		1	1	15	1	15				
100	10 ½	10 ½				Nachman zięć Peczennika		1	2		2					
101	14	10 ½				Łeyzor Peczennik stary		1	1	15	1	15				
102	21	21				Ślomka Rybak		1	1		1					
103	14	21				Szmuyło Płotyczka		1	2		2					
	21	28				Łaznia										
104	21	14				Berko Rzeźnik		1	2		2					
105	10 ½	14				Chaim Bakalarz		1	1		1					
106	14	30				Nisio Aronowicz		1	2		2					
107	28	38				Szmuyło zięć Jakora		1	5		5					
108	10	21				Abramko Piekarczy		1	1		1					
109	10	17 ½				Szmuyło Szkolnik		1	1		1					
110	10 ½	35				Judko Duchowny ze szwagrem		1	1		1					
111	10	14				Łeyzor Lachowiecki		1	2		2					
112	14	35				Herszkowa Wdowa		1	1		1					
113	14	28				Aron Szkolnik		1	1		1					
114	21	49				Esterka Gren		1	2		2					
					31	Syn yey Abramko			1		1					
					32	Syn yey drugi Herszko			1		1					
					33	Dawidko Introligator			1		1					
115	10	21				Jewna Bakalarz		1	2		2					
					34	Łeybko Bartnik			1		1					
116	14	21				Jankiel Łeybowicz		1	1		1					
117	14	21				Ślomka Kolaczyk		1	2		2					
118	14	14				Chaimko Introligator		1	2		2					
119	14	28				Morduchowa Wdowa		1	1	15	1	15				
120	14	24				Szeyna Doktorowa		1	1	15	1	15				
121	20	14				Zelman Duchowny		1	1		1					
122	7	17				Joś Kwaszyn		1	1		1					
123			17 ½	18		Plac po Icku Seręciny										
					35	Syn Josia Kwaszynego				15		15				
					36	Zięć Josia Kwaszynego										
[123] ¹⁸	14	24				Łeyba Krawiec Kuszecki		1	1	15	1	15				

¹⁸ Порядковий номер 123 мав би бути виставлений у цьому місці, натомість він поставлений навпроти порожнього пляцу Іцька Серенцини, де його не слід ставити.

					37	Syn Łeybkow				20		20				
					38	Jcko Kuszecka				15		15				
						Latus			304	19	304	19				
						/s. 19/										
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																
						Dalsza ośiadłość żydów Mokrowolskich										
						Transport later			304	19	304	19				
124	14	14				Jcko Basisty		1	1		1					
125	10 ½	28				Hirszko Cymbalista		1	1		1					
					39	Abramko Basisty			1		1					
					40	Łeybko Muzykant				15		15				
126	14	21				Morduch Korecki		1	1	15	1	15				
					41	Fiszko Muzykant			1		1					
127	21	28				Jowel Łeyczyn		1	2		2					
128	14	42				Chaimko Sapsiow		1	1	15	1	15				
129	21	42				Moszeko Żelikowicz		1	1		1					
130	21	48				Ewedya Lachowiecki		1	2		2					
						Plac pusty po Grzębie										
131	14	14				Łeyzor Krawiec		1	1		1					
					42	Treydycha Wdowa			1		1					
132	7	14				Peysach Winnik		1	1		1					
					43	Moszeko Krawiec szwagier Łeyzerow										
133	14	35				Jozef Piekarz		1	1	20	1	20				
					44	Benio Cymbalisty				15		15				
134	10 ½	10 ½				Gierszon Krawiec		1	1	15	1	15				
135	18	27 ½				Herszeko Nawtalowicz		1	1		1					
136	13	70				Łeybka Murawicki		1	2		2					
137	14	14				Slomka Kwaszyn		1	2	10	2	10				
138	17	35				Elo Kramarz ołycki		1	3		3					
139	21	42				Wola Rzeznik		1	3		3					
					45	Łeybko Krawiec zięć Rzeznika			1		1					
140	14	14				Bondel Szulimowicz		1	2		2					
					46	Josiowa wdowa Peczeniczka			1		1					
					47	Srol Szwiec			1		1					
141	21	45				Azyk Kuroryz			1		1					
					48	Syn jego komornik			1		1					
					49	Nochemia Furman				20		20				
142	14	35				Beń Krawiec		1	1	15	1	15				
143	7	21				Jankiel Szkolnik		1								
144	28	28				Szulimowa Wdowa		1	1		1					
145	21	35				Łeybka Szmulow syn		1	1	15	1	15				
					50	Syn jego										
					51	Slomka Kuśnierż			1		1					
146	14	35				Dawidko Tańcowalisy		1	1	15	1	15				
147	14	21				Noson Kuśnierż		1	1		1					
148	14	17				Slomko syn Towby		1	2		2					
149	21	10 ½				Sora Wdowa Piekarka		1	1		1					
						Latus			353	9	353	9				
						/s. 20/										
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																
						Dalsza ośiadłość żydów Mokrowolskich										
						Transport later			353	9	353	9				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
150	14	14				Srul Piekarz		1	1		1					
151	21	42				Moszeko Szlender		1	1		1					
152	35	21				Dawidko Czebryński		1	1	15	1	15				
					52	Chaimko Rymarż			1		1					
			17	14		Plac po Josiu Krawcu										
153	21	7				Kiwa Rzeźnik		1	1		1					
						Dalsza ośiadłość żydów Starego miasta Ostroga										
154	10 ½	14				Kuszel Kramarz		1	1		1					
					53	Moszeko zięć Kuszelow			1		1					
					54	Boruch zięć Kuszelow			1		1					
					55	Moszeko zięć Kuszelow			1		1					
155	10 ½	14				Wolo Krawiec		1	1		1					
			13	14		Plac po Jankielu Pance										

156	10 ½	10 ½				Łeybka Panczosnik			1		1						
			17	14		Plac po Hayce Wdowie											
157	14	48				Abramko Furman		1	1		1						
158	14	48				Peysia Wdowa		1	1		1						
					56	Zięć Peysi syn Łetbki Szmuyła			1	20	1	20					
					57	Drugi zięć Peysi											
			11	21		Plac po Łeybie Krochmalniku											
			35	21		Plac po Łeybie Szmuniu											
159	10 ½	14				Enoch Kantor		1	1		1						
160	14	35				Joś Morczyn krawiec		1	2		2						
			35	38		Plac po Berku Rzezniku											
			35	38		Plac po Herszku Rzezniku											
161	14	21				Nowach Krawiec		1	1		1						
			14	16		Plac po Aronie Rzezniku											
			8	28		Plac po Herszku Rzezniku											
			14	28		Plac po Jcku Czarnym											
162	14	17 ½				Wigdor Cyrulik		1	2	15	2	15					
163	17	28				Moszek Szkolnik		1									
					58	Zelman zięć jego				15		15					
					59	Joś syn Moszkow				15		15					
164	21	28				Morduch Woskoboynik		1	2		2						
					60	Joś Arędarz z Biłaszowa			1	15	1	15					
165	14	28				Łeybka Ciopczyn		1	2		2						
						Latus			381	9	381	9					
						/S. 21/											
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																	
						Dalsza osiadłość żydow											
						Starego miasta Ostroga											
						Transport later			381	9	381	9					
					64	Srul Cyrulik											
			14	35		Plac po Morduchu Kantorze											
			14	21		Plac po Kreplichu Krawcu na winnicę Łeyzorowi Lachowieckiemu wyznacz[on]ę											
			10 ½	12		Plac po Żeywosze Wdowie											
			14	21		Plac po Morduchu											
166	7	21				Słomka Szkolnik		1									
167	14	49				Morduch Hołowelski		1	1		1						
					62	Zięć Morducha Hołowelskie[go]											
168	21	49				Łeybko Matysow		1	2		2						
169	28	49				Szmerko Kaliczny		1	1	15	1	15					
170	21	49				Elisio Hlinicki		1	2		2						
171	54	54				Herszko Hołowelski		1	1	15	1	15					
					63	Zięć jego Szmuyło			1		1						
172	28	70				Dom Szmuyła Krzywinskie[go]		1									
					64	Łeybka Krochmalnik			1		1						
			35	35		Plac po Hirszku Szmuyłowiczu											
					65	Michel Drukarz			1		1						
173	14	21				Moszek z Ładczyn		1	1		1						
174	14	35				Berko Barysznik		1	2	15	2	15					
					66	Syn jego				15		15					
					67	Moszek Rzeznik											
175	17	98				Beń Polański		1	3		3						
176	28	21				Aron Rzeznik		1	4		4						
					68	Zięć Arona											
					69	Syn Arona											
					70	Gierszon Kuśnierż											
					71	Srul Giepczyn			1		1						
					72	Łeybka Peysachow szwag[i]e[r]			1		1						
					73	Szmuyło zięć Elisiow				15		15					
					74	Szwagier Nołka			1		1						

					75	Łemko szwagier Morducha													
					76	Eyzyk Bendelowicz			1		1								
					77	Dawid zięć Froima			1		1								
					78	Łeybko Mołczyn				25		25							
					79	Moszek Mołczyn				25		25							
					80	Zięć Łeybko Mołczyn				25		25							
					81	Kochman Barysznik				20		20							
					82	Łeyzor syn Gierszona				15		15							
						Latus			412	14	412	14							
						/s. 22/													
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																			
						Dalsza ośiadłość żydów Starego miasta Ostroga													
						Transport later			412	14	412	14							
					83	Mejerko Cyrulik			1	15	1	15							
					84	Jankiel Grycewski			1		1								
					85	Zelman syn Sapsia			1		1								
					86	Notko Cyrulik			1		1								
					87	Moszek Sayczyn			2		2								
					88	Łeybko Faszczyń				15		15							
					89	Szwagier Jcka Kuszczka				15		15							
					90	Łeyzor zięć Szkolnika				15		15							
					91	Herszek zięć Szkolnika			1		1								
					92	Dawidko szwagier jego			1		1								
					93	Szmuyłowa corka Hizdy			1		1								
					94	Syn Josia Furmana			1		1								
					95	Szwagier Josia Furmana			1		1								
					96	Zięć Gięćia Piekarza				15		15							
					97	Gierszon Grzebiennik				20		20							
					98	Łeyzor Furman				20		20							
					99	Zięć Gierszona Krawca				15		15							
					100	Zięć Szmerłow				15		15							
					101	Jowel zięć Abramka Szklarza				20		20							
					102	Benio Bakalarz			1		1								
					103	Chaimko Majorkow syn													
					104	Zelman Smorczyń				15		15							
					105	Zięć Eliasza Hołowelskiego			1		1								
					106	Beń Piekarz			1		1								
					107	Syn Kopenia kuśnierza			1		1								
					108	Syn Judka Dądykowego													
					109	Froim Rzeźnik			1		1								
					110	Srul Szyńkarz			1		1								
					111	Perce syn Benia Szmuk[lera]													
					112	Zięć Łeyba Towbin Bakal[arz]			1		1								
					113	Judka kantor Duchowny			1		1								
					114	Jankiel Szkolnik			1		1								
					115	Moszek Szkolnik			1	10	1	10							
					116	Ślomka Szkolnik			2		2								
					117	Froim Frydmański				15		15							
					118	Gierszon Kuśnierż			1		1								
					119	Syn Josia Kwaszynego			1										
									443	9	443	9							
						/s. 23/													
Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego																			
						Ośiadłość żydów Nowego miasta Ostroga													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17			
1	60	54				Zusko Jckowicz	1		7	15	7	15							
2	124	112				Froim Miakocki	1		5		5								
3	21	56				Abramko Babicz	1		3		3								
4	30	42				Berko Machlin	1		3		3								
5	24	42				Łeyba Anselowicz	1		2		2								
6	21	49				Eusia Krawiec	1		3		3								
7	14	28				Herszek Prymszyn		1	1		1								
8	35	36				Mejor Mendeluk	1		3		3								
9	35	49				Chaim zięć Mendela	1		3		3								
10	28	48				Moszek Chaimowicz	1		3		3								

				1	Berko syn jego			1		1									
11	35	49			Moszek Krzywonoszka	1		5		5									
				2	Szewel Moszkowicz			1	9	1	9								
12	21	35			Szymcha Jewnowicz		1	1		1									
13	56	49			Peysach Blacharz		1	1		1									
14	49	49			Jankiel Krawiec		1	2		2									
15	35	28			Łeyba Malczyn		1	2		2									
16	14	35			Joś Malczyn		1	1	15	1	15								
17	35	59			Joś Hornin zięć		1	1		1									
			14	21	Plac po Chaimie Kuszelu														
18	21	40			Dawid Łokay Barysznik		1	1	15	1	15								
			15	16	Plac Dawida Gulki														
19	28	28			Srul Szynek Kalczy		1	2		2									
20	36	49			Awroma Ruwina zięć Baka[arz]		1	2		2									
21	14	21			Jcko Piekarz		1	1		1									
				3	Łeyba Zelmanow Krawiec			1		1									
22	14	21			Abramko Bakalarz		1	1		1									
23	39	190			Peysach y Kantor		1	2		2									
24	14	31			Faybisz Wiernik		1	1		1									
25	28	28			Chaim Mironczuk		1	1		1									
26	14	14			Josia Filuk		1	1	10	1	10								
27	21	28			Judycha Wdowa		1		15		15								
28	28	105			Łeybka Furman		1	1		1									
				4	Moszek Zelman syn jego			1		1									
29	21	20			Jurym Szkolnik		1	1	15	1	15								
30	28	40			Zelman Krawiec		1	1	15	1	15								
31	10 ½	70			Moszek Prymcha		1	1	15	1	15								
32	7	10			Gusia Krawca komora														
33	48	85			Boruch Boryowski	1		7		7									
					Plac pusty po Chackielu														
				5	Rachamia Kuśnierż														
34	21	21			Jpcio Josiowicz		1	1		1									
	14	21			Szkoła stara zydowska														
	10	14			Szkoła nowa zydowska														
					Efcit			78	4	78	4								

/s. 24/

Obligacye y powinności kahałow Starego y Nowego miasta Ostroga części dziedzicznej

Kahał Starego miasta y Nowego miasta obligowany jest postrzegać dobrych porządkow y utrzymania miasta nie czyniąc z[ło]dzieistwa, mimo wiadomość zamkową zadnych rejestrow nie wazyli się układać na pospolstwo, ale obyczaiem dobrym w rządzeniu postępowali y według ustaw miast ynnych wzorem rządzili się.

Elekcya rabina ma być czyniona przez starszych kahalnych jako też y przeszłych mając dwóch elektorów do kandydacyi naznaczonych z wnioskiem summy do kahału za konsensem j[ąśnie] o[świconego]xię[cia] j[ego] m[iłoś]ci to być powinno y wyrażono wolą pańską do tey elekcyi sposobiących się. Ciż elektorowie powinni znosić się z zamkiem do odebrania instrumentu czyli approbaty za uczynieniem satisfakcyi skarbowi wydany będzie instrument na rabinstwo.

Elekcyja starszych w kahale zaraz po pierwszych dniach peyssachow być powinna za wywołaniem trzema dniami przed Peyssachem w szkole prerz szkolnika po trzy razy aby pretendujący losu czyli do elekcyi starszych, czyli symplarzów nasamprzód całoroczną symplę zapłacił, a potem w kahale najmniej na tydzień do rejestru symplowego po złotemu dawał na ten czas los nie powinien jednak nie w przod ma być kwartalnym poki nie będzie puszkarczem, a potem mniejszym kwartalnym y nie pierwszy ma być zakonczona elekcyja aż arędarze do arędy obstalowani będo y każdy mieścić się może w kahale, ktoren arędę trzymać będzie.

Mający losy każdej karteczki swoją nie skreconą ma włożyć w puszkę czyli w jarmulkę na obranie pięciu elektorów, którzy obraniają kahalnych zwyczajem tutejszym równy rząd z kwartalnym prowadzić nie więcej jak siedm, puszkarzów, tytorów według zwyczaju acceptować, a tak kahalni czterma kwartałami wraz z drugimi rząd synagogi prowadzić puszkarzy w szkole rządce mają według zwyczajów dawnych oprócz należytości kwartalnym y rabinowi mają czynić.

Sympłą kahalną z taxą łączyć się nie powinna, czego kahał zawsze pielenduję dla siebie aby złączona była, a sposób swoy pod pretextem całości skarbu promowują Szalbierski doswiadczony na jch samych między sobą ugodę membrany dawać kwartalnym, ktorych się znayduie ośmiu, a ci po miesiącu jednym lub dwa każdy z nich kwartalstwo odbywa y między sobą te pieniądze exportują y tylko na swoim miesiącu funkcyi kazdy sibie ochroni od podatku gdzie znaczna szkoda w tym, a z pospolstwa zdierstwo większe postrzerzone y zbronione wyswiadczą jch rejestra rachunkow kahalnych ze 1200 zł[otych] między siebie rozebrali z zbytecznym szafowaniem na obrzezania y wesela y posiłaniem miodem takowa pokazana expens y na podroże nie zwyczajnie, ktore nie są potrzebne y nie tyczą się expensy kahalney tylko własnie potrzeby osob, a expens na kahał kładzie y zapisuię to wszystko jest zabroniono aby w nalezytym porządku miasto zostawało y dla pospolstwa folgę czynili w podatkach /s. 25/ dla kwartalnych postanowienie wyznaczone zł[otych] 18 na miesiąc na expens obrzezania, wesela, ubogich y kaznodziejow, a coby więcej chciał postąpić y expensować nie powinno być przyjęta, jednak y ten expens aby był wpisany y w roku przed elekcyą rachunki kwartalni aby zdali.

Powinność drugich starszych obrać rachmistrza dodawszy zyda z duchownych jednego, do słuchania rachunkow tychże wiernych, a zamek powinien wniść w kognicyą tego interessu, aby nie było między niemi co intelligencyi przestrzegać ma.

Sympła ktora iest postanowiona na zł[otych] 68 gr[oszy] 21 aby raz w tydzień wybierana była y tylko z uczynionego rejestru symplowego iednego expens kahalna zastąpiona będzie aby nie było prozney wiele y z tey expensy aby kalkulacya zdawali.

Taxą zaarędowana we trzech tysiącach, ktora sprawiedliwie nalezy na skarb ze sklepow y kramnic nie płacą jedynie kupce y kramarze płacić powinni od hendlujących sta zł[otych]ch zł[oty] 1 y gr[oszy] 6 płacić mają ktoren taxę arędując chociaż nie w czasie rowno z arędą zaredowana jednak to nieczym zadney propedycyi płacenia przy ratach gdyz z gury płacić zawsze powinni ktorzy arędują.

Sympłowe rejestra przeż symplarzow z dochodow sympli wiele tygodni kahalni wybierać będą przez wiernikow od pospolstwa. Rachmistrze obrani wiernych słuchać mają rachunkow co miesiąc y wpisywać w xięgę. Taxa rzeznika czyli krubka ponieważ swoy termin ma kontraktu aże do obydwóch części należy dla wypłacenia wyderkafow [d]ię 1 juli 1763 a[nn]o puszczone o[jcom] jezuitom, a coby od expensy czyli wypłacenia wyderkafow do kahału reszta musię wracać.

W starszenstwie kahalnym ktorzyby byli w bliskim sobie pokrewienstwie lub w swatowstwie być nie mają razem oprócz z pokolenia trzeciego pod winą na zamek od elektorow jeżeliby mieli obierać.

Do wozenia sympli aby kahał y pospolstwo obrawszy dwuch sumniennych z między siebie iednego na wierność aby poprzysiągł za superarbitra, a ten ma trzy kartki z losow wybrawszy rejestra całego pospolstwa każdy ze trzech symplarzow pooddawać aby jeden o drugim nie wiedzą układali y taxowali z tych zydow ma być jeden bogaty, drugi pomiernio mający się, a trzeci uboszy y teraz rejestra ułożone komportowali do uznania superarbitra.

Kotły do arędy nie powinny być dawane ab hine.

Domow ani sklepow kramnic nie powinni przedawać chociaż swoim bez wiadomości zankowey y approbaty, a dopieroż na części ordynacką aby się nie dowazali zakazuie się pod grzywnami № 20 na skarb.

Na domostwach tak w Rynku jako y zatylnych dawne mają zalecenia aby drabiny byli pozaciągane y koryta z wodą przy każdym budynku. Bosak ma czterech gospodarzow naznacza się kupić dla ostróżności y przypadkowego ognia aby ten był porządek pod winą № 10 zł[otych] [kto]ren by nie miał tego porzadku.

Kapitałow żadnych aby nie zaciągał kahał od szlachty ponieważ manifest iest uczyniony w grodzie Łuckim którenby pozyczał mimo wiadomość zamkową nima zamek za zawod uczyniony odpowiadać za zyda y do skarbu zakładać pretensyą nie powinien z jch m[iłoś]ci.

Czopowe y szelężne jeżeli uchwalone będzie od wojewodztwa dawnym zwyczaiem z częścią[nami] ordynacką płacić razem mają.

Pogłowne według konstytucyi wyznaczone od zydow miasta Ostroga z Nowym miastem aby wcześniej jimportowali do skarbu, a reszty pozostałych 500 zło[tych] za wiadomością zamkową na interess nie swoy obracili tylko na opłacenie takowe kahalne y z tego rachunek /s. 26/ zdać powinni.

Podymne zwyczaiem dawnym wypłacać y kwity odbierać nie czekając exekucyi wczesnie kahał musię starać.

Rewiżya kotłow s[wię]to Jańska y s[wię]to Mikulska być powinna ze skarbu na rathe od kotła po zł[otych] 10, a od burtaka po zł[otych] 5 płacić mają na jedną rathe y na drugą tyleż powinni.

Rewizya posedyłki co rocznie być powinna nie z inszych okolicznosci tylko ze się mienjają często komornicy, z czasem gospodarze wypuszczają swoim krewnym coraz dyminuicy nigdy być nie powinno. Rzecz ~~trudna doiee~~¹⁹ zupełnie wiele zostaię dla kahału.

Szarwarki co miesiąc zwyczajem dawnym z kazdey chałupy od zyda być powinien pędzony sprzedajem od lepiej się mających y w Rynku mieszkających, a z zatylnych zaś domow czł[owi]ek piechotny być powinien naięty do reperacyi grobli Nowomieyskiej y mostow na tey ze grobli y pod Wielbunnym, a dla latwosci wiekszy postanawia się ażeby każdy z zydw za też szarwarki nie wiedząc sposobności naięcia ludzi onym że od posedyłki po gr[oszy] 3, a od kotła po gr[oszy] 3 od złotego płacic mają lub szarwarki wyzey wyrażone pełnione być powinny.

Arędy ustanowienie dzien 5 kwietnia jest naznaczony kahalni przy ełekcyi mają arędarzow stawić gdyż z przychylności dla skarbu zaden trzymać nie będzie a że aręda Nowomieyska znacznie mogła być się aukcynować jest złączona z Starym miastem z przyczyny że profitowawszy Nowomieyscy arędarze przez czas nie mały do tego zadney taxy nie dając ani płacąc jeszcze dokładki od pospolstwa po zł[otych] 700 wybierali słusznie należy aby arędę alternato trzymali staromieyską złączoną z Nowym miastem y do wszelkich podatkow według zwyczaju dawnego do miasta Starego piąty grosz Nowe misato płaciło.

Podwoły od kahału należą według dawnego zwyczaju aby dawali pod czas przechodzącego woyska czyli też dla potrzeby skarbowey o mil 10 od zydw podwod 2, a od chrzescian 1. Czyli się składali się pieniedzi zydzi po gr[oszy] 2, a chrzescianie gr[oszy] 1.

Łenungu z kahału na tydzień z miasta Starego zł[ot]e 18, a z Nowego miasta po zł[otych] 4 gr[oszy] 6 wypłacać powinni do skarbu.

Za ryby co tydzień po zł[otych] 3 do zamku należy kahał dawać powinien lub rybami.

Za mięso od rzeźniow pieniedzi od zydw po zł[otych] 3 lub mięsem do zamku oddawać mają rzeźnicy.

Targowe na zamek należące od rzeczy kazdey ma by[ć] wybierane.

Arędarze generalnie wszyscy kotły z hamerni wileńskiey brać powinni za pieniądze gotowe, którzy robią na kotłach postanawia się pod rygorem aby nie w jnszey brali pod konfiskacyą kotłów na stronie kupionych.
/s. 27/

Dalszy inwentarz xięstwa Ostrogskiego					
Winnice	Kotłowe starego miasta Ostroga	Kotły	Burtaki	Kotłowe	
				S[więt]o Jańska	S[więt]o Mikulska
				Zł[ot]e	Zł[ot]e
1	Herszko Cyrluk	3		30	30
2	Aron Rzeźnik	1		10	10
3	Elisia Hołowelski	1		10	10
4	Zięć Elisiowej Hołowelskiej	1		10	10
5	Elisia Hliniecki	2		20	20
6	Łeyla Matysow	1		10	10
7	Joś Białoszewski	2		20	20
8	Łeyzor Łachowiecki	2		20	20
9	Ewedya Łachowiecki	3		30	30
10	Jowel Łeyczyn	2		20	20
11	Juć Gruby	2		20	20
12	Jura Chałemski	3		30	30
13	Łuzai Hlinicki	2	1	25	25
14	Stanisław Herman	2		20	20
15	Łewon Łuzerowicz	1	1	15	15
16	Boruch Borysowski	2		20	20
17	Zelman syn jego	2		20	20
18	Jankiel Hrycowski	1		10	10
				340	340
	Kotłowe Nowego miasta Ostroga				
1	Froim	2	1	25	25
2	Zuśko Nowomieyski	2		20	20

¹⁹ Закреслення в оригіналі.

3	Runia zięć Abramkow	2		20	20
4	Abramko Babicz	1	1	15	15
5	Krzyworuczka	1		10	10
6	Zięć Mendela Chaima	1		10	10
7	Mejerko Mendeluk	1		10	10
8	Berko Machlin	1		10	10
9	Srul Szynkarż	2		20	20
				140	140
/s. 28/					
Continuatur inwentarza xięstwa Ostrońskiego części dziedzicznej					
Domy	Szynkowe starego miasta Ostroga z domow	Szynkowe			
		S[wi]et[o] Jańska	S[wi]et[o] Mikulska		
				Zł[ot]e	Zł[ot]e
1	Maierko Cyrulik	6	6		
2	Łitewka Szklowska	15	15		
3	Sapsio Zelikowicz	4	4		
4	Szmaja Kramarz	6	6		
5	Peyssach Bławatnik	15	15		
6	Sapsio Cyrulik	3	3		
7	Wolo Radohoski	10	10		
8	Wolo Szapował	6	6		
9	Michel Włodzimierski	10	10		
10	Froim Hercyk	5	5		
11	Bendel Kuniowski	8	8		
12	Jankiel Awraszczuk	10	10		
13	Noson Hercykow	10	10		
14	Uszerowa z synem	15	15		
15	Abramko Uszerowicz	15	15		
16	Zusko z domu Nosona Derm[anskigo]	2	2		
17	Benio Polańska	8	8		
18	Jewna Dądykow	3	3		
		151	151		
Domow	Szynkowe Nowego Miasta				
1	Jpćio Ewsiewicz	4	4		
2	Mendela syn Jcko	3	3		
3	Krawczycha Wdowa	5	5		
4	Dawidko Barysnyk	3	3		
5	Moszek Miakucki	4	4		
6	Łeyba Anszerowicz	4	4		
		23	23		
	Szynkowe Starego miasta z klatek				
1	Szmuyło Hizda	6	6		
2	Azyk Bendelowicz	6	6		
3	Newiestka Szklowska	6	6		
4	Judka Dądykow	4	4		
5	Zelik Duchowny	4	4		
6	Froim Percow	6	6		
7	Newies[t]ka Kuroryza	4	4		
8	Kuśnierka	4	4		

9	Morduch Hołowelski	4	4
10	Herszko Hołowelski	4	4
		48	48

Оригінал. Рукопис. Публікується вперше.

*Narodowa biblioteka Ossolineum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska).
Dział rękopisów. Sygn. 5772 / II: Inwentarz Xięstw Ostrońskiego y Berezdowskiego: tudzież klucza
Prus-Kuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. S. 1a-28.*

Отримано: 24.01.2025

Прорецензовано: 16.02.2025

Прийнято до друку: 28.02.2025

e-mail: vladyslav.maryskevych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-88-98

Марискевич В. Ревізійний перепис міста Острога 1795 року: інформативний потенціал та дослідницькі можливості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 88–98.

УДК 94(477.82)"1795"

Владислав Марискевич

РЕВІЗІЙНИЙ ПЕРЕПИС МІСТА ОСТРОГА 1795 РОКУ: ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МОЖЛИВОСТІ

Стаття присвячена аналізу інформативного потенціалу ревізійного перепису міста Острога 1795 р. як описово-статистичного джерела державного походження. Детально розглянуто та відтворено у формі таблиць структуру і зміст джерела. Спираючись на наявну історію вивчення даного виду документів, окреслено термінологію, класифікацію та порядок складення досліджуваного перепису. Ревізійний перепис міста Острога складається з 13 частин. Кожна з них містить інформацію про ділянки міста. На основі проаналізованого джерела вдалося простежити міську топографію наприкінці XVIII ст. Ревізійний перепис міста Острога 1795 р. має широкі дослідницькі можливості та цінне доповнення до джерельної бази в дослідженнях соціально-економічної та політичної історії, історичної демографії, генеалогії Волині.

Ключові слова: ревізійний перепис, міщани, населення, християни, юдеї, Острог, Острозщина, Волинь.

Vladyslav Maryskevych

REVISION CENSUS OF CHRISTIAN AND JEWISH BURGHERS OF OSTROH IN 1795: INFORMATIONAL POTENTIAL AND RESEARCH OPPORTUNITIES

The article is dedicated to analyzing the informational potential of the 1795 Ostroh census as a descriptive and statistical source of state origin. The structure and content of the source have been thoroughly examined and presented in tabular form. Based on the existing historiography of such documents, precise terminology, classification, and the procedure for compiling the analyzed census have been determined. It was established that the census was compiled by representatives of the petty, landless nobility of Ostroh, who held positions in the city administration.

The 1795 Ostroh census consists of 13 parts, each providing information on a specific section of the city. Based on the analyzed source, it has been possible to trace the urban topography of the late 18th century. As of 1795, Ostroh's territory included the old town, the new town, and the suburbs, including Vulytsia Ostrozka. The census reflects the deepened property division of the city during the 1770s–1790s. The old town (ordination part, Jesuit jurisdiction, the Jabłonowski princes' jurisdiction, Kordashivka, and Vulytsia Ostrozka) and the new town were divided among the magnate and noble families of Jabłonowski, Czacki, and Brzostowski. By 1795, according to the source, the Jabłonowski princes had partially extended their ownership rights to the estates of the former Ostroh Ordinance, which would ultimately lead to the full unification of the city under the Jabłonowski family in the early 19th century.

Using the census data, an attempt has been made to reconstruct the social structure of Ostroh's society in 1795. The upper stratum comprised the nobility, divided into two categories: landed and landless. The landed nobility, by hereditary rights, owned parts of the city and included the aforementioned magnate and noble families. The landless nobility resided on the estates of landowners under agreements to pay monetary rent (czynsz) or serve them. The burghers of Ostroh, who formed the middle stratum of social stratification, were artisans, merchants, and traders. The census also provides information about the urban poor, which included unskilled laborers performing the hardest physical work (construction, repairs, manufacturing) and beggars who lived on alms and donations. The latter constituted a minor percentage of the population.

New information on the ethno-religious composition of the urban population has been obtained and analyzed. The largest ethnic groups were Jews, Ukrainians, and Poles, with smaller groups of Germans. Jews formed the majority of the population, united by their self-governing body, the kahal. Their primary activity in the city was trade, facilitated by favorable factors such as geographic location, profitable trade routes, and connections with

foreign markets. The census reveals the names and surnames of kahal leaders. Ukrainians, though smaller in number, predominated in artisanal circles. Poles held the third position in the ethno-religious structure and were primarily responsible for city governance. Germans were represented by only one family residing in Ostroh.

The author draws attention to the historical-demographic information provided by the source. Although the document is partially damaged and does not ensure completely reliable results, it highlights the importance of using additional sources to refine demographic data. Despite its imperfections, the 1795 census allows for the collection of essential accounting data for demographic research, such as determining the average number of burghers per household, age groups, and their proportional distribution.

The 1795 Ostroh census offers wide-ranging research opportunities and serves as a valuable addition to the source base for studying socio-economic and political history, historical demography, and genealogy. Consequently, the importance of archival searches to discover additional census records from the Volhynia Governorate increases, as they could enhance historical studies in the fields of Ostrohiana and Volhyniana of the late 18th and early 19th centuries.

Keywords: revision census, burghers, population, Christians, Jews, Ostroh, Ostroh region, Volhynia.

Наприкінці XVIII ст. на теренах центрально-східного регіону Європи відбувся ряд кардинальних геополітичних та соціально-економічних змін. Внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) Річ Посполита припинила своє існування як незалежна держава. Зокрема, у 1793 році, східна частина Волині відійшла до Російської імперії [19, с. 22]. Замість Волинського воєводства уповноважений від царського уряду – генерал Михайло Кречетніков, утворив Заславське намісництво [21, с. 140], до складу якого увійшла й колишня Острозька волость. Уряд наказав негайно провести перепис місцевого населення, здійснити фіксацію географічних меж на мапах та задля зручності управління поділити намісництво на менші територіальні одиниці [16, с. 31].

Восени 1794 р. генерал Тимофій Тутомлін подав до вищих царських державних установ список міст, які, на його думку, мали стати центрами майбутніх повітів [21, с. 140]. Серед них також був Острог, який став центром новоствореного Острозького повіту Волинської губернії. До його складу входили: 1 місто (Острог) та 7 містечок – Аннопіль, Межирич, Гоща, Кунів, Корниця, Киликиїв та Ляхівці [10, с. 226]. Окреслені заходи нової влади реалізували адміністративно-територіальні зміни на цих волинських теренах і поклали початок імперській добі в історії Острожчини.

Водночас із впровадженням російської адміністративно-територіальної системи, тривала активна підготовка до проведення повного перепису населення. Безпосереднім рушієм став імператорський указ Катерини II від 23 червня 1794 р., який оголошував початок п'ятої ревізії населення на ново-приєднаних територіях українських земель [27, с. 38]. Таким чином було закладено основи для створення ревізійного перепису міста Острога 1795 р.

Уперше до ревізійних переписів в якості об'єктів історичного аналізу звернулися історики імперської доби упродовж XIX ст. Автори простежили ряд демографічних тенденцій, а саме – коливання чисельності, міграційні процеси, склад, особливості, співвідношення між окремими групами населення.

З 1960-х рр. XX ст. демографічні джерела стають предметом досліджень істориків радянської доби. Період 1960-1980-х рр. у дослідженні ревізій джерелознавець Ю.Легун охарактеризував таким чином: «Досліджено їх (ревізійних переписів. – Авт.) законодавче забезпечення, місце проведення, датування, облікові форми, принципи організації, підсумки й результати, тощо» [23, с. 169-170].

Різномічне вивчення переписів на сучасному етапі представлене в публікаціях таких українських істориків, як М.Крикун [19], А. Гедьо [14; 15], В. Ликова [25], Н.Лобко [26; 27], І.Петрова [30], С. Стебляк [31] та ін. Особливо важливими щодо матеріалів ревізійних переписів є праці Ю.Легуна та О. Петренка [22; 23; 24]. Дослідниками розроблялися наступні питання: термінологія ревізій для потреб української історичної науки, джерелознавчий та текстологічний аналіз, правила та особливості укладання документів, методи їх дослідження, інформативний потенціал для соціально-економічних та демографічних студій. Першим із дослідників, хто звернувся до ревізійного перепису міста Острога 1795 р. є Т.Вихованець. Науковець використав джерело у контексті дослідження, аналізу та характеристики міської топографії Острога у першій третині XIX ст. [13].

Отож, попри більше ніж столітню історію вивчення, ревізійні переписи не користувалися широкою увагою поміж учених. Однак хочемо наголосити на тому, що ревізійні переписи, які географічно охоплюють територію історичної Волині, практично не отримали повноцінних наукових

оцінок. У цій статті зроблено спробу здійснити аналіз ревізійного перепису міста Острога 1795 р. та з'ясувати його інформативні можливості для вивчення історії самого міста.

Ревізійний перепис міста Острога 1795 р. – це історичне джерело описово-статистичного характеру. Нині документ зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога та датується 1795 роком [6]. Перепис проводився з 25 червня по 10 вересня включно. Перепис поділяється на окремі частини. У кожній з них наведена інформація з відповідного кварталу міста. Всього в документі 18 частин, 13 з яких – географічно охоплюють територію міста Острога Острозького повіту Волинської губернії [6, арк. 2-320]. У перших восьми частинах зібрані дані про християнське населення міста (№1-7 та відомість про чиншову шляхту). Облік єврейської громади представлений в останніх п'ятих розділах (№9, 10, 11, 12 та 19). Ще п'ять частин – це переписи трьох повітових містечок: Аннополя, Гощі та Межиріча (Острозького) [29]. У цій розвідці об'єктом аналізу буде лише ревізія міста Острога. Наголошуємо на тому, що джерело дійшло до нас не лише пошкодженим, але й із суттєвими втратами матеріалу. Структурні частини перепису наведено в таблиці нижче (див. табл.1):

Таблиця 1. Структура ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога 1795 року¹.

Порядковий номер	Назва частини	Аркуші
№1	-	2-26 (зворот)
№2	«Частина Старого міста»	27-48 (зворот)
№3	«Юридика Єзуїтська»	49-64 (зворот)
№4	«Старого міста Острога»	65-76 (зворот)
№5	«Старої частини міста Острога названої Кордашівка»	77-80 (зворот)
№6	«Вулька Острозька»	81-84 (зворот)
-	Відомість про чиншову шляхту	85-86 (зворот)
№7	«Частина ординації Острозької»	87-116 (зворот)
№9	«Чацька частина міста Острога»	117-202 (зворот)
№10	«Частина Яблоновського»	203-266 (зворот)
№11	«Юридика князя Прус-Яблоновського»	267-274 (зворот)
№12	«Частина Нового міста Острога»	275-288 (зворот)
№19	«Про євреїв кагалу острозького»	289-320 (зворот)

Документ укладений трьома мовами – російською, польською та івритом. Зібрана інформація про міське населення Острога зафіксована російською (у лівій частині аркуша) та польською (у правій). Іврит частково використаний у розділі №19 «Про євреїв від кагалу острозького» [6, арк. 290-320]. Імперська адміністрація на початках свого існування на території Правобережжя не ризикнула відразу перевести діловодство на свій лад. Царат врахував усі ймовірні наслідки. Різка зміна традицій адміністрування на землях з кількасотлітньою історією у складі Речі Посполитої, можливо, спровокувала б невдоволення та протести з боку місцевої магнатерії та шляхти. Здебільшого відповідальні за створення переписів канцеляристи та укладачі належали до дрібної шляхти польського походження. На Волині, після третього поділу Речі Посполитої, вихідці з цього стану займали найнижчі посади в апараті міського управління [20, с. 77]. Для них російська мова була цілковито новим явищем і вони нею не володіли. А тому, влада вирішила на певний час поєднати російську модель діловодства з річпосполитською, що не могло не вплинути на структуру джерела.

Документ складений за чітко визначеним та розробленим формуляром. На його основі було систематизовано інформацію соціально-економічного та демографічного характеру. Ревізійний перепис міста Острога 1795 р., укладався за структурою третьої ревізії (1761-1767 рр.), яка містила: 1) вступ; 2) дані про населення; 3) підсумкову частину [31, с. 180]. Друкований бланк розподілений на чотири графи.

Перша – це вступна преамбула. У ній зазначено час проведення обліку, населений пункт (місто, містечко, село) або ж його частини; адміністративно-територіальна одиниця (повіт, губернія) та власник або представник від його імені. Для прикладу, наведемо уривок такого вступу: «1795-го року, місяця серпня, [...]»² дня, Волинської губернії, повіту Острозького, частини міста Острога, яка

¹ Складено на основі: [6].

² У документі не зазначено день проведення перепису.

була юридикою колишньою єзуїтською, а нині перебуває у володінні Його Світлості, каштеляна краківського, князя Антонія Станіслава сина, Прус-Яблоновського³» [6, арк. 50]. Далі, наведено друкований витяг з указу Катерини II про проведення перепису «жителів чоловічої та жіночої статі, не виключаючи малолітніх та престарілих без всякого приховування» [6, арк. 66] та видом покарання (штраф), якщо було виявлено порушення.

Друга графа містила в собі перелік та порядкові номери дворів з родинами, які їх населяли. Спочатку записували номер двору, а потім дані його власника – ім'я, по батькові, прізвище та в поодиноких випадках віросповідання. Нижче за аналогічним порядком вказували відомості про його дружину та дітей.

У ревізійному переписі міста Острога фіксувався вік острожан, чим він випереджає інвентарі Острога XVIII ст. Слід звернути увагу на третю графу під назвою «лета» (рос.) або «lata» (пол.). Вона поділена на два стовпці відповідно до статі – «мужескаго» (рос.) і «męskiey płci» (пол.) та «женскаго» (рос.) і «niewieście» (пол.) – відповідно. Ю. Легун радить до цього показника ставитися з обережністю, історик називає його найбільш недостовірним [24, с. 9]. Це пов'язано із введенням рекрутської повинності з 1795 р. на території Волині [17, с. 5]. Чоловіче населення Острога та інших волинських міст навмисно могло вказувати свій хибний вік задля уникнення призову до імперської армії. У такому випадку, вікові показники з ревізії потрібно порівнювати з відомостями у метричних книгах, що дозволить сформулювати об'єктивні уявлення про вікові категорії Острога наприкінці XVIII ст.

Четверта графа буде в нагоді дослідникам при аналізі соціально-економічного розвитку населення міста станом на 1795 рік. У ній чиновники, які відповідали за перепис, фіксували професійну діяльність або ж соціальний стан міщанина Острога.

Заклучна частина в документі відсутня. Така риса притаманна більшості ревізій Волині. Час від часу в острожській ревізії зустрічається узагальнена цифра представників чоловічої чи жіночої статі. Для прикладу, у частині №7 “Старого Острога”, облік 16-го та 17-ого дворів зафіксував всього 6 чоловіків [6, арк. 92]. Недолік такого виду узагальнення в тому, що він може сприйматися як вік окремого міщанина, чого варто уникати при роботі з документом із метою здійснення якісного історико-демографічного дослідження.

У процесі джерелознавчого аналізу, важливо з'ясувати імена укладачів перепису. На початку або звороті останнього аркушу кожного з розділів зазначено ініціали посадовця, який проводив облік у визначеному для нього районі міста: Валентин (Валентій) Дворжицький (№ 1-3; 10 та 12), Казимир Яновський (№ 4-5), Францішек Нолицький (№ 6 та «Відомість про чиншову шляхту»), Симон (Шимон) Кортівч (№ 7-9) та Фелікс Дворжицький (№ 11). Кожен із них таким чином засвідчував достовірність вказаної ним інформації та автора обліку. Припускаємо, укладачі походили з Острога, оскільки ефективно виконати цю місію могли лише посадовці, які добре орієнтувалися у тутешній місцевості.

Загалом із десяти ревізій, які були проведені на території Російської імперії [31, с. 180], ревізійний перепис Острога належить до покоління п'ятої ревізії (1794-1795 pp.). Для Волинського регіону вона виступала фактично першою.

Натомість, варто звернути увагу на відсутність компромісу в термінології. За спостереженнями Ю. Легуна, у російській історіографії ці джерела відомі як “ревізькі казки” [24, с. 4]. Сьогодні цей термін зустрічається і в публікаціях українських науковців. Наприклад, у вище згаданих – А. Гедьо, В. Ликової, Н. Лобко та І. Петрової. Водночас Ю. Легун притримується терміну, який, на його думку, переважає в українській історіографії – «ревізійні списки» або ж «переписи» [24, с. 4]. Останнього ми будемо дотримуватися і надалі щодо аналізованого джерела.

Не менш дискусійним є питання класифікації документу. Ревізійний перепис Острога належить до джерел адміністративно-державного походження. Його метою було забезпечення процесу податкового збору, накопичення статистичних відомостей про населення та вивчення економічного потенціалу [22, с. 257-258]. Для обґрунтування саме такої класифікації потрібно коротко розглянути процедуру укладення документу.

Ініціатором виступала держава в особі імператорського уряду та сенату. Після опублікування імператорського указу 1794 р., канцелярія генерал-губернатора Тимофія Тутомліна, розробила

³ У документі мова йде про князя Антонія-Барнабу Яблоновського (1732–1799 pp.) – познанського воєводу (1760 р.) та краківського каштеляна (1782 р.).

спеціальну «Настанову» для проведення перепису у новоутворених губерніях. Згідно з висновками М. Крикуна, документ враховував усю специфіку правобережних земель, які кілька століть перебували під владою Речі Посполитої [19, с. 581]. Чиновники відправлялися на ввірені їм території (у нашому випадку – це м. Острог та територія повіту) аби особисто здійснити іменний облік населення. Зібрана інформація укладалася в трьох примірниках і відправлялася до повітової канцелярії для верифікації [19, с. 581]. Після процедури опрацювання відомостей, їх узагальнення та оформлення, примірники передавалися в руки повітового скарбничого, а один відправляли до повітової казенної палати [14, с. 66]. На їхній основі відбувався розрахунок обсягів податків.

Н. Лобко відносить ревізійні переписи до джерел генеалогічного характеру й пропонує розрізняти їх за соціальною стратифікацією: універсальні (джерела, які містять інформацію про усі верстви суспільства) та станові (документи з відомостями лише про певні групи населення) [26, с. 10]. Ревізійний перепис Острога 1795 р. дійшов до нашого часу з чіткими слідами ушкодження від вогню. Тому, достовірно встановити чи він містив інформацію про усі прошарки міського соціуму Острога кінця XVIII ст., або лише його частки було складно. Лише нещодавно стало відомо про зберігання ревізійних переписів Острозького повіту «Про шляхту» 1795 [1] та 1798-1799 рр. [2] у Державному архіві Житомирської області. Виявлені знахідки підтвердили припущення щодо розпорошеності комплексу переписів, які охоплюють територію Острожчини. Це дає можливість стверджувати – ревізійний перепис Острога 1795 р. є становим документом, адже містить дані про міщан Острога, вихідців із двох релігійних громад – християн та юдеїв.

Назва «Ревізійний перепис міста Острога» – умовна та неточна. Якщо перепис є становим, то в такому разі його назва, безумовно, мала включати стан, який підлягав обліку. Аргументи ми можемо віднайти з переписів інших повітів Волинської губернії, у яких проводилися ревізії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наприклад, ревізійний перепис про околичне шляхетство міста Володимира [3], ревізійний перепис міщан містечка Славути [4], або ж ревізійний перепис міщан євреїв міста Рівного [5]. Спираючись на доступну джерельну базу, термінологію та класифікацію вивченого джерела, на наш погляд, повна назва документу «Ревізійний перепис міщан християн та юдеїв міста Острога 1795 року».

Отже, не дивлячись на певні прогалини в змісті, недоліки структури, інформативний потенціал джерела дозволяє проаналізувати та охарактеризувати ряд актуальних питань з історії Острога та краю наприкінці XVIII ст. Таким чином, у нашому розпорядженні відомості про Острог, як центру повіту від 1795 р.; законодавче забезпечення і процедуру створення ревізійних переписів; міську топографію, становище магнатів і шляхти у новій політичній реальності; соціальну стратифікацію, умови соціально-економічного розвитку, етнорелігійну палітру та демографічні процеси.

Порівнюючи ревізію з інвентарями Острога XVIII ст., у яких топографія міста детально описана та охарактеризована за рахунок річок, будівель у складі міської інфраструктури та навколишніх сіл, то перепис у цьому аспекті дещо поступається. Причиною є те, що вступні преамбули передають лише власника, назву адміністративно-територіальної одиниці та квартал міста. У 1795 р., Острог ділився на Старе і Нове місто, включав передмістя та терен Вулька Острозьку. За Т. Виховенцем, остання розташовувалася на Загородді [13, с. 233]. Очевидно, що описів з перепису замало для детальної характеристики міської топографії наприкінці XVIII ст. Для відтворення цілісної картини необхідно залучати додаткові описово-статистичні джерела кінця XVIII – пер. половини XIX ст.

Як інвентарі Острога періоду Речі Посполитої, ревізійний перепис дає можливість простежити склад міської верхівки. З джерела довідуємося, що наприкінці XVIII ст. Острог був розподілений між магнатськими та шляхетськими родами. Більшістю маєтностей у місті володіли князі з династії Яблоновських: Антоній-Барнаба Яблоновський (частково Старе місто [6, арк. 28, 268], Єзуїтська юрідика [6, арк. 50] та Новий Острог [6, арк. 276]), Юзеф Яблоновський та Анна Яблоновська (володіли частиною Старого міста разом з Антонієм-Барнабою Яблоновським [6, арк. 204]). Частини колишньої Острозької ординації [6, арк. 88], Старого міста [6, арк. 82, 118] належали шляхтичу Тадеушу Чацькому, які на момент перепису були вже конфісковані⁴. Певна кількість маєтків на території старого міста належали за фундаційним правом католицькому (парафіяльному) костелу, настоятелем якого був Казимир Яновський [6, арк. 66]. Частиною Старого міста, яка згадується в документі –

⁴ Т. Чацький у зв'язку зі своїм від'їздом за кордон не встиг вчасно присягнути на вірність Катерині II, через що його маєтки в Острозі були піддані конфіскації та передано у власність російському генералу – І. Ферзену, у 1794 році. Про ці події див: [11].

Кордашівкою, володів брацлавський підсудок Антоній Бжостовський [6, арк. 78]. Вулька Острозька перебувала у власності на правах посесії францисканського монастиря у Межирічі (Острозькому) [6, арк. 86].

З перепису бачимо як князі Яблоновські поступово розширили своє право власності на територію маєтностей, що раніше не входили до складу їхніх магнатських володінь. У вступній преамбулі до частини №3 «Єзуїтська юридика» згадується про надання в 1775 р. Станіславом-Августом Понятовським привілею на цю частину міста Антонію-Барнабі Яблоновському [6, арк. 50]. Повністю Острог був об'єднаний Каролем Яблоновським у 1802 році [28, с. 18].

Наприкінці XVIII ст. шляхта правобережних міст відзначалася неоднорідністю. Вона поділялася на два розряди – помісну та непомісну. До помісної шляхти входили вотчинники та посесори (орендарі) [19, с. 583]. Їх російська влада визнала вільним станом і на них поширила право дворянства [19, с. 6]. До цієї шляхти, на основі ревізійного перепису, на нашу думку, відносилися шляхтичі Т. Чацький та А. Бжостовський – власники маєтностей на території Острога.

У ревізійному переписі міщан християн та юдеїв Острога представлена чиншова шляхта. Чиншовики не володіли маєтками ні за ділчим, ні за заставним правом. Вони лише селилися на володіннях помісної шляхти або церкви за умови сплати грошового податку – чиншу [19, с. 583]. Згідно з ревізією, вони проживали у Вульці Острозькій. Це родини Вкринських та Малецьких [6, арк. 86]. Який був розмір сплачуваного ними чиншу у джерелі не вказано. Службова шляхта виживала за рахунок служіння у власників певної частини Острога. У місті такий рід шляхти був набагато поширенішим ніж попередній. Перепис містить велику кількість згадок про тих, хто знаходився “в услуженії”.

Як відомо, розвиток міст у другій половині XVIII ст. здійснювався за умов реставрації магнатерією фільваркового господарства та соціально-економічного ладу, які похитнулися у роки Української національної революції (1648-1676 рр.) та Північної війни (1700-1721 рр.). Тутешні власники намагалися підвищити обсяги своїх статків відповідно до податкового рівня. Наприклад, власник колишньої Єзуїтської юридики князь Антоній Яблоновський, мав віддавати в казну 5% від податків щорічно [6, арк. 50]. Тадеуш Чацький, у володінні якого перебувала частина колишньої Острозької ординації, зобов'язаний був щорічно платити у казну 2430 польських злотих [6, арк. 88]. Це єдині згадки щодо податкової політики в місті. Пояснюємо таку мізерну кількість інформації про обсяги податків тим, що першочерговою метою проведення перепису був саме облік податного населення Острога.

Чи можливо на основі ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога визначити співвідношення між національними та релігійними громадами? Це складна дослідницька проблема, якщо говорити суто про міщан християн. Визначення чисельності острозьких євреїв, які переважно сповідували юдаїзм не викликає суттєвих труднощів. У документі відомості про них містяться у частинах № 9, 10, 11, 12 та 19. Остання охоплює територію єврейського органу самоврядування – острозького кагалу. Він складався з декількох прошарків єврейської громади: великих орендарів, купецтва, ремісників, землевласників та бідноти [7, с. 14]. За переписом, його очолювали семеро старших: Зельман Шапотович, Вольф Мордухович, Авраам Лейбович, Янкель Зрабович, Герман Айзукович, Лейба Якойлович та Аврамко Айзукович [6, арк. 290]. Євреї мешкали в Старому та Новому місті, частинах Т. Чацького та А. Яблоновського (включаючи князівську юридику). Станом на час укладення ревізійного перепису чисельність євреїв становила – 2081 особу [6, арк. 118-320]. У відсотковому відношенні кількісний склад єврейського населення міста сягав – 62%.

Виокремити з міського населення Острога українців, поляків чи навіть німців досить проблематично. Національна належність за прізвищем, іменем, по батькові, не зазначена у документі. Таким чином, джерело успадкувало від інвентарів Острога XVIII ст. традиційний поділ мешканців на християн та юдеїв. Зіграв роль і сам уклад міського життя населення Острога та решти міст Волині наприкінці століття. Станом на 1795 р., поділ на нові верстви чи громади не відбувся, тому звичай міського соціуму доби Речі Посполитої залишалися чинними до початку XIX ст. Використання у переписі декількох мов ускладнює розв'язок питання про прізвища та імена острожан, які могли фіксуватися не лише на польський, а й на російський манер.

Наукову вартість становлять згадки про конфесійне віровизнання. У документі нараховано 225 записів про міщан римо-католиків та 25 греко-католиків (у частинах №1-№7). Решта записів

мешканців, а саме – 1015, подібного припису не мають. Та це не виключає їхньої належності до православ'я, греко-католицизму, римо-католицизму, юдаїзму, тощо.

Як підкреслює О.Кузема, релігійна ознака не завжди свідчила про приналежність до певної національності [20, с. 78]. Дійсно, не всі українці однозначно були православними. Аналогічно і з поляками, серед яких певна кількість сповідувала греко-католицизм. Тому в аналізі цього аспекту ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога недостатньо, виходячи з наявності потрібних відомостей. У ньому зафіксовано лише конфесію. Такий пункт як «національність» укладачами був залишений без уваги.

За нашими спостереженнями та підрахунками, у місті проживали: українці – 857 осіб, поляки – 403, німці – 5 (одна родина)⁵. Конкретні згадки про татар у переписі – відсутні. Пов'язуємо це з тим, що згідно з дослідженням С.Кардашевича, до кінця XVIII ст. в Острозі функціонував татарський гарнізон [34, с. 86], і військові обліку не підлягали. Згодом татари Острога переселилися до села Ювківці, де отримали земельну власність відповідно до привілею князя Антонія Яблоновського [34, с. 122]. Наведені відомості про кількість представників кожної національності міста свідчать про суттєве переважання єврейського етносу, який чисельно зріс упродовж другої половини XVIII ст. Українці будучи корінним етносом на Волині значно посилили свою присутність в Острозі, займаючи другу позицію за чисельністю. Поляки були третьою за кількісним складом етнічною меншиною, проте зберегли за собою вплив на міське життя. Доповнювали етнонаціональний колорит міста – німці. Усі національності міста належали до наступної після шляхти ланки соціуму Острога – міщан.

Ревізійний перепис дає нам змогу простежити процес економічного розвитку населення Острога. З другої половини XVIII ст. зростають продуктивні та виробничі сили міста [12, с. 77]. Паралельно на території Правобережжя відбувається скорочення кількості цехів, як форми виробництва. Острог у цьому контексті не був винятком. У 1767 р., у частині Яблоновських діяло 12 цехів (9 християнських та 3 юдейських) [33, с. 300]; у 1786 році – вже 3 [8, с. 9].

У ревізійному переписі міщан християн та юдеїв Острога 1795 р., а саме за №1-7 та №9-12, згадки про цехи не зустрічаються. Зі 100 професій – близько 40 суто ремісничі. Це були: бондарі – 6, бляхар – 1, воскобійник – 1, гаптярі – 3, гарбарі – 12, гончарі – 16, друкарі – 6, золотарі – 6, золотошвач – 1, канатник – 1, каменярі – 5, ковалі – 10, котлярі – 2, майстер пергаменту – 1, кушніри – 37, мулярі – 5, палітурники – 2, пекарі – 19, різьбярі – 15, сидельники – 5, склярі – 4, столярі – 7, сукнярі – 1, токарі – 4, ткачі – 3, трубкові майстри – 4, трунарі – 5, цегельники – 2, шаповали – 7, шевці – 104, шорник – 1, шмуклери – 8, та ярмольники – 2 [6, арк. 2-320]. Тобто, найбільше за кількістю представників ремісничих спеціальностей маємо: гончарів, ковалів, пекарів, різьбярів, чоботарів, шкірників та кушнірів. Водночас зростає частка чорноробів – тих, хто не мав жодної спеціалізації і не працювали в ремеслі чи торгівлі. На них покладалися найважчі завдання на будівництві, в аграрному секторі, ремісничому виробництві, в маєтках заможних міщан та шляхтичів тощо. Таких налічується в межах 90 осіб. Фактично, можемо припустити, це один із розрядів міської бідноти. До останніх зараховуємо й жебраків, які проживали в Острозі. Порівняно з чорноробами їх єдином засобом до виживання були милостиня та добровільні пожертви. У переписі нараховується 63 людини даного розряду. Сількогосподарська діяльність острожан практично не відображена в джерелі. З ревізії відомо про двох пастухів міського стада, 8 мельників та 4 рибаків [6, арк. 2-116].

Торгівля становила левову частку прибутків міста наприкінці XVIII ст. Цьому посприяло вигідне його географічне розташування. З Києва до Волині простягався торговельний шлях, який проходив крізь міста – Заслав, Острог та Дубно [32, с. 182]. Тим більше, Острог наприкінці XVIII ст. контактував з іноземними ринками завдяки торговим мережам таким, як – Гданськ [9, с. 177]. У ревізійному переписі зафіксовано діяльність 56 крамарів, 108 шинкарів та 204 торговців, переважаючи більшість з яких становили євреї [6, арк. 2-320]. На основі перепису, можливо встановити асортимент товарів, які в 1795 році йшли на продаж міщанам: борошно, хліб, м'ясо, риба, сіль, мед, віск, одяг, реманент, предмети оздоблення та побуту (ювелірні вироби, меблі, підсвічники, посуд і т.д.), спиртні напої. Останнім торгували в єврейських шинках. Джерело дозволяє зробити висновок, що Острог утримував позиції одного із торгово-ремісничих центрів Волині наприкінці XVIII ст.

⁵ Результати обрахунків представників кожної національності отримані на основі ономастичних даних (імен та прізвищ). Ми користувалися методикою, яку застосовують дослідники при роботі з описово-статистичними документами XVIII-XIX ст., тому цілком розуміємо гіпотетичність вказаних даних, і вони можуть містити похибки.

Цінним блоком є інформація історико-демографічного спрямування. У переписі 1795 р. міщан християн та юдеїв Острога зафіксовано 3346 жителів (1563 міщанина чоловічої статі; 1783 – жіночої) та 704 двори (див табл. 2). Представлена чисельність не є межею і була більшою, оскільки перепис пошкоджений та має втрати у матеріалах. Генеральний опис Волинської губернії 1798 р., який досліджений істориком М.Близняком, дає відомості про те, що в місті проживало 4098 міщан у 766 будинках [10, с. 228]. На основі подушного обліку острожан можливо здійснити обрахунок середнього коефіцієнту на 1 дим/двір, а наведений вік може допомогти визначити вікові категорії жителів міста. За нашими підрахунками середній коефіцієнт міг становити – 4,5-5 мешканців на 1 дим. Обидва аспекти заслуговують стати предметом окремих досліджень присвячених історичній демографії Острога кінця XVIII ст.

Таблиця 2. Чисельність дворів міста Острога у 1795 році.

Порядковий номер	Назва частини	Двори
№1	-	50
№2	«Частина Старого міста»	32
№3	«Юридика Єзуїтська»	31
№4	«Старого міста Острога»	21
№5	«Старої частини міста Острога названої Кордашівка»	4
№6	«Вулька Острозька»	4
-	«Вулька Острозька» (Відомість про чиншову шляхту)	2
№7	«Частина ординації Острозької»	41
№9	«Чацька частина міста Острога»	236
№10	«Частина Яблоновського»	209
№11	«Юридика князя Прус-Яблоновського»	22
№12	«Частина Нового міста Острога»	43
№19	«Про євреїв від кагалу острозького»	9 ⁶
ВСЬОГО		704

У підсумку, ревізійний перепис міщан християн та юдеїв Острога 1795 р. – це описово-статистичне джерело адміністративно-державного походження. Джерело створене з ініціативи імператорського уряду Катерини II і охоплює територію міста Острога – центру однойменного повіту у складі Волинської губернії. Інформація в ньому відображена російською, польською та івритом. Це зумовлено тривалим перебуванням Волині у складі Речі Посполитої. Укладачі ревізії, будучи представниками дрібної шляхти, займали певні посади при ратуші та відповідали за облік населення міста. Російська мова та діловодство для них були абсолютно новими та не звичними, і ними вони ще не володіли. Припускаємо, влада побоювалася викликати невдоволення серед магнатів та заможної верхівки міст Волині.

Структура документу відповідала формуляру третьої ревізії (1761-1767 рр.). Перепис поділяється на частини, у яких містилася інформація про міщан Острога з окремого району міста. Острозька ревізія складається з 13 частин. Вони містили основні предмети обліку: власника частини міста або його представника, кількість дворів, склад родин мешканців, їхні імена, прізвища, вік, релігійну ідентифікацію, соціальний статус, професійну діяльність.

До складу Острога, згідно перепису, на той час входили: Старе і Нове місто, Кордашівка та передмістя включаючи Вульку Острозьку. Маєтковий розподіл Острога поглибився у 70-90-х рр. XVIII ст. Маєтностями на основі діличного права володіли представники магнатських та шляхетських родів: князі Яблоновські, родини Чацьких та Бжостовських (останні представники помісної шляхти). До представників непомісної шляхти входили: родини Вкринських та Малецьких і службова шляхта. Вони мешкали у маєтках діличів та церкви, сплачуючи чинш або перебуваючи на службі. Представники цих категорій шляхти складали верхівку міського соціуму Острога наприкінці XVIII ст. Міщани Острога включали в себе: ремісників, купців, торговців. До низів міського соціуму належали чорнороби (робітники без жодної спеціалізації) та жебраки (засобом існування яких були милостині та пожертви).

⁶ Згідно з документом у цьому розділі фіксувалися лише євреї, які перебували у місті на тимчасовому проживанні.

Етнорелігійну палітру міста, згідно перепису, формували: євреї, українці, поляки та німці. У цьому аспекті більшість населення складали євреї, чисельність яких зросла за період другої половини XVIII ст. і становила 2081 особу. Їх об'єднував острозький кагал – єврейський орган самоврядування, очолюваний сімома старшими. Українці також збільшили свою присутність у місті за кількісними показниками. Станом на 1795 р. у місті проживало 857 міщан-українців. Поляки, хоч чисельно й поступалися євреям та українцям, проте тримали міцні позиції у житті міста та були причетними до створення досліджуваного перепису. Всього з джерела нараховуємо 403 жителів польського походження. Така етнічна група як німці внесла відповідний колорит до етнонаціонального складу міста, хоч більших деталей про них нам не відомо. У переписі маємо згадку лише про одну родину німців кількістю в 5 осіб. Кожен з етносів вніс свою частку в економічний розвиток міста наприкінці століття.

Міщани здебільшого працювали в ремеслі та торгівлі. Попитом користувалася продукція гончарів, ковалів, пекарів, різьбярів, чоботарів, шкірників та кушнірів. Відсутність у документі згадок про цехові організації свідчить на прикладі населення Острога про початок перехідного етапу до нових форм виробництва, наприклад, мануфактур. У джерелі наявно недостатньо інформації аби простежити участь міщан у сільському господарстві. У нашому розпорядженні лише декілька записів про пастухів, рибаків та мельників.

Вигідне географічне розташування сприяло піднесенню торгівлі. Ревізійний перепис фіксує активну торговельну діяльність представників єврейського кагалу, які торгували різноманітними товарами, а також утримували шинки. Віднайдені у переписі відомості щодо складу ремісничих кіл дали змогу відтворити перелік товарів на ярмарках та торгах.

Однак до інформації історико-демографічного характеру потрібно підходити критично. Ревізійний перепис завдяки своїй детальності дозволяє якомога точно здійснити обрахунок проживаючого у межах міста населення, однак не забезпечує абсолютної точності. Станом на 1795 р., Острог населяло не менше 3300 жителів. Для проведення найточніших підрахунків, рекомендується здійснювати порівняння з іншими описово-статистичними джерелами – інвентарями, метричними книгами й генеральним описом 1798 р.

Ревізійний перепис міщан християн та юдеїв Острога 1795 р. – це джерело з потужним інформативним потенціалом у галузях історичної демографії, генеалогії, соціально-економічної історії та політико-правового статусу міських поселень Острозького повіту та Волинської губернії наприкінці XVIII ст. Необхідно інтенсивно проводити архівну евристику задля виявлення більшої кількості ревізійних переписів, що стосуються не лише Острозького повіту, а й усього волинського регіону загалом. У майбутньому це дозволить детально відтворити події, умови, особливості та основні тенденції в розвитку українських земель наприкінці XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 118. Оп. 14. Спр. 236. 434 арк.
2. Держархів Житомирської обл. Ф. 118. Оп. 3Д. Спр. 39. 125 арк.
3. Держархів Житомирської обл. Ф. 118. Оп. 14. Спр. 315. 493 арк.
4. Державний архів Київської області. Ф. 280. Оп. 203. Спр. 1а. 1257 арк.
5. Державний архів Рівненської області. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 2. 534 арк.
6. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. Відділ фондів. №. КН4437/VI – Р 795. 377 арк.
7. Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.30-49.
8. Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року. *Наукові записки університету "Острозька академія": Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 6-13.
9. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С.148-190.
10. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.226-232.
11. Близняк М. «Награждая военные подвиги»: володіння російського генерала Івана Ферзена в Острозькому повіті наприкінці XVIII століття. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2014. Вип. 5. С. 80 – 85.
12. Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кінці 18 ст. *Вісник Київського університету*. 1976. №18. С.75 – 81.
13. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С.226-257.

14. Гедьо А. Іноземні колоністи Північного Приазов'я кінця XVIII – XIX ст.: аналіз українських архівосховищ. *Чорноморський літопис*. 2010. № 2. С. 64–67.
15. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами державного архіву Донецької області). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17/18 / Гол. ред. З.Г. Лихолобова*. Донецьк, 2009. С. 551–562.
16. Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ ; Харків, 2021. 384 с.; іл.; 8 мап.
17. Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII – 1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 5. С.4–11.
18. Карліна О. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2018. № 6. С.3–16.
19. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів, 2012. 701 с.
20. Кузема О. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С.73–82.
21. Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег, 1953. 159 с.
22. Легун Ю. Класифікація джерел генеалогічного характеру селянських родин Правобережної України. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. № 12. С. 249–270.
23. Легун Ю. Ревізійні переписи кінця XVIII – середини XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2003. Т. 1, № 10. С. 169–184.
24. Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області : навч. посіб. Вінниця, 2005. 72 с.
25. Ликова В. Ревізійні сказки як джерело до соціально-економічної історії південної України першої половини XIX століття (1795–1835 рр.). *Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2021. №21. С. 345–351.
26. Лобко Н. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 19 с.
27. Лобко Н. Матеріали загальноросійських переписів: інформаційний потенціал та особливості використання у генеалогічних дослідженнях. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. №12–13. С. 36–42.
28. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: Історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2000. 35 с.
29. Марискевич В. «Ревізійна триада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С. 30–34.
30. Петрова І.В. Ревізійні «сказки» як джерело історичної демографії локальних територій України (на прикладі села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. У двох частинах. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С.130–140.
31. Стебляк С., Гедьо Г. Матеріали демографічної статистики XVIII–XIX ст. як джерело з історії Донбасу. *Вісник студентського наукового товариства*. Донецьк, 2012. Т. 1, № 4. С. 179–184.
32. Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура*. Збірник наук. праць. Київ, 1986. С.176–185.
33. Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 456 s.
34. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec ; Ostróg, 2013. 324 s.

References:

1. Baranovich O. Upadok goroda Rechi Pospolitoj: Starokonstantinov v XVIII v. *Voprosy istorii*. 1947. № 8. S. 30–49.
2. Blyzniak M. Vizytatsiia Paraskevo-Piatnytskoi tserkvy v Ostrozi 1786 roku. *Naukovi zapysky universytetu "Ostrozka akademiia"*: Istorychni nauky. Ostroh, 2016. Vyp. 25. S. 6–13.
3. Blyzniak M. Volyn u druhii polovyni XVII – XVIII st. *Nash kraj: Istoriiia Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyny XX stolittia. Navchalnyi posibnyk* / Za red. V. Marchuka. Ostroh, 2021. S.148–190.
4. Blyzniak M. Misto Ostroh naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. *Studii i materialy z istorii Volyni*. Kremenets, 2009. S.226–232.
5. Blyzniak M. Volodinnia rosiiskoho henerala Ivana Ferzena v Ostrozkomu poviti naprykintsi XVIII stolittia. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu* / Za red. O.Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2014. Vyp. 5. S. 80 – 85.
6. Briantseva T. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichnyi rozvytok mist Volyni v kin. 18 st. *Visnyk Kyivskoho universytetu*, 1976 r. № 18. S.75 – 81.
7. Vykhovanets T. Materialy z istorychnoi topohrafiї Ostroha pershoi tretyny XIX stolittia. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Ostroh, 2012. № 5. S.226–257.
8. Hedo A. Inozemni kolonisty Pivnichnoho Pryazovia kintsia XVIII–XIX st.: analiz ukrainskykh arkhivoskhovyshch. *Chornomorskyi litopys*. 2010. № 2. S. 64–67.
9. Hedo A.V. Materialy reviziinoho perepysu naseleння yak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialamy derzhavnoho arkhivu Donetskoї oblasti). *Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei*. Kн. 17/18 / Hol. red. Z.H. Lykholobova. Donetsk, 2009. S. 551–562.

10. Istorii Volyni. T.1: navch. posib. / Nauk. red. I. Voronchuk. Kyiv ; Kharkiv, 2021. 384 s.
11. Karlina O. Vykonannia rekrutskoi povynnosti miskym naselenniam Volynskoi hubernii (kinets XVIII–1860-ti roky XIX st.). Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. 2017. №5. S.4-11.
12. Karlina O. Miski stany v strukturі naselennia Volynskoi hubernii (kinets XVIII – seredyna XIX st.) Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Luts'k, 2018. № 6. S.3-16.
13. Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittakh : staty i materialy. Lviv, 2012. 701s.
14. Kuzema O. Chyselnist ta etnosotsialnyi sklad naselennia mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky. Kamianets-Podil'skyi, 2004. T. 13. S.73-82.
15. Levkovych I. Narys istorii volynskoi zemli (do 1914 r.). Vinnipeg, 1953. 159 s.
16. Lehun Yu. Klasyfikatsiia dzherel henealohichnoho kharakteru selianskykh rodyn Pravoberezhnoi Ukrainy. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 2005. № 12. S. 249–270.
17. Lehun Yu. Reviziini perepysy kintsia XVIII – ser. XIX st. yak dzherelo informatsii shchodo henealohii selianskykh rodyn Podil'skoi hubernii. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 2003. T. 1, № 10. S. 169-184.
18. Lehun Yu., Petrenko O. Materialy reviziinoho perepysu naselennia 1795–1796 rr. u fondakh Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti : navch. posib. Vinnytsia, 2005. 72 s.
19. Lykova V. Revizki skazky yak dzherelo do sotsialno-ekonomichnoi istorii pivdennoi Ukrainy pershoi polovyny XIX stolittia (1795–1835 rr.). Naukovi pratsi Istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2021. №21. C.345-351.
20. Lobko N. Informatsiinyi potentsial ukrainskykh henealohichnykh dzherel ta yoho vykorystannia v istorychnykh doslidzhenniakh : avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv, 2008. 19 s.
21. Lobko N. Materialy zahalnorosiiskyykh perepysiv: informatsiinyi potentsial ta osoblyvosti vykorystannia u henealohichnykh doslidzhenniakh. Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. 2011. №12-13. S. 36-42.
22. Manko M. Deviat'sotlitnii Ostroh: Istoryko-kraieznachyiy narys. Ostroh, 2000. 35 s.
23. Maryshevych V. «Reviziina triada» mistechok Ostrozhchyny (Annopil, Mezhyrich, Hoshcha) za materialamy perepysu 1795 roku. Aktualni pytannia istorii Ukrainy, vsesvitnoi istorii ta metodyk yikh vykladannia. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Rivne, 2023. S. 30–34.
24. Petrova I.V. Revizki "skazky" yak dzherelo istorychnoi demografii lokalnykh terytorii Ukrainy (na prykladi sela Temriuk Oleksandrivskoho povitu Katerynoslavskoi hubernii). Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I.S. Zuliaka. U dvokh chastynakh. Ternopil, 2015. Vyp. 2. Ch. 3. S.130-140.
25. Stebliak S., Hedo H. Materialy demografichnoi statystyky XVIII–XIX st. yak dzherelo z istorii Donbasu. Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva. Donetsk, 2012. T. 1, № 4. S. 179-184.
26. Tkhor V. Deiaki pytannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pravoberezhnykh i zakhidnoukrainskykh mist u XVIII st. Feodalizm: ekonomika, klasova borotba, kultura. Zbirnyk nauk. prats. 1986. S.176-185.

Отримано: 20.01.2025

Прорецензовано: 04.02.2025

Прийнято до друку: 12.02.2025

e-mail: anatoliitershak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-99-107

Тершак А. Джерела з історії вивчення релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу (на матеріалах державного архіву Закарпатської області). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 99–107.

УДК 94(477)

Анатолій Тершак

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ НА ЗАКАРПАТТІ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В останні десятиліття пожвавився науковий інтерес до вивчення релігійної проблематики в країні. Робота з архівними документами на запропоновану тему відкрила нові та невирішені дотепер проблемні питання. Виявилась необхідність у висвітленні історії окремо взятих деномінацій у вузько регіональному вимірі. В статті проаналізована джерельна база з історії релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу (1944-1991 рр.). Увагу зосереджено на джерелах, що зберігаються в межах Закарпатської області. Представлено та проаналізовано наявні архівні відомості різних державних установ. Архівна евристика з даної проблеми дала можливість досягнути значний пласт не актуалізованої джерельної бази, частину з якої уперше введено до наукового обігу. Проаналізовані джерела дають можливість дослідити історію названої релігійної спільноти в радянський період на Закарпатті.

Ключові слова: архів, джерельна база, Державний архів Закарпатської області, Закарпатська область, повоєнний період, протестанти, церква Адвентистів Сьомого Дня.

Anatoliy Tershak

SOURCES FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF THE RELIGIOUS COMMUNITY OF SEVENTH-DAY ADVENTISTS IN TRANS-CARPATHIA DURING THE SOVIET PERIOD (BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVE OF TRANS-CARPATHIAN REGION)

In recent decades, scholarly interest in the study of religious issues in the country has revived. The work with archival documents on this topic has revealed new and unresolved issues. The need to cover the history of individual denominations in a narrowly regional dimension was revealed. An objective and comprehensive study of the history of the Seventh-day Adventist religious community in Transcarpathia during the Soviet era (1944-1991) requires the use of all available historical sources. The article analyzes the source base on this issue. The purpose of the article is to determine the informative potential, reliability and representativeness of the source base for studying the functioning of the religious community in the above period. The research is based on materials from the state archives of the Zakarpattia region.

The article presents and analyzes the available archival data of various state institutions, which differ in content and informational potential. Together, they can provide a sufficient basis for researching this issue. In terms of their status and information potential, state archives occupy a leading position for studying the history of the Seventh-day Adventist religious community in Transcarpathia during the Soviet era.

In this study, we have tried to outline the potential of historical sources that can be used to reconstruct the functioning of the Seventh-day Adventist religious community in Transcarpathia during the Soviet era (1944-1991). We have identified, analyzed, and systematized sources and archival information into thematic blocks.

The archival heuristics on this issue made it possible to comprehend a significant layer of the untouched source base, some of which was first introduced into scientific circulation. The analyzed sources make it possible to study the history of this religious community in the Soviet period in Transcarpathia. The identified archival potential provides a wide field for historical reconstruction of the life of the Adventist community in Transcarpathia. At the same time, it provides additional valuable information for the ethnography of the region, the study of the genealogy of some families, historical processes in the region, and the study of the functioning of various denominations in the region.

Keywords: archive, source database, State Archive of the Transcarpathian Region, Transcarpathian Region, post-war period, Protestants, Seventh-day Adventist Church.

У період новітньої історії України поживався науковий інтерес щодо дослідження релігійної проблематики в країні. Значної уваги було приділено вивченню функціонування протестантських течій, до яких належить релігійна спільнота церкви Адвентистів Сьомого Дня (АСД) на Закарпатті. Названий аспект минулого у розвитку релігійного життя в сучасній історіографії вивчений недостатньо та потребує підвищеної уваги дослідників.

Об'єктивне та всебічне висвітлення життєдіяльності адвентистської спільноти на Закарпатті вимагає залучення усіх наявних історичних джерел. На одну з ключових проблем у цьому напрямку, свого часу вказав дослідник С.О. Гоголя. Він зауважив, що історію протестантизму вивчали як науковці, так і самі протестанти. Останнім, на відміну від релігієзнавців, попри залучення значної кількості фактичного матеріалу не вистачало об'єктивності та наукового підтвердження поданих фактів [2, с. 39]. Отже, одним бракувало фактів, іншим – наукового підходу та обґрунтування наведеної інформації. Таким чином основна проблема у дослідженні життєдіяльності протестантських спільнот полягає у наявності науково обґрунтованих фактів та достовірних історичних джерел. Проаналізувавши сучасні дослідження з даної проблематики, можна зробити невтішний висновок щодо опрацювання джерельної бази. Попри відкритий доступ до архівів різних рівнів та інституцій нами виявлені не опрацьованими деякі архівні зібрання (державні, приватні та церковні). З огляду на це вкрай важливо окреслити наявний архівний потенціал для успішної та об'єктивної реконструкції функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу. Водночас проаналізована джерельна база з вказаної теми буде корисна при дослідженні інших релігійних течій в регіоні та може бути використана при вивченні етноконфесійної ситуації не лише на Закарпатті, але й в інших регіонах країни.

Мета статті полягає у з'ясуванні інформативного потенціалу, вірогідності та репрезентативності джерельної бази з вивчення функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу (1944 – 1991 рр.). В основу дослідження покладені матеріали з Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО).

У статті наведено та проаналізовано різні за змістом та інформативним потенціалом наявні джерела, які можуть стати підґрунтям для дослідження зазначеної проблематики. Загалом джерельна база з зазначеної проблематики складається з опублікованих та неопублікованих документів. Разом їх можна систематизувати, розділивши на групи джерел, таких як: архівні матеріали (державні, приватні та церковні) та усно-історичні джерела (отримані шляхом інтерв'ю).

Частина з зазначених джерел опинилася поза увагою науковців. Відтак у нашій науковій розвідці ми пропонуємо уперше ввести до наукового обігу нове та більш широке коло документів, частина з яких ще не була залучена до наукового обігу. Серед них церковні та усні джерела, значна частина з яких була недоступна сучасним науковцям останнє потребує окремого дослідження відтак у нашому дослідженні ми обмежимося документами з державних архівів. Разом вони відіграють важливу роль для історичної реконструкції та формування цілісного уявлення щодо релігійних процесів, пов'язаних із діяльністю церкви Адвентистів Сьомого Дня та інших конфесій на Закарпатті.

За своїм статусом та інформаційним потенціалом державні архіви посідають провідне місце для вивчення історії функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу. Корпус документів збережений в державних архівах покриває питання державної релігійної політики, нормативно-правових документів, вони зберігають (містять) протоколи рішень та внутрішньодержавної переписки з цього приводу, а разом з тим частково висвітлюють внутрішньоцерковні процеси.

Великий масив документів за період з 1944 по 1991 рр. зосереджений у ДАЗО. Нами виокремлені різні документи, які дотичні лише до нашої теми. Їх об'єм становить 279 справ. Найбільший науковий інтерес для нас становив фонд № Р-1490 («Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів по Закарпатській області» (1946-1991 рр)). Внаслідок реорганізації державних структур в релігійному (культовому) секторі, з 1966 р. він був перейменований у фонд: «Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області». У фонді зберігаються різні за походженням та змістом документи. Зокрема інтерес становить листування з Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та місцевими державними органами про діяльність релігійних культів (сект); циркулярні та інформаційні листи Ради у справах культів при Раді Міністрів СРСР і Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР; листування зі служителями культів; скарги та заяви віруючих та служителів релігійних організацій

на дії місцевих органів влади; місячні, квартальні та річні плани роботи Уповноваженого у справах релігійних культів; рішення та розпорядження місцевих Рад депутатів трудящих; матеріали релігійних культів; статистичні відомості та переписка по ним тощо.

Окрім великого масиву документів, які висвітлюють конфесійну ситуацію загалом по країні, значна їх частина говорить про зазначену проблематику в області. Вони інформують про діяльність релігійних організацій на Закарпатті та дії державно-партійного апарату по відношенню до останніх. У документах висвітлюється особливість релігійної ситуації в області, що змушувало владу застосовувати винятковий підхід щодо релігійних організацій та адаптувати радянську конфесійну політику до місцевих реалій. «Виховання мас в дусі комуністичної ідеології», як писала газета «Закарпатська Україна» за 5 липня 1946 р., потребувало значної трансформації суспільства, яке до цього розвивалося в капіталістичній системі цінностей [3, с. 109]. Фонд містить первинні документи: звернення та листування з місцевими релігійними спільнотами, звіти спостережень за їх діяльністю та контактами за межами області й за кордоном, плани діяльності державних органів різних рівнів щодо протидії релігійним організаціям.

Матеріали фонду надали цінну інформацію, завдяки якій було встановлено кількість адвентистських громад, географія їх поширення та чисельність членів церкви в перші роки встановлення радянської влади на Закарпатті. У віднайденому документі за 1946 рік, повідомляється, що на території краю числилось 9 громад Всесоюзного Союзу Адвентистів Сьомого Дня [21, арк. 17]. Разом з ними були відмічені ще 7 населених пунктів, в яких знаходилися послідовники даної релігійної течії. Стосовно останніх, з документу, не зовсім зрозуміло, чи це були окремі громади, чи були просто відмічені населені пункти, де ще проживали послідовники даного віровчення. У кількісних показниках, в загальному по краю, нараховувалось 250 адвентистів [21, арк. 17 зв.]. До цих цифр необхідно надати пояснення. У цю кількість не враховані наближені до церкви та діти з адвентистських родин. Останні, в переважній більшості, разом з батьками щотижня відвідували адвентистські богослужіння. Так аналіз книг церковного членства показує значну кількість дітей в адвентистських родин. Відзначене дає підстави стверджувати, що фактично кількість сповідників даного віровчення була вищою, аніж зазначено в документах. Так, в громаді селища Кобилецька Поляна, Рахівський район, до 1949 р. нараховувалось 31 член церкви, в родині яких було 24 дитини [1]. У силу озвучених фактів кількісні показники потребують значного коригування.

Завдяки вищезгаданому документу з обліком адвентистських громад по Закарпатській області за 1946 рік було встановлено факт ліквідації адвентистської громади в м. Ужгород. У списку громад остання була записана під №1. Повідомлялася її адреса, зазначалася кількість членів, 20 осіб, та було вказано (записано) особу пресвітера. Ним числився старший проповідник по області А. Й. Беневський. У подальшому громада з м. Ужгород зникає з усіх списків та офіційних документів, які інформують про адвентистські осередки в області аж до 1980-х рр. Наприклад, у списку зареєстрованих громад АСД за 1971 рік вона відсутня [39, арк. 70]. Додаткові документи, які проливають світло на причини її ліквідації та конфіскацію церковної нерухомості, нами не виявлені. Ця ситуація більш детально висвітлюється у моїй статті [4].

У справах даного фонду (№ Р-1490) зберігаються важливі за значенням джерела. Одними з них є документи ліквідованого в 1960-х рр. адвентистського духовного центру по СРСР – Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД). Під час його ліквідації був конфіскований центральний архів релігійної спільноти. У ньому зберігалися: установчі документи, особисті справи служителів, постанови, протоколи засідань ВРАСД, переписка з громадами та державними органами тощо. Матеріали архіву вважаються втраченими. На сьогодні наявними є лише окремі документи, які зберігаються в приватних колекціях та ті, які були віднайдені серед матеріалів державних архівів. Деякі з них виявлені нами у зазначеному фонді. Вище наведена інформація підіймає статус озвучених документів. Окрім того, вкрай важливими виявились не лише самі документи, але й повідомлення держпосадовців (радянської влади) пов'язані з цими документами. Окремий комплекс джерел дає можливість об'єктивно проаналізувати та дослідити комунікаційні процеси в середині деномінації та отримати додаткову інформацію стосовно державно-церковних відносин. Наприклад, нами знайдено лист від ВРАСДу за 1947 р. – звернення до пресвітерів помісних громад. У ньому йде мова про порядок проведення богослужінь та надається роз'яснення стосовно осіб, які мають право проповідувати в помісній громаді. Інформується про осіб, які є офіційно обраними республіканськими уповноваженими ВРАСДу. Лист містить роз'яснення стосовно того, яким чином можна запрошувати

рукопокладених проповідників для звершення обрядів у помісній громаді, де ще немає рукопокладеного пресвітера [22, арк. 8-8 зв.]. Цей лист був направлений усім Уповноваженим Ради у справах релігійних культів для використання та орієнтування [22, арк. 7].

З інших матеріалів фонду нам стає відомо, що влада наполягала на прискоренні процесу рукопокладення (висвячення) місцевих пресвітерів для унеможливлення роз'їздів старшого пастора по області та ускладнення координації життєдіяльності релігійної спільноти. Так, у документах повоєнного періоду ми зустрічаємо списки нерукопокладених пресвітерів, які готувалися до рукопокладання [123, арк. 7-8]. З цього приводу нами виявлений один доволі цікавий документ за 1948 р., який допомагає з'ясувати причини деяких рішень комуністичної влади. Намагаючись обмежити роз'їзди старшого пастора по області та ускладнити комунікацію між адвентистськими громадами, влада наполягала на прискоренні рукопокладання помісних служителів. Логіка дій була продиктована міркуваннями того, що в такому разі останні самостійно зможуть звершувати обряди, відтак відпаде необхідність для запрошення сторонніх осіб. Надалі релігійна спільнота не буде мати підстав для запрошення старшого пастора по області. Це в свою чергу буде руйнувати комунікацію та координацію між громадами. Таким чином радянська влада на Закарпатті намагалася послабити роль релігійних громад у повсякденні українців [25, арк. 1].

У справах даного фонду віднайдені нами листи, в яких зафіксовано важливі події життєдіяльності адвентистської церкви на Закарпатті. Через них ми можемо не лише дізнатися про деякі особливо важливі події, але й проаналізувати їх в контексті тотального контролю та антирелігійної політики радянської влади. Подібне повідомлення ми знаходимо за березень 1947 р., де говориться про приїзд В. Д. Яковенка, уповноваженого ВРАСД по УРСР. У документі зазначена мета приїзду – ознайомлення з церквами та їх керівництвом. Слід зазначити, що адвентистські громади Закарпаття увійшли у підпорядкування адвентистському духовному центру на території СРСР тільки з кінця 1944 р. Тому цей документ інформує про важливу організаційну діяльність ВРАСД на території Закарпаття. Відповідно до листа В.Д. Яковенко було дозволено провести зустріч пресвітерів у кількості не більше 6 осіб та відвідати усі громади регіону [23, арк. 4].

За матеріалами фонду можна встановити динаміку розвитку релігійної спільноти в регіоні. Так, в інформаційному листі, наданим помічником Уповноваженого ВРАСД по Україні Бондарем, стосовно хрещень за липень 1947 р. ми отримуємо інформацію про кількість кандидатів до хрещення по кожній окремо взятій громаді області [23, арк. 5]. Подібні документи допомагають з'ясувати не лише динаміку розвитку церкви, але й відкрити складні комунікаційні процеси між владою та церквою.

У фонді зберігається група документів, які інформують про зареєстровані адвентистські громади в області. Вони будуть доповнюватись та дещо змінюватись, фіксуючи прізвища служителів [24, арк. 11-18]. За цими даними можна хронологічно відновити терміни служіння тих чи інших служителів.

У фонді збережені унікальні, у локальному вимірі, документи. Це листи на ім'я Уповноваженого з проханням надати дозвіл старшому пастору по області або іншому рукопокладеному служителю провести релігійний обряд в такій-то громаді [26, арк. 3, 4, 29, 30; 28, арк. 14, 15, 19; 30, арк. 5–28; 36, арк. 12]. Подібні листи інформують про особливості комунікаційних процесів між релігійною спільнотою та державними органами. Завдяки ним ми з'ясуємо прізвища служителів різних громад. У цьому контексті ми зустрічаємо унікальний випадок в адвентистському середовищі, коли посаду пресвітера або керівника релігійної громади обіймала жінка Магдалина Дорнбах [34, арк. 50]. У межах Радянського Союзу це було доволі рідкісне явище. Окрім подібних звернень ми зустрічаємо й зразки відповідей на них [26, арк. 5; 28, арк. 20]. Наведемо лише один з прикладів за 1950 р., коли влада не дала дозвіл на проведення обряду хрещення, повідомлення було адресовано пресвітеру І. Куриляку [26, арк. 23].

У матеріалах фонду можна виділити цілу групу документів, які засвідчують (інформують) про-типравні дії як проти окремо взятої громади, так і окремих членів церкви або священнослужителів. Документи фонду засвідчують про свавілля місцевих органів влади. Наприклад, у відповідь на закриття молитовного будинку АСД у с. Ільниця був направлений лист голові Іршавської окружної ради депутатів трудящих про те, що без санкції Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР молитовний будинок не може бути закритий місцевими органами [27, арк. 5]. В іншому протиправному випадку ми знаходимо групу документів, які інформують про випадок нападу на

мешканця с. Ільниця, Іршавського району, І. Д. Трикура [34, арк. 20]. Він пішки йшов для звершення служіння в с. Чорний Потік, Іршавського району, в лісі на нього напав невідомий.

У контексті вище озвученого у фонді знаходяться не поодинокі документи, які розкривають протистояння влади та релігійної спільноти та протиправні дії проти останньої. У повідомленнях за 1961 р. ми знаходимо документи, які засвідчують про маніпуляції влади щодо затвердження або відхилення кандидатури служителя помісної громади. Так, після зняття з посади пресвітера Д. Токара, помісна громада обрала керівником громади Токар Євдокію, дружину останнього. Ця кандидатура була відхилена владою, мотивуючи не додержанням порядку обрання служителя культу [37, арк. 5]. З матеріалів фонду стає відомо, що владу не влаштовувала запропонована кандидатура, відтак громада вимушена була обирати іншу.

Доволі цікавими для дослідження виявились група повідомлень за 1971 р. Вони пов'язані з обговоренням змісту книги – «Церковне керівництво АСД», яка регламентує внутрішні правила життєдіяльності громад АСД. Документи архіву інформують про роботу влади з служителями релігійної спільноти про недопущення використання уставів та інших документів не зареєстрованих в державних органах [39, арк. 81]. Присутній детальний аналіз цієї книги в розрізі неспівпадіння з ідеологічним поглядом комуністичної влади [39, арк. 82-90]. Наступна група документів за 1971 р. відкриває складі процеси пов'язані з друком так званих «Молитовних читань». З них стає видно, як державні органи намагались отримати ініціативу та впливати на редагування та появу цієї книги [39, арк. 118-133, 138-139]. Була створена комісія зі складу служителів церкви, які займались підготовкою дозволеного владою видання. Згодом були виданні читання на молитовні дні – «Духовне життя церкви АСД та її відношення до держави та суспільства у якому вона існує» [40, арк. 118-162] на 22-31 грудня 1972 р. У приватній розмові М.А. Жукалюк, який входив до тієї комісії, пояснював, що церква використовувала усі можливості, які з'являлися, щоб задовільнити духовну потребу членів церкви незважаючи на втручання влади.

У даному фонді можна виділити групи документів статистичного характеру. Вони надають інформацію про наближених, охрещених та служителів помісних громад. Наприклад, ми зустрічаємо списки наближених до церкви, які бажають охреститися [31, арк. 22-24] та списки осіб прийнятих у різні громади через обряд хрещення представлений органам влади [27, арк. 19-20; 28, арк. 42; 31, арк. 39]. Схожим за інформаційним потенціалом є списки дияконів із зазначенням національності, освіти та місця праці [29, арк. 5-7, 9]. З одного боку подібні документи засвідчують про звітність перед державними органами, а з іншого відкриває складність ситуації та надає нам фактичний матеріал для аналізу складу громад та динаміку їх зростання.

Серед історичних джерел виділяються доволі цікаві документи. У них представлений державними органами, порівняльний аналіз охрещених у АСД. У нашому розпорядженні є документи за: 1953, 1955 та 1956 роки [33, арк. 34]. У них розглядаються кількісні показники: охрещені, наближені, бажаючи отримати хрещення. Особи з зазначених категорій аналізуються по соціальному положенню, віку, статі та освіті. Подібна інформація дає нам широке поле для дослідження. Найперше у нас з'являється можливість проаналізувати склад помісних громад. У цьому напрямку, схожі за наведеним принципом є група документів, де проаналізовано склад окремо взятої громади. Так, у документах за 1960 р. поданий список членів громади АСД с. Ільниця. У ньому проаналізовано дану громаду (153 особи) за такими показниками, як рік народження, місце проживання, де працює, освіта [35, арк. 49-54]. Схожа за інформаційним потенціалом є група документів за 1961 р., це одноразовий облік громад АСД по Закарпатській області [41, арк. 42, 43, 72, 82, 105, 115, 130-132, 174, 209-216].

До документів з кількісними показниками можна віднести документи, які повідомляють про розмір молитовних будинків та максимальну скільки осіб, які вони можуть вмістити [31, арк. 6]. Ці дані, які були зібрані владою з метою звуження релігійної мережі, інформують нас не лише про локацію, де проходили адвентистські богослужіння, в яких приміщеннях, але й красномовно засвідчують про матеріально-технічний потенціал церкви.

Інша група документів – це звіти посадовців про розмову з служителем окремо взятої громади. Подібні документи проливають світло на окремі аспекти життєдіяльності та комунікації з владою адвентистських громад. Зокрема, натрапляємо на важливу інформацію про розмову з пресвітером громади АСД с. Руське Поле громадянином Святиною, датовану 30 квітня 1955 р. [32, арк. 14-15].

Унаслідок ліквідації центрального духовного центру ВРАСДу та тотальної перевірки адвентистських громад, у 1961 р. було виявлено, що керівництво церкви виділяло кошти служителям

на купівлю будинків [37, арк. 8]. Остання допомагає з'ясувати місійну стратегію церкви. В умовах необхідності реєструватися (прописуватися), церква виділяла кошти служителю, який купляв житло. Там він приписувався і таким чином міг легально проживати в населеному пункті та звершувати служіння.

Ще одна цікава група документів – це поодинокі інформаційні листи про проведення богослужіння в окремо взятій громаді. Так, ми зустрічаємо подібний документ стосовно громади м. Берегово. Датований 6 березня 1971 р., він надає такі дані: присутніх 85-90 дорослих, 12 дітей дошкільного віку, 5-6 шкільного віку. Більша половина присутніх була віком 20-35 років. Повідомляється, що служіння проходило на двох мовах – російській та угорській. Переклад здійснювався з російської мови. Переважна більшість присутніх, на думку спостерігача, українці, а на служінні співав хор. Богослужіння проходило у формі діалогу між ведучим та вірянами [38, арк. 11]. Подібна інформація значно розширює поле для дослідження.

Отже, документи зазначеного фонду мають великий інформативний потенціал, вони допомагають з'ясувати різні аспекти релігійного життя адвентистської спільноти та висвітлюють комунікаційну складову з державними органами. Наявний потенціал збережених документів відкриває широке поле для дослідження та аналізу функціонування адвентизму не лише у вузько регіональному, але й у державному вимірах.

Наступний фонд № Р-544 «Уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області» (1946-1965). Треба відзначити, що цей фонд безпосередньо стосується православної церкви, проте тут збережено відомості про загальну релігійну ситуацію, релігійне життя протестантських громад краю. Тут ми знаходимо інформацію про кількість православних церков, священників та парафіян по області [19, арк. 2]. У фонді міститься статистика православних церков та молитовних будинків, зокрема за 1960 р. [20, арк. 6]. Без цього фонду неможливо сформувати цілісну картину релігійної ситуації в області, в якій функціонували адвентистські громади.

Важливу інформацію про конфесійну політику радянської влади та становлення адміністративної системи в релігійній сфері на Закарпатті ми знаходимо у фонді за № Р-14 – «Президія народної ради Закарпатської України» (1944-1945). Документи фонду інформують про повоєнну ситуацію в області та висвітлюють процес формування адміністративної системи в регіоні. У ньому збережені анкети держпосадовців, протоколи міських рад, журнали реєстрації службовців та громадян прийнятих Головою Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), містить різноманітні декрети НРЗУ та висвітлює інші релігійні питання в краї. Саме ці законопроекти закладали основу подальшої конфесійної політики в краї та напряду впливали на конфесійну ситуацію на Закарпатті. Так, 20 січня 1945 р. було схвалено постанову про утворення управління у справах культів [5, арк. 1], 5 квітня того ж року – про вільну зміну релігії [7, арк. 1-2], а 20 квітня затверджено декрет про користування церковним майном [6, арк. 4]. Разом вони формували основи конфесійної політики в регіоні.

Наступний фонд, дотичний до нашої теми, це фонд № Р-195 – «Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих» (1946-1970). Він надає важливу інформацію про релігійне життя в краї. За своїм інформаційним потенціалом зазначений фонд посідає одне з провідних місць серед документів ДАЗО. Тут зберігаються такі документи: квартальні звіти уповноваженого Ради у справах релігійних культів та листування з цього приводу; списки осіб угорської, української, єврейської національностей на оптацію Чехословацького громадянства і переписка на цю тему; листування з уповноваженим Ради у справах православної церкви при Раді Міністрів УРСР з питань роботи релігійних культів в області; листування уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та УРСР з виконкомом міських, окружних Рад депутатів трудящих про роботу релігійних культів в області; квартальні статистичні та інформаційні звіти про діяльність релігійних культів; директивні листи та вказівки Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та уповноваженого Ради по УРСР по питанням релігійних культів; довідки, записки, статистичні та інформаційні звіти уповноваженого у справах релігійних культів по Закарпатській області про склад і діяльність релігійних культів діючих в містах та селах Закарпатської області; інформація, доповідні записки і переписка з партійними органами, райвиконкомом та іншими організаціями про факти порушень окремими релігійними організаціями законодавства про культу, про заходи посилення контролю за дотриманням законодавства про культу та інші питання.

Вкрай цінними для нас виявились узагальнюючі звіти уповноваженого у справах релігійних культів. Окрім узагальнюючих даних про релігійну ситуацію в краї, міститься інформація по основним конфесіям регіону з їх аналізом. Найперший, виявлений нами, узагальнюючий звіт датований 4 кварталом 1946 р. [8, арк. 2, 11]. Він містить аналіз релігійної ситуації в області та коротко висвітлює життєдіяльність різних конфесій, у тому числі й релігійної спільноти АСД. Разом з тим він надає додаткову інформацію про Адвентистів-реформістів [8, арк. 25]. Останні завжди були тісно пов'язані з АСД. Окрім спільного походження, вони постійно знаходились в ідеологічній полеміці та протистоянні. Часто влада намагалась використовувати ці обставини на свою користь. Відтак увага на матеріали пов'язані з діяльністю Адвентистів-реформістів дає нам можливість отримати додаткову інформацію про життєдіяльність адвентистів (АСД) в краї.

Документи даного фонду допомогли з'ясувати подальшу долю старшого пастора АСД по Закарпатській області А.Й. Беньовського. Відповідно до них, він виїхав до Чехословаччини у 1947 р. [11, арк. 42]. У фонді ми знаходимо список громад АСД по Закарпатській області, в якому не зазначена громада м. Ужгород [11, арк. 57]. Хоча А.Й. Беньовський до від'їзду числився пастором адвентистської громади м. Ужгород. Значна кількість документів фонду безпосередньо не стосуються нашої проблематики. Вони висвітлюють становище православної та греко-католицької церкви в краї в повоєнний період. Інформація почерпнута з цих документів допомагає нам з'ясувати релігійну ситуації цілком по області та процеси, які там проходили.

Як вже було відмічено, у справах фонду зберігаються квартальні звіти уповноваженого у справах релігійних культів та листування стосовно представленої інформації. Для нашого дослідження вони виявились особливо цінними. Наприклад, звіт за IV квартал 1948 р. інформує про релігійні культи, які діяли на території Закарпатської області [10, арк. 7-19]. Частину звіту приділено адвентистській спільноті [10, арк. 10].

У матеріалах за 1948 р. нам вдалось віднайти доволі цікавий документ. Окрім загальної інформації стосовно усіх зареєстрованих адвентистських громад в області, у ньому міститься інформація стосовно церковних споруд (з якого матеріалу побудований молитовний будинок, скільки збираються людей, хто пресвітер і чи наявний договір на молитовний будинок) [10, арк. 20-25]. Подібна інформація допомагає з'ясувати матеріально-технічний стан адвентистів у регіоні.

Документи з зазначеного фонду допомогли з'ясувати питання щодо обізнаності партійної влади щодо релігійних громад та процесів, які відбувались в їх середині. У них ми зустрічаємо звіти по районах області стосовно сект. Там зазначено населений пункт, приблизна кількість віруючих (послідовників релігійної течії) та прізвище керівника [12, арк. 29-40]. Усе це засвідчує про достатнє володіння інформацією та обізнаність в релігійній ситуації по краю. Влада була обізнана стосовно релігійних течій, які уникали державної реєстрації, про їх кількість, місця зібрання та актив спільноти.

Інформативно значимими виявились документи, які зосереджено на аналізі релігійних осередків в окремо взятому районі або населеному пункті. Зокрема, це докладна записка про діяльність релігійних груп та товариств в Іршавському районі, де представлено інформацію про діяльність громад АСД Ільниця та Чорний Потік за 1957 рік [13, арк. 1-7]. За той же рік ми знаходимо документ стосовно дослідження стану та діяльності АСД [13, арк. 32-43]. Він містить інформацію про населені пункти, де знаходяться адвентистські громади, зазначена дата отримання ними державної реєстрації, представлено кількість членів на 1947 р. (рік отримання реєстрації) та на 1957 р., зазначена приблизна кількість наближених¹. У документі проаналізовано склад громад, богослужбову практику тощо.

У матеріалах фонду нами виявлені поодинокі, але цінні повідомлення про важливі події в життєдіяльності адвентистів Закарпаття. Так, у документах за 1957 р. повідомляється про приїзд уповноваженого АСД по Україні О.Г. Галаджева до Закарпаття з метою відвідання громад та робочої зустрічі з пресвітерами. Під час зустрічі 18 грудня з уповноваженим у справах релігійних культів по Закарпатській області з Галаджієвим та старшим пресвітером по області Хімінцем було домовлено, які саме громади будуть відвідані. Без цього узгодження практично неможливо було здійснити подібні візити. Наступна зустріч відбулась 23 грудня цього ж року, під час якої було проінформовано також, які громади вдалось відвідати [14, арк. 1-2]. З цього документу нам стає достовірно відомо про таку поїздку.

¹ Наближені – це громадяни, які ще не стали членами релігійної громади, однак розділяли її релігійні погляди. Вони проходили підготовку до обряду хрещення, після якого могли стати членами церкви.

Досить інформативно цінним виявився список усіх служителів по Закарпатській області за 1 травня 1958 р. Загальна їх кількість становила 139 осіб. Список зроблений у формі таблиці з зазначенням наступної інформації: дати народження, духовної освіти, стажу роботи, судимість, місце реєстрації особи як служителя, дата її реєстрації, чи працює на виробництві, дата зняття з реєстрації та причини зняття з реєстрації. У цьому списку ми знаходимо перелік десяти служителів АСД по області [15, арк. 28-29].

Аналітично важливими є документи фонду, які інформують про різні аспекти життєдіяльності віруючих. Так, у документах за 1960 р. ми знаходимо негативну характеристику на служителя АСД Доктора [16, арк. 20-21], а в документах за 1962 рік отримаємо інформацію про кількість віруючих по конфесіям та АСД зокрема [17, арк. 30-32]. Об'ємну інформацію про діяльність АСД знаходимо у виписці з протоколу №19 засідання Президії Ради Міністрів УРСР за 28 вересня 1970 р. У ній наявне питання порушення законодавства про культу, повідомлено про діяльність адвентистів [18, арк. 22-25]. У документі повідомляється про наявність в Україні 103 зареєстрованих та 29 не зареєстрованих громад із близько 9 тис. віруючих та 489 служителів. Далі в ній повідомляється про ліквідацію ВРАСД у 1961 р. та інформується про правовий статус громад АСД після фактичної ліквідації духовного центру. Вони продовжують діяти, але автономно. Це унікальний випадок, коли духовний центр ліквідовано, а помісні громади залишаються функціонувати. У документі проаналізовано діяльність адвентистської спільноти Закарпатської області [18, арк. 26]. Тут зустрічаємо важливу інформацію про представників Генеральної конференції (ГК) АСД, які під виглядом туристичних поїздок завозили нелегально духовну літературу та намагались налагодити контакти з українськими вірянами.

Отже, серед матеріалів ДАЗО наявний великий масив фактологічного матеріалу, який по праву посідає провідне місце при дослідженні функціонування адвентистської спільноти на Закарпатті в радянський період.

Наступну важливу ланку посідає архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. За обсягом збережених документів архів є невеликим, однак частина з них є особливо цінними. На сьогодні в переважній більшості архів залишається поза увагою науковців, які займаються релігійною проблематикою Закарпаття. Справи, які стосуються адвентистської церкви не впорядковані за прикладом інших державних архівів. Документи зберігаються в окремих папках за назвою окремо зареєстрованої релігійної громади церкви Адвентистів Сьомого Дня (АСД) на Закарпатті. Сформовані за таким принципом папки містять документи, які не пронумеровані та не прошиті, що ускладнює посилання на них в наукових публікаціях. Незважаючи на ці технічні особливості зберігання документів, відомості архіву вкрай важливі. Окрім правової інформації, реєстраційних документів окремо взятої адвентистської громади на Закарпатті, загальних статистичних та адміністративно правових даних він містить рідкісні матеріали та особливо цінні відомості. У контексті нашої проблематики особливо цінними виявились первинні документи про отримання державної реєстрації адвентистськими громадами в області. Вони датовані другою половиною 1940-х рр. Нами були віднайдені унікальні, в регіональному вимірі документи. До них відносимо автобіографії та анкети місцевих священнослужителів (пресвітерів та дияконів) таких, як: Белла О. М., Бережник М. І., Білак С. С., Брунець Б. Ф., Варцаба І. І., Ватаман Ю. В., Вашш О. С., Воронюк А. Й., Горват П. Б., Горянський М. Д., Гросман П. Б., Дикий І. В., Доктор М. Г., Дорнбах М. Ю., Жидик В. І., Капітан І. І., Капітан Ф. І., Колесник М. Р., Колодій А. М., Куриляк І. Ф., Луцьо М. М., Марковці Ф. М., Мельничук Я. Д., Петечук Ю. М., Пірчак І. А., Попович В. В., Попович Ф. І., Продан І. В., Прокоплюк Д. Я., Святина В. Д., Токар Д. О., Трикур І. Д., Фера М. М., Філіп С. М., Хімінець І. В., Шелевер П. Ю., Щербан О. В. Вказані документи підготовлені свого часу на вимогу державних органів влади, відтак могли містити не зовсім достовірні дані. Зокрема, у контексті радянської конфесійної політики деяка компроментуюча інформація з життя служителя могла бути не вписана. З усім тим вони містять узагальнюючі відомості автобіографічного змісту записані власноруч служителем церкви, що є особливо цінним.

Таким чином у цьому дослідженні ми спробували окреслити потенціал історичних джерел, які можуть бути залучені до реконструкції функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в радянську добу (1944-1991 рр.). Нами виявлено, проаналізовано та систематизовано за тематичними блоками відомі джерела та архівні відомості. Джерельна евристика по досліджуваній темі показала, що потрібне подальше опрацювання доступних джерел. Виявлений архівний матеріал має добрий потенціал для глибшого аналізу багатьох аспектів функціонування

адвентистської спільноти на Закарпатті. Крім того, окреслене коло історичних джерел дає можливість розкрити додаткові цінні відомості для дослідження загальної конфесійної карти в контексті історичних процесів на регіональному рівні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архівне зібрання релігійної громади Адвентистів Сьомого Дня с. Кобилецька Поляна, Рахівського району, Закарпатська область. Книга членства громади Адвентистів Сьомого Дня.
2. Гоголя С.О. Протестантизм у соціокультурному просторі незалежної України: історіографія, джерельна база та методологія дослідження. *Культура України. Зб. наук. праць*. за заг. ред. В.М. Шейка. Харків, 2011. С. 38 – 44.
3. Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі радянської. 1947 – 1953 рр. *Збірник архівних документів і матеріалів*. Ужгород: Карпати, 2016. 744 с.
4. Tershak A.I. To the base of sources of advential community of the city of Uzhorod 1940-s. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2020. №40. Vol.3. P.30-34.
5. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 657. 7 арк.
6. ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 659. 10 арк.
7. ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 660. 5 арк.
8. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 40. 168 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 44. 270 арк.
10. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 29. 191 арк.
11. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 8. Спр. 25. 187 арк.
12. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 12. Спр. 40. 94 арк.
13. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 17. 113 арк.
14. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 44. 60 арк.
15. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 45. 45 арк.
16. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 95. 48 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 145. 41 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 294. 46 арк.
19. ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 2. 2 арк.
20. ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 3. Спр. 21. 15 арк.
21. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 4. 28 арк.
22. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 13. 20 арк.
23. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 20. 8 арк.
24. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 27. 25 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 41. 29 арк.
26. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 49. 34 арк.
27. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 58. 24 арк.
28. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 59. 66 арк.
29. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 75. 17 арк.
30. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 76. 48 арк.
31. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 84. 40 арк.
32. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 88. 34 арк.
33. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 100. 34 арк.
34. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 20. 59 арк.
35. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 27. 62 арк.
36. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 30. 124 арк.
37. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 35. 21 арк.
38. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 22. 86 арк.
39. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3., Спр. 23. 140 арк.
40. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 26. 166 арк.
41. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 50. 241 арк.

References:

1. Hohulia S.O. Protestantizm u sotsiokulturnomu prostori nezalezhnoï Ukraïny: istoriografii, dzherelna baza ta metodolohiia doslidzhennia. *Kultura Ukraïny. Zb. nauk. prats. za zah. red. V.M. Sheyka. Kharkiv, 2011. S. 38–44.*
2. Tershak A.I. To the base of sources of advential community of the city of Uzhorod 1940-s. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2020. № 40. Vo l.3. P. 30–34.

Отримано: 18.01.2025

Прорецензовано: 03.02.2025

Прийнято до друку: 12.02.2025

e-mail: v.lisova@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-108-119

Лісова В. Комунікаційна стратегія радянських спецслужб у часи «горбачовської перебудови» 1985–1991 рр. в історичних та міждисциплінарних дослідженнях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 108–119.

УДК 930:94(47+477):323.2:355.40«1985/1991»

Віта Лісова

КОМУНІКАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У ЧАСИ «ГОРБАЧОВСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР. В ІСТОРИЧНИХ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена історіографічному аналізу студій, що висвітлюють еволюцію комунікаційної стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр. Хронологічно вона охоплює період у понад 30 років, географічно – доробок вітчизняних науковців та фахівців із пострадянських країн, а також західних дослідників. У розвідці проаналізовано як історичні роботи, так і напрацювання в царині соціальних комунікацій, піару, праці політологів, журналістів, публіцистів, що фактично увійшли до групи міждисциплінарних. Виокремлено три історіографічні періоди у дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ у роки «горбачовської перебудови» та визначено характерні особливості кожного з них.

Ключові слова: КДБ, УРСР, СРСР, перебудова, пропаганда, піар, комунікаційна стратегія, історіографія.

Vita Lisova

SOVIET SPECIAL SERVICES COMMUNICATION STRATEGY DURING «GORBACHEV PERESTROIKA» PERIOD (1985–1991) IN HISTORICAL AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

The article is devoted to the historiographical analysis of studies that highlight the evolution of Soviet special services communication strategy in 1985–1991. Chronologically it covers a period of more than 30 years, geographically – encompasses works of national scientists and specialists from post-Soviet countries as well as Western researchers.

The paper analyzes both historical researches and achievements in the field of social communications, PR, works of political scientists, journalists, and publicists, which are in fact interdisciplinary.

It has been established that the source base of the given studies is wide and heterogeneous. The vast majority of them are open source materials – articles in print media, comments, interviews and public speeches of KGB representatives in addition to TV and radio broadcasts with their participation. With the collapse of the Soviet Union the source base has been expanded with a huge array of previously unknown archival documents that shed light on various aspects of the KGB's functioning.

In the historiography of the formation of Soviet special services communication strategy in 1985–1991 the study of its factors and components is divided into three periods. The first one covered directly «Gorbachev perestroika» period while the following periods began already after 1991.

The significant dates of each of these time periods coincide with the anniversaries of the USSR collapse when further rethinking of the causes, consequences, assessments of this process, and successive stages of archival documents declassification took place. The vast majority of such researches have been published after Ukraine gained independence, therefore the given periods differ in scope and degree of issue disclosure.

Keywords: KGB, USSR, reconstruction, propaganda, PR, communication strategy, historiography.

Діяльність радянських спецслужб у СРСР постійно перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Усе більше фахівців фокусуються на вивченні форм і методів чекістського інформаційного впливу на широкі маси населення, що найвиразніше простежувалися напередодні розпаду Радянського Союзу. Аби сформувати бажаний результат громадської думки протягом 1985–1991 рр. органи держбезпеки взялися за активну розробку відомчої комунікаційної стратегії, в основі якої – створення «позитивного іміджу КДБ». Прикметно, що ці пропагандистські інструменти й

досі лишаються на озброєнні російських спецслужб у війні з Україною та широко застосовуються Кремлем для просування проросійських наративів у інших країнах світу.

Саме історіографічному аналізу розвитку комунікаційної стратегії радянських спецслужб, як цілеспрямованого процесу комунікативної взаємодії органів державної безпеки з аудиторією для просування власного «бренду» у роки «горбачовської перебудови», присвячена ця розвідка.

Під час написання статті використано метод періодизації історіографії, застосовано проблемно-тематичний і проблемно-хронологічний підходи, ураховано регіональне походження, наукові інтереси, рід занять і професію авторів, а також доступ і залучення інформаційних ресурсів, що дозволило комплексно підійти до вивчення означеної теми.

Оскільки минуле органів державної безпеки є предметом зацікавленості не лише історичної науки, але й теорії та практики комунікацій, паблік рілейшенз, журналістики, соціології, політології та інших сфер наукового пізнання, то детальне дослідження цього доробку дало змогу системно, об'єктивно й різнобічно схарактеризувати існуючі наукові візії щодо розвитку публічної сфери КДБ УРСР в останні роки існування Радянського Союзу.

З урахуванням викладеного, в історіографії становлення комунікаційної стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр., дослідження її чинників і компонентів виокремлено три періоди. Перший з них прийшовся безпосередньо на часи «горбачовської перебудови», наступні стартували вже після 1991 р. Знакові дати кожного з цих проміжків збіглися з десятияти річницями розпаду СРСР, коли відбувалося подальше переосмислення причин, наслідків і оцінок цього процесу, та черговими етапами розсекречення архівних документів. У переважній більшості такі дослідження побачили світ уже після здобуття Україною незалежності, тому вказані блоки є неоднаковими за обсягом і ступенем розкриття питання.

Незважаючи на певне послаблення ідеологічного тиску в перший історіографічний період (1985–1991 рр.) радянська історична наука лишалася залежною від офіційного курсу партії, політичних кліше, відсутності вільного доступу до джерельної бази й архівних документів органів державної безпеки та, зрештою, не виходила за межі грифів секретності, що охороняли таємниці Луб'янки. Відтак про різнобічне й неупереджене дослідження інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ на теренах УРСР не йшлося. Авторами розвідок, що проливали певне світло на тогочасний стан «чекістського піару», виступали самі співробітники Комітету, а призначені вони були виключно для внутрішнього користування.

Основним відомчим форумом для обміну досвідом, у тому числі з розширення зв'язків з громадськістю, у часи перебудови 1985–1991 рр. лишався закритий «Сборник КГБ СССР» (далі – «Збірник КДБ»), що видавався Вищою школою КДБ в Москві. Після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. у ньому з'явилася нова рубрика – «Перебудова: пошуки, досвід і проблеми», тож публікації про тонкощі покращення корпоративного іміджу радянських спецслужб почастишали. На сторінках журналу друкували розпорядчі документи, що регулювали питання розширення гласності в роботі секретного відомства, виступи й інтерв'ю керівництва, де йшлося про окремі аспекти публічності Комітету держбезпеки, огляди «піар-активності» підрозділів КДБ, розвідки, присвячені питанням участі чекістів у роботі з реабілітації жертв політичних репресій 1930-х – поч. 1950-х рр., депутатській діяльності представників секретного відомства, розгляду звернень громадян, протидії українському національно-демократичному руху в публічній сфері тощо. По суті, висвітлювалися різні складові комунікаційної стратегії КДБ СРСР та його республіканських і регіональних органів. Значна частина таких матеріалів належала представникам КДБ УРСР, як наприклад, огляд роботи з листами, вміщений у номері 146–147 за серпень–вересень 1990 р. [9].

Попри ідеологічний підхід і тенденційну подачу, «Збірник КДБ» все ж містить важливі фактологічні відомості, критичний аналіз яких дозволяє сформулювати загальне бачення щодо становлення відомчої «піар-стратегії» у досліджуваній період, її основних напрямів, засобів і труднощів впровадження. Ознайомитися із цим нині розсекреченим журналом можна у фонді 13 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Частково оцифрована колекція видання також знаходиться у вільному доступі в мережі Інтернет.

У період пізньої «перебудови» на іміджеві зусилля КДБ звернули увагу західні советологи. Однією з перших праць, де серед іншого описувалася інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб, стала книга американської дослідниці СРСР і Росії Емі Найт «КДБ: поліція та політика в Радянському Союзі» [60]. Ця робота написана на доволі широкій для свого часу

джерельній базі, що включає радянські й закордонні дослідження з історії органів державної безпеки, збірки документів, зокрема, законодавства СРСР, статті, інтерв'ю, виступи посадовців КДБ у ЗМІ.

У книзі проаналізовані причини, що підштовхнули Комітет державної безпеки до перегляду відомчої «медіа-стратегії», описана масштабна «піар-кампанія», розпочата чекістами у 1988 р., виокремлені її основні напрями і теми. Є в роботі й український контекст, а саме опис скандалу довкола неправомірних дій співробітників Управління КДБ по Ворошиловградській області та його вплив на поживлення публічного обговорення проблеми законності в роботі органів держбезпеки.

Прояви публічності радянських органів державної безпеки Е. Найт відстежила до 1989 р. Тому для цілісного уявлення про «чекістський піар» доби «горбачовської перебудови» доцільно ознайомитися з більш пізнім дослідженням авторки, де також підіймається зазначена тема, книгою «Шпигуни без плащів. Наступники КДБ», що вийшла в 1996 р. [59].

Не оминули увагою питання розбудови радянськими спецслужбами свого публічного образу професор історії Кембриджського університету Крістофер Ендрю та колишній полковник Першого головного управління КДБ СРСР Олег Гордієвський. Цьому аспекту оперативно-службової діяльності органів держбезпеки присвячений 14-й заключний розділ їх книги «КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева», яка вперше побачила світ у 1990 р. Під час його написання була використана інформація із західних наукових видань, матеріали радянських та іноземних ЗМІ – газетні статті, інтерв'ю, телепрограми за участі колишніх і діючих співробітників держбезпеки, а також спогади самого О. Гордієвського. Як і Е. Найт, автори книги оглядово розповіли про безпрецедентну кампанію Володимира Крючкова з покращення іміджу секретного відомства, вказали на її складові елементи та особливості, перерахували найбільш показові «піар-акції» Комітету. Згадується в дослідженні й проблема відомчих репутаційних втрат. При цьому акцентовано – в кінці 1980-х рр. найбільші зміни в КДБ відбувалися саме на рівні словесних одкровень і громадських зв'язків [54].

Зміни в риторичі керівників КДБ СРСР протягом 1967–1991 рр. схарактеризував викладач політики та сучасної історії Солфордського університету Великобританії Річард Попплвелл. Ця розвідка з'явилася ще в період каденції В. Крючкова, тому до неї не увійшли найбільш реакційні заяви останнього голови КДБ, зроблені напередодні серпневих подій в Москві, а також аналіз комунікації секретного відомства з громадськістю під час та після спроби державного перевороту 1991 р. Тим не менше, Р. Попплвелл детально дослідив виступи, статті та інтерв'ю голів КДБ СРСР Юрія Андропова, Віктора Чебрикова та Володимира Крючкова, на підставі яких представив еволюцію публічного образу секретного відомства за понад двадцять років. Автор акцентує, що покращення власного іміджу було одним із головних пріоритетів КДБ у часи Михайла Горбачова, адже це безпосередньо впливало на міжнародну репутацію СРСР. У публікації виділені ключові теми, навколо яких КДБ вибудовував свою «піар-стратегію», розбір їх відповідності з офіційним курсом Кремля та розбіжностей в публічних заявах керівництва КДБ в 1985–1991 рр. [63].

Помітне збільшення кількості робіт, де з різною глибиною і детальністю порушується тема публічності КДБ СРСР у часи «горбачовської перебудови» розпочалося з розпадом Радянського Союзу. При цьому головним чинником, що вплинув на суттєве зростання числа таких студій стало відкриття на початку 1990-х рр. відомчих архівів, у першу чергу в Україні, та законодавче упорядкування проблеми доступу до документів, накопичених у процесі діяльності органів державної безпеки. Зазначене ознаменувало початок другого періоду в історіографічному дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб.

Водночас проведений аналіз засвідчив, що в перше пострадянське десятиріччя майже повністю відсутні історичні розвідки, присвячені безпосередньо «піар-активності» секретного відомства. Праці, в яких висвітлюються певні аспекти, пов'язані з іміджевими проєктами КДБ належать в основному журналістам, або ж спеціалістам із комунікацій. Така ситуація пояснюється передусім специфікою предмета дослідження. Адже будучи залученими до формування інформаційної повістки як в СРСР, так і за кордоном, саме представники медіаспільноти ретельно відстежували найменші зміни в риторичі та іміджі радянських спецслужб. Питання прозорості та підзвітності органів державної безпеки залишалося в фокусі уваги і після розпаду СРСР у контексті розбудови національних спецслужб. На його актуалізацію впливало також устремління деяких експосадовців секретного відомства піти на державну службу чи в політику, що породжувало нові дискусії в суспільстві.

Так, розбору «чекістського піару» в останні роки існування Радянського Союзу присвятив окремий розділ книги «Секретна імперія. КДБ в Росії сьогодні» американський фахівець з міжнародної безпеки та стратегічних комунікацій Майкл Уоллер. З позиції вивчення змін у публічних висловлюваннях кількох останніх голів КДБ СРСР його робота дещо перегукується зі згаданим вище дослідженням Р. Попплвелла. Та попри певну схожість, розвідка М. Уоллера є більш цілісною і структурованою. Говорячи про оновлену «медіастратегію» В. Крючкова, М. Уоллер вказує на її ключову характеристику – визнавати очевидне та приєднуватися до своїх критиків у вимогах жорсткого цивільного контролю за діяльністю секретного відомства. Таким чином, за словами дослідника, голова союзного Комітету намагався не лише створити для КДБ нове амплуа, але й персоніфікувати спецслужбу, сформувавши особистий позитивний імідж [66–68].

Схожу думку озвучив американський журналіст-міжнародник Джефрі Трімбл, який тривалий час жив і працював у Радянському Союзі та був безпосереднім свідком багатьох ключових для КДБ подій. У статті «Поширення слова: побудова іміджу КДБ за часів Горбачова» він наголошує, що зі стартом перебудови радянські спецслужби розпочали обережний двосторонній підхід до контактів з громадськістю: з одного боку, КДБ оприлюднював у пресі лише те, що вважав за доцільне, а з іншого – створював ілюзію відкритості через пряму комунікацію з трудовими колективами. Така публічна позиція цілком відповідала горбачовському баченню гласності, яка, за твердженням дослідника, спочатку не передбачала надання свободи журналістським розслідуванням, а представляла собою продовження філософії «керованої інформації» [65].

Відомості про вироблення радянськими спецслужбами нової комунікаційної стратегії знаходимо в доробку американського журналіста Девіда Ремніка. Безпосередньо цьому аспекту функціонування КДБ присвячено окремий розділ його книги «Могила Леніна: останні дні радянської імперії», що має іронічну назву «Міністерство любові». У ньому автор розповідає про намагання В. Крючкова створити щось на кшталт особистого «бренду» і таким чином покращити імідж КДБ, презентуючи його як спецслужбу нового типу – добру і ввічливу. При цьому Д. Ремнік акцентує, що саморекламою перший чекіст Країни Рад зайнявся вимушено, адже саме в роки перебудови вперше за історію існування органів держбезпеки їх почали настільки відкрито критикувати в радянських медіа. Голова КДБ відчайдушно намагався представити у найкращому світлі як тогочасну дійсність, так і минуле секретного відомства, вдаючись, у тому числі, до лестощів та дезінформації [34].

Про спроби радянських спецслужб вибудувати певну штучну реальність та покращити свою репутацію говорить ще один американський журналіст, колишній кореспондент «Financial Times» у Москві Девід Саттер. Так, серед конкретних заходів, спрямованих на створення нового корпоративного іміджу, у його книзі «Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу» згадується про перший відомчий конкурс краси, численні інтерв'ю В. Крючкова з «нестандартною» інтерпретацією минулого секретного відомства, відкриття Луб'янки для екскурсій і модернізація підрозділу зі зв'язків з громадськістю. Описуючи чергову рекламну кампанію, розгорнуту Комітетом у 1990 р., Д. Саттер підкреслює, що намагаючись покращити ставлення громадськості, у відомстві насправді вдавалися не стільки до реальних кроків, як до створення ілюзії [35].

Теми впливу радянських органів держбезпеки на громадську думку побіжно торкається й американський вчений родом з України Володимир Шлапентох. Його робота «Останні роки радянської імперії. Знімки 1985–1991» представляє собою серію нарисів, які протягом перебудови були опубліковані в головних північноамериканських газетах і періодичних виданнях. У збірці також знайшла підтвердження концепція «керованої гласності», під час реалізації якої КДБ презентував себе, головним чином, у якості захисника кооперативів від рекету, рятівника жінок і дітей від терористів та організацією, котра повністю відмовилася від шпигунства і прослуховування громадян [64].

Інформацію про публічну діяльність КДБ СРСР у розрізі підготовки та реалізації спроби державного перевороту 1991 р., містить книга російської ліберальної журналістки Євгенії Альбац «Мина замедленного действия». У ній авторка детально розповідає про трансформацію радянських спецслужб з інструмента влади безпосередньо в саму владу, що спостерігалось в останні роки існування Радянського Союзу. Серед іншого у дослідженні Є. Альбац йдеться про перегляд відомчого підходу до комунікаційної стратегії та зміни в структурі й організації чекістської пропаганди наприкінці радянської доби. При цьому найбільший інтерес становлять розділи, присвячені подіям 19–21 серпня 1991 р. та останнім місяцям перед розпадом СРСР. Прикметно, що попри посилення чекістської пропаганди, серед головних причин провалу путчу журналістка відзначає особисту непопулярність

гекачепістів, включно з їхнім ідейним натхненником В. Крючковим, як в суспільстві, так і у власних відомствах. Цінність цієї роботи підвищує залучення авторкою значної кількості архівних матеріалів, у тому числі з Архіву КДБ СРСР, а також інтерв'ю й розмов з очевидцями та учасниками описуваних подій [1].

Реакційну версію причин розпаду Радянського Союзу та демонтажу союзно-республіканської системи забезпечення державної безпеки представив журналіст за освітою, колишній член редколегії «Збірника КДБ» та автор низки документально-публіцистичних книг генерал-майор КДБ СРСР В'ячеслав Широнін. Присвятивши значну увагу темі протистояння КДБ зі спецслужбами західних країн, головний акцент він зробив на інформаційній складовій цього протиборства. Саме зовнішнім втручанням В. Широнін пояснив розгортання в середині 1980-х рр. медіакампанії, спрямованої проти КДБ СРСР [51, 53].

Епізодичні відомості про інформаційно-пропагандистську діяльність КДБ СРСР крізь призму біографій його очільників знаходимо також у доробку радянського журналіста, а сьогодні відомого російського пропагандиста та керівника підсанкційного телеканалу «ТВ Центр», Леоніда Млечіна [28].

Із початком 2000-х рр. розпочався третій історіографічний період (поч. 2000-х рр. – по т.ч.) у студіюванні комунікаційної стратегії КДБ у часи «горбачовської перебудови». Він є найдовшим за тривалістю, має свої етапи та особливості, пов'язані зі змінами в історичній парадигмі на пострадянському просторі, введенням до наукового обігу нового масиву документів та появою нових робіт щодо функціонування органів державної безпеки у 1985–1991 рр.

Однією з характерних особливостей цього історіографічного періоду, яка проявилася відразу на його початку, стало розходження у викладі та оцінці подій нещодавнього тоталітарного минулого у дослідників із різних пострадянських країн. Якщо ставлення представників вітчизняних наукових кіл до радянського періоду історії України в цілому не відрізнялося від попереднього десятиріччя, то в Росії ситуація зазнала суттєвих змін. Після обрання у березні 2000 р. президентом Росії колишнього кадрового співробітника КДБ Володимира Путіна в країні посилилася реакція та ревізійні настрої. Розпад СРСР на державному рівні був оголошений найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., а радянський період почали всіляко ідеалізувати та посилено культивувати в суспільстві ностальгічні ідеї. Показовим для розуміння тогочасної російської дійсності є той факт, що радником В. Путіна, ще в період його перебування на посаді директора ФСБ був ніхто інший, як головний організатор та натхненник серпневого путчу 1991 р. В. Крючков. Ще один яскравий штрих до загальної картини – поновлення кримінальної справи щодо найвідомішого критика КДБ генерала Олега Калугіна, якого в 2002 р. було заочно засуджено за державну зраду, позбавлено військового звання, пенсії та всіх державних нагород.

Це відповідним чином вплинуло на розвиток російської історичної публіцистики. В основному вона включає роботи, які є відвертим політичним замовленням. Однак трапляються й поодинокі студії з елементами критики на адресу радянських спецслужб.

Розлогий та очікувано тенденційний матеріал щодо історії органів державної безпеки, у тому числі інформаційно-пропагандистської складової в їх діяльності, представив російський письменник, публіцист, історик, ветеран держбезпеки Олег Хлобустов. Хоча численні розвідки автора написані відповідно до російських пропагандистських кліше, все ж вони містять фактологічний матеріал, критичний аналіз якого став нам у нагоді для формування цілісного уявлення щодо публічності органів держбезпеки в останні роки існування СРСР [40–48].

Доволі цікавою є праця ще одного колишнього співробітника держбезпеки, а нині публіциста, дослідника історії радянських спецслужб Євгенія Стригіна «От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). – Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ)». Особливістю роботи є невеликі за обсягом вставки авторського тексту, який використовується переважно для зв'язку різних інформаційних повідомлень, а також посторінкові витримки з газетних статей, інтерв'ю, спогадів ключових учасників та очевидців описуваних подій [38].

Тему інформаційно-пропагандистської роботи радянських органів державної безпеки підіймають також інші російські автори. Так, поверхово торкаючись окремих аспектів публічності КДБ, кремлівські наративи продовжують транслювати згаданий вище В'ячеслав Широнін [52], полковник запасу ФСБ РФ доктор історичних наук Василь Сойма [36] і публіцист Олександр Шевякін [50]. Дещо кулуарну книгу, з елементами критики на адресу окремих посадовців держбезпеки випустив

експівробітник КДБ підполковник Володимир Попов. Ця робота вибивається із загального історичного дискурсу, прийнятого в Росії, містить інсайд про «внутрішню кухню» КДБ, зокрема, й про зв'язки з громадськістю [29].

У цей час вийшла також низка вітчизняних історичних робіт, присвячених періоду «перебудови» в УРСР. Це, наприклад, праці відомих українських науковців Станіслава Кульчицького, Георгія Касьянова, Олександра Бойка, Віктора Даниленка [5, 11, 15, 16]. Позаяк інформаційно-пропагандистська активність КДБ у цих розвідках прямо не описується, представлений загальний історичний контекст багато в чому пояснює зміни в комунікаційній стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр.

Що стосується безпосередньо досліджуваної теми, то в доробку вітчизняних дослідників трапляються переважно фрагментарні відомості про окремі аспекти чекістської пропаганди. Це, передусім, стосується історичних робіт, в яких функціонування Комітету держбезпеки розглядається крізь призму протистояння з українським національним рухом та відцентровими тенденціями в республіці. При цьому спільною рисою таких студій є широке залучення архівних документів – інформаційних повідомлень, доповідних, звітів, підготованих в КДБ УРСР, його структурних та регіональних підрозділах протягом 1985–1991 рр.

Зокрема, згадки про інформаційно-пропагандистські акції органів держбезпеки та їх намагання пристосуватися до умов гласності й так званої загальної демократизації зустрічаємо в доробку українських науковців Олега Бажана, Олександра Лошицького, Леонтія Дещинського. У розвідках вказаних авторів серед іншого йдеться про спроби КДБ публічно дискредитувати лідерів «негативних», з точки зору влади, неформальних об'єднань, а також заходи, спрямовані на зрив та нейтралізацію їх діяльності. При цьому дослідники зауважують, що велику роль у розвінчанні «антисупільної» сутності «націоналістичних елементів» радянські спецслужби традиційно відводили пресі, радіо та телебаченню [3, 4, 12].

Широко висвітлювалася в ЗМІ також участь представників відомства в реабілітації жертв політичних репресій. Протягом 1985–1991 рр. саме цьому напрямку оперативно-службової діяльності відводилася провідна роль у формуванні позитивного іміджу радянських спецслужб. Так, інформацію про цю сторону функціонування органів держбезпеки знаходимо у істориків Леоніда Місінкевича [25–27] та Володимира Михайлова [23, 24]. Роботу КДБ УРСР на місцях вони продемонстрували на прикладах Хмельницької та Херсонської областей.

Слід згадати й напрацювання представників українських спецслужб. Так, серед доступних широкому загалу праць, які розповідають про інформаційні операції республіканських органів держбезпеки, відмітимо спільну роботу відомих науковців Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна «Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки». У цій праці міститься відомості про багаторічну оперативну гру «Бумеранг», оприлюднення інформації про яку КДБ УРСР використав для проведення потужної пропагандистської кампанії з дискредитації закордонних частин ОУН [8].

Інформацію про цю сторону функціонування КДБ УРСР знаходимо і в узагальнюючій роботі «Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України», де поряд з плановою піар-активністю радянських спецслужб, побіжно згадується про неочікувані для Комітету витоки секретної інформації [49].

Питання впровадження гласності в оперативно-службовій діяльності радянських органів держбезпеки Д. Веденєєв додатково підіймає в розвідці, присвяченій становленню чекістських закладів освіти на території республіки. Серед пропагандистських кроків КДБ автор відзначив участь відомства в роботі з реабілітації жертв політичних репресій, підготовку публікацій з історії радянських спецслужб, робіт щодо протистояння із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками, популяризацію внеску держбезпеки в Другій світовій війні, вихід спогадів та інтерв'ю ветеранів КДБ [7].

Про функціонування в системі КДБ УРСР відомчого підрозділу громадських зв'язків побіжно розповідає колишній керівник пресцентру СБУ Анатолій Сахно. Серед основних завдань цієї структури він відзначив організацію взаємодії зі ЗМІ, а також поширення соціально чутливої інформації, як то про «очищення органів», реабілітацію жертв політичних репресій тощо. Про це йдеться у матеріалі автора, вміщеному у заключному п'ятому томі циклу книг «Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення» [37].

Серед західних студій, які увійшли до описуваного історіографічного періоду, варто відзначити напрацювання старшого викладача Університету Ла Троба в Мельбурні фахівця з політики Росії Роберта Хорвата. Окремих елементів публічності радянських органів державної безпеки автор торкається у праці «Спадщина радянського дисидентства: демократизація і радикальний націоналізм в Росії». Р. Хорват зауважує, що в роки «горбачовської перебудови» у прагненні врятувати власну репутацію пропагандистська кампанія Луб'янки досягла абсурдних висот. Це відобразилося у тиражуванні книг на «чекістську тематику», «прогресивних» і «покаянних» інтерв'ю представників відомства в ЗМІ, парламентській активності чекістів, котрі «вчили створювати правову державу» [55].

Багато робіт, присвячених різним сторонам функціонування радянських спецслужб вийшло після двадцятої річниці розпаду СРСР. Цей етап відзначається подальшим розширенням в Україні доступу до архівних документів КДБ та зростанням інтересу до радянських спецслужб не лише в розрізі боротьби органів держбезпеки з українським національним рухом, здійснення політичних репресій чи проведення активних заходів за кордоном, але й з точки зору вивчення різних аспектів комунікаційної стратегії секретного відомства.

Актуальності темі чекістської пропаганди в цей час додала російська інформаційна та військова агресія проти України. Оскільки сучасні кремлівські методи маніпулювання громадською думкою своїм корінням сягають часів СРСР, дослідників цікавило, як радянським спецслужбам вдалося пристосуватися до нових соціально-політичних реалій кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

Однією з перших вітчизняних розвідок, де описані основні напрями інформаційно-пропагандистської активності КДБ УРСР стала публікація українського вченого Руслана Забілого «Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю» для науково-популярного онлайн-видання «Історична правда». В її основі «Обзор об опыте работы в КГБ Украинской ССР по укреплению связей с общественностью» (далі – «Огляд»), що в липні 1991 р. був розісланий головам республіканських комітетів і начальникам обласних управлінь та навчальних закладів за підписом заступника голови КДБ СРСР Віталія Пономарьова. Р. Забілий критично проаналізував цей чекістський звіт, вказавши на відверті спроби фальсифікації спецслужбами історичного минулого та маніпулювання громадською думкою [13].

Водночас із певними твердженнями, висловленими в статті не можемо погодитися. Зокрема, історик зазначає, що до періоду перебудови 1985–1991 рр. зв'язки з громадськістю радянськими органами держбезпеки не практикувалися. Хоча ще з 1969 р. в структурі КДБ СРСР існував відомчий «піар-підрозділ» – так зване Пресбюро КДБ СРСР. Загалом некоректною є також теза, що реабілітація жертв політичних репресій розпочалася за активної ролі КДБ лише в 1990 р. Та попри зазначені неточності робота Р. Забілого фактично стала пілотною в студіюванні вітчизняною історичною наукою досліджуваної теми, започаткувавши більш предметне вивчення цього аспекту діяльності КДБ УРСР.

Пізніше на окремі дані з «Огляду» посилалися історик Володимир В'ятрович в «Історії з грифом «Секретно» [6], політологиня Тетяна Андрійчук у публікації, присвяченій вивченню передумов та особливостей формування громадянського суспільства [2], фахівчиня з соціальних комунікацій Олена Мельникова-Курганова у розвідці «Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні» [22]. Із самим же документом можна ознайомитися в книзі «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)», упорядником якої виступив Василь Даниленко [10], а також у фонді 9 ГДА СБУ.

Поряд із тим, популярною серед дослідників лишається тема державного перевороту в Москві 1991 р. та ролі радянських спецслужб в його реалізації. Зокрема, намагання Луб'янки встановити тотальний контроль над інформаційним простором під час серпневого путчу проаналізував у роботі «Остання імперія. Фінальні дні Радянського Союзу» українсько-американський історик професор Гарвардського університету Сергій Плохій [62].

«ГКЧП як особливий комунікативний проєкт» розкрив відомий український науковець, експерт у сфері інформаційної політики й комунікаційних технологій, письменник та журналіст, доктор філологічних наук Георгій Почепцов [30]. Слід зауважити, що питанню піар-активності органів держбезпеки вчений приділив значну увагу і в інших своїх роботах, де розглядає КДБ не лише як важливий інструмент радянської пропагандистської машини, але й описує конкретні механізми зміни відомчого іміджу [31–33].

З-поміж сучасних робіт слід згадати й доробок Юрія Каганова, монографія якого «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» вийшла у 2019 р. Робота присвячена комплексному історичному аналізу основних складових формування системи радянських цінностей «будівника комунізму»: освіті, засобам масової інформації, масовій культурі. При цьому автор підкреслює, що роль одного з основних агентів, котрі займалися вихованням «homo sovieticus», виконував саме КДБ. Серед іншого у праці проаналізовано значення ЗМІ та масової культури як засобів ідеологічної політики, їх вплив на свідомість, позиції, моральні і ціннісні імперативи громадян [14].

Детальні розвідки, присвячені темі інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб в «епоху гласності» належать низці закордонних дослідників. Про витoki чекістського піару, його еволюцію, характерні риси та прояви йдеться у книзі на той час наукової співробітниці Кембриджського університету Джулі Федор «Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности». У праці, написаній на значній документальній базі, що включає радянські архівні матеріали, періодику, мемуари, спогади, художню літературу, поетичні твори та фільми тієї доби, авторка детально описала трансформацію образу представників секретного відомства – від «людей у шкіряних куртках» до «інтелектуалів в строгих костюмах». Історикиня акцентує, що активна розробка так званої чекістської тематики в літературі та кіно була зумовлена не лише необхідністю поліпшення іміджу КДБ, але й пропагандою радянського способу життя в цілому [39].

Вплив лібералізації кінця 1980-х рр. на діяльність органів державної безпеки проаналізували у своїх роботах доцент американської Школи публічної політики Санфорда в Університеті Дьюка Саймон Майлз [61] та науковий співробітник Інституту зовнішньої політики Естонії Санширо Хосака [56–58]. Спираючись на матеріали згаданого вище «Збірника КДБ» дослідники відслідкували, як саме Комітет держбезпеки намагався пристосуватися до реалій перебудови, показали ставлення співробітників відомства до нововведень і труднощі впровадження гласності в оперативно-службову діяльність та визначили, який саме публічний образ намагався представити світу КДБ перед розпадом СРСР.

З огляду на введення до наукового обігу значної кількості раніше невідомих архівних документів, які проливають певне світло на організацію, структуру та механізми чекістської пропаганди, актуалізація дослідження комунікаційної стратегії КДБ УРСР у період 1985–1991 рр. спостерігається також в українських історичних студіях останніх років [17–21].

Інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб у часи «горбачовської перебудови» продовжує викликати значний інтерес у науковому співтоваристві. Вона включає понад 30-річний доробок українських, західних і російських істориків, праці фахівців із соціальних комунікацій, піар-спеціалістів, політологів, соціологів, журналістів та публіцистів. Унікальність цих робіт полягає у тому, що багато їх авторів самі були учасниками або свідками впровадження гласності в роботі КДБ СРСР.

Джерельна база досліджень також є широкою і неоднорідною. У переважній більшості її основу складають матеріали з відкритих джерел – статті в пресі, коментарі, інтерв'ю та публічні виступи представників КДБ, а також теле- та радіопередачі за їх участі. Після розпаду СРСР вона постійно доповнюється новими архівними даними.

Проаналізувавши студії, де прямо чи опосередковано розглядається «піар-активність» органів державної безпеки напередодні розпаду Радянського Союзу, ми розділили ці роботи на три історіографічні періоди.

Перший припав безпосередньо на 1985–1991 рр. Характерною для нього була нерозробленість теми публічності радянських органів держбезпеки в СРСР. Авторами поодиноких досліджень, що все ж виходили у цей час виступали самі співробітники Комітету та призначалися такі розвідки виключно для внутрішнього користування. У свою чергу, роботи західних советологів, які побачили світ у цей період, стосувалися в основному аналізу риторики й публічного іміджу керівництва КДБ СРСР та спиралися на інформацію з відкритих джерел.

Кількість досліджень, де підіймалася тема «чекістського піару» значно зросла після 1991 р. Головними чинниками, що вплинули на цей процес стали відкриття відомчих архівів, законодавче упорядкування доступу до документів радянських органів держбезпеки та розбудова національних спецслужб у пострадянських країнах.

На початку 2000-х рр. розпочався третій історіографічний період у дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності Комітету держбезпеки. Серед його характерних рис – зміна російського

історичного дискурсу, якому притаманною стала реакційність у ставленні до розпаду Радянського Союзу та подальших подій новітньої історії. Така ситуація зумовлена домінуванням в середовищі сучасної російської політичної еліти ідеологічної підтечії рашизму – путінізму.

В Україні визначальною ознакою цього етапу стала нова хвиля розсекречення документів комуністичних спецслужб та подальше зростання наукового інтересу до різних сторін функціонування радянських органів держбезпеки, у тому числі інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ УРСР у 1985–1991 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбац Е. Мина замедленного действия. Москва, 1992. 331 с. URL: <http://flibusta.site/b/219825/read>. (дата обращения: 16.01.2025).
2. Андрійчук Т. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 1. С. 7–12.
3. Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2010. № 104. С. 68–77.
4. Бажан О., Лошицький О. Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 196–205.
5. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ, 2002. 305 с.
6. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. Львів, 2012. 240 с.
7. Веденєєв Д. Науково-педагогічна діяльність з підготовки кадрів органів держбезпеки в Українській РСР (1945–1991 рр.). *Четверті Череванівські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф. (Полтава, 25–26 жовтня 2018 р.)*. Полтава, 2019. С. 159–170.
8. Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ, 2007. С. 410–413.
9. Горбатюк В., Дроздов В., Шаповалов А. О работе чекистов с письмами и обращениями граждан. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 146–147. С. 57–62.
10. Даниленко В. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. 736 с.
11. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.
12. Дециньський Л. Національно-визвольний рух в Україні в 80-х рр. XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. Держава і армія. С. 3–13.
13. Забілий Р. Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю». *Історична правда*. 2011. 21 листопада. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598> (дата звернення: 16.01.2025).
14. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с.
15. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ, 2008. 432 с.
16. Кульчицький С., Парахонський Б. Новітній український державотворчий процес. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Київ, 2004. Т. 3. 325 с.
17. Лісова В. «Наведення рум'ян на вельми пожусле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи» – інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990–1991 роках. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2022. № 2 (58). С. 136–176.
18. Лісова В. Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 130–166.
19. Лісова В. Комунікації з громадськістю КДБ УРСР в умовах політики гласності (1987–1989 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 56–64.
20. Лісова В. Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки УРСР у період горбачовської перебудови (1985–1987 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 1 (55). С. 73–102.
21. Лісова В. Складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР напередодні серпневого путчу ДКНС 1991 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2024. № 35. С. 43–52.
22. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство*. 2014. № 20. С. 78–81.
23. Михайлов В. Відродження історичної пам'яті в діяльності Херсонського товариства «Меморіал» в період перебудови. *The 10th International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science»* (June 4–6, 2020). Sofia, 2020. P. 558–561.
24. Михайлов В. Проблема відродження історичної пам'яті в діяльності неформальних організацій південної України в роки перебудови. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 171–178.
25. Місінкевич Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-соціальний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 507 с.
26. Місінкевич Л. Реабілітація жертв сталінських репресій Поділля в 1987–1989 роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець Подільський, 2006. Т. 8. Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.»*. С. 169–183.

27. Місінкевич Л. Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2010. № 36. С. 340–360.
28. Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва, 2002. 861 с.
29. Попов В. Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ. 2020. URL: <https://coollib.net/b/509186>. (дата обращения: 16.01.2025).
30. Почепцов Г. ГКЧП як особливий комунікативний проект. *Media Sapiens*. 2011, 23 серпня. URL: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyy-komunikatyvnyy-proekt/>. (дата звернення: 16.01.2025).
31. Почепцов Г. КГБ Андропова с усами Сталина: управление массовым сознанием. Харьков. 2020. С. 191–192.
32. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков, 2018. 796 с.
33. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков, 2019. 464 с.
34. Ремник Д. Могила Ленина. Последние дни советской империи. Москва. 2017. 624 с.
35. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. Київ, 2017. 528 с.
36. Сойма В. КГБ в 1991 году. Москва, 2017. 376 с.
37. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5 т. Київ, 2024. Т. 5: Становлення Служби безпеки України (1991–1994): документи і матеріали. 464 с.
38. Стригин Е. От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. (дата обращения: 16.01.2025).
39. Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. Санкт-Петербург, 2012. 303 с.
40. Хлобустов О. «...Гласность весьма полезна и необходима...». *За кулисами тайных событий*. Москва, 2004. 464 с.
41. Хлобустов О. Август 1991 г. Где был КГБ? Москва, 2011. 240 с.
42. Хлобустов О. Владимир Крючков и судьба Советского Союза. *Российский кто есть кто*. 2008. № 1. С. 45–53.
43. Хлобустов О. Госбезопасность России от Александра I до Путина. Москва, 2008. 507 с.
44. Хлобустов О. Доктрина Даллеса в действии. Москва, 2012. 240 с.
45. Хлобустов О. *История службы государственной безопасности. От Хрущева до Путина*. Санкт-Петербург, 2018. 384 с.
46. Хлобустов О. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. Москва, 2012. 656 с.
47. Хлобустов О. Парадокс Андропова. «Был порядок!». Москва, 2014. 608 с.
48. Хлобустов О. Перечитывая заново: неизвестный Андропов. *Команда Андропова*. Москва, 2005. 256 с. С. 207–246.
49. Цибулькін В., Рожен Л., Веденєєв Д. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. Київ, 2011. 435 с.
50. Шевякин А. КГБ против СССР. 17 мгновений измены. Москва, 2011. 608 с.
51. Широинин В. «КГБ–ЦРУ: Секретные пружины перестройки». Москва, 1997. 288 с.
52. Широинин В. Агенты перестройки. Рассекреченное досье КГБ. Мемуары под грифом «секретно». Москва, 2016. 240 с.
53. Широинин В. Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки. Москва, 1996. 398 с.
54. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 2000. 666 с.
55. Horvath R. The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia. London, Routledge, 2005. 304 p.
56. Hosaka S. Perestroika of the KGB: Chekists Penetrate Politics. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*. 2023. № 36 (3). P. 755–784.
57. Hosaka S. The KGB and Glasnost: A Contradiction in Terms? *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2023. 31 (1). P. 57–90.
58. Hosaka S. The KGB Sbornik: An Assessment of the Source. Conference: KGB Archives Workshop. February 2022. Affiliation: University of Melbourne. URL: <https://prezi.com/view/40rpyesrC9sILdFgAg0w/>. (Last accessed: 16.01.2025).
59. Knight A. Spies without Cloaks The KGB's Successors. Princeton, 1996. 328 p.
60. Knight A. The KGB: Police and Politics in the Soviet Union. Boston, 1990. 357 p.
61. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. Winter 2021. Vol. 80, Issue 4. P. 816–838.
62. Plokhly S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York, 2014. 489 p.
63. Popplewell R. Themes in the rhetoric of KGB chairmen from Andropov to Kryuchkov. *Intelligence and National Security*. 1991. Vol. 6, Issue 3. P. 513–547.
64. Shlapentokh V., O'Donnel N. The last years of the Soviet empire. Snapshots from 1985–1991. Westport, 1993. 223 p.
65. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. (Last accessed: 16.01.2025).
66. Waller M. Secret empire: the KGB in Russia today. Colorado, 1994. 372 p.
67. Waller M. The KGB and Its' Successors. *Perspective* (Boston University). April–May 1994. Vol. 4, № 4 P. 1–10.
68. Waller M. The KGB Legacy in Russia. *Problems of Post-Communism*. November–December 1995. Vol. 42, №. 6. P. 3–10.

References:

1. Al'bats E. Mina zamedlennogo deystviya. Moskva, 1992. 331 s. [in Russian].
2. Andrew C., Gordievsky O. KGB – razvedyvatel'nye operatsii ot Lenina do Gorbacheva [KGB: the inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev]. Moskva, 2000. 666 s. [in Russian].
3. Andriichuk T. Instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini do zdobuttia nezalezhnosti. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnogo universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo.* 2013. № 1. S. 7–12. [in Ukrainian].
4. Bazhan O. KDB URSR ta neformal'ni ob'iednannia v period “horbachovs'koi perebudovy”. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2010. № 104. S. 68–77. [in Ukrainian].
5. Bazhan O., Loshyts'kyj O. Narodnyj rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2009. № 2 (33). S. 196–205. [in Ukrainian].
6. Bojko O. Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku. Kyiv, 2002. 305 s. [in Ukrainian].
7. Danylenko V. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990) : Dokumenty i materialy. Kyiv, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
8. Danylenko V. Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. Kyiv, 2018. 278 s. [in Ukrainian].
9. Deschyns'kyj L. Natsional'no-vyzvol'nyj rukh v Ukraini v 80-kh rr. XX st. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Lviv's'ka politekhnika».* 2008. № 612. Derzhava i armii. S. 3–13. [in Ukrainian].
10. Fedor J. Traditsii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoy bezopasnosti [Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin]. Sankt-Peterburg, 2012. 303 s. [in Russian].
11. Gorbatyuk V., Drozdov V., Shapovalov A. O rabote chekistov s pis'mami i obrashcheniyami grazhdan. *Sbornik KGB SSSR.* 1990. № 146–147. S. 57–62. [in Russian].
12. Horvath R. The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia. London, Routledge, 2005. 304 p. [in English].
13. Hosaka S. Perestroika of the KGB: Chekists Penetrate Politics. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence.* 2023. № 36 (3). P. 755–784. [in English].
14. Hosaka S. The KGB and Glasnost: A Contradiction in Terms? *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization.* 2023. 31 (1). P. 57–90. [in English].
15. Hosaka S. The KGB Sbornik: An Assesment of the Source. Conference: KGB Archives Workshop. February 2022. Affiliation: University of Melbourne. URL: <https://prezi.com/view/40rpyesrC9sILdFgAg0w/>. [in English].
16. Kahanov Yu. Konstruiuvannia «radians'koi liudyny» (1953–1991): ukrains'ka versii. Zaporizhzhia, 2019. 432 s. [in Ukrainian].
17. Kas'ianov H. Ukraine 1991–2007: the Essays on Modern History. Kyiv, 2008. 432 p. [in Ukrainian].
18. Khlobustov O. Istoriya sluzhby gosudarstvennoj bezopasnosti. Ot Khrushheva do Putina. Sankt-Peterburg, 2018. 384 s. [in Russian].
19. Khlobustov O. Perechityvaya zanovo: neizvestnyj Andropov. *Komanda Andropova.* Moskva, 2005. S. 207–246. [in Russian].
20. Khlobustov O. «...Glasnost' ves'ma polezna i neobhodima...». Za kulisami tajnyh sobytij. Moskva, 2004. 464 s. [in Russian].
21. Khlobustov O. Avgust 1991 g. Gde byl KGB? Moskva, 2011. 240 s. [in Russian].
22. Khlobustov O. Doktrina Dallesa v deystvii. Moskva, 2012. 240 s. [in Russian].
23. Khlobustov O. Gosbezopasnost' Rossii ot Aleksandra I do Putina. Moskva, 2008. 507 s. [in Russian].
24. Khlobustov O. KGB SSSR 1954–1991 gg. Tayny gibeli Velikoy derzhavy. Moskva, 2012. 656 s. [in Russian].
25. Khlobustov O. Paradoks Andropova. «Byl poryadok!». Moskva, 2014. 608 s. [in Russian].
26. Khlobustov O. Vladimir Kryuchkov i sud'ba Sovetskogo Soyuza. *Rossiyskiy kto est' kto.* 2008. № 1. P. 45–53. [in Russian].
27. Knight A. Spies without Cloaks The KGB's Successors. Princeton, 1996. 328 p. [in English].
28. Knight A. The KGB: Police and Politics in the Soviet Union. Boston, 1990. 357 p. [in English].
29. Kulchytsky S., Parakhonsky B. The modern ukrainian state-building process. Ukraine and Russia in historical retrospective review: Essays in 3 volumes. Kyiv, 2004. Vol. 3. 325 p. [in Ukrainian].
30. Lisova V. Komunikatsii z hromads'kisti KDB URSR v umovakh polityky hlasnosti (1987–1989 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2021. T. 4. S. 56–64. [in Ukrainian].
31. Lisova V. «Navedennia rumian na velmy pozhukhle oblychchia staroi stalinsko-brezhnevskoi shkoly» – informatsiino-propahandystska diialnist KDB URSR u 1990–1991 rokakh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2022. № 2 (58). S. 136–176. [in Ukrainian].
32. Lisova V. Realizatsiia pryntsyphu hlasnosti u diial'nosti Komitetu derzhbezpeky URSR u period horbachovs'koi perebudovy (1985–1987 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2021. № 1 (55). S. 73–102. [in Ukrainian].
33. Lisova V. Skladovi komunikatsijnoi stratehii KDB URSR naperedodni serpnevoho putchu DKNS 1991 roku. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia».* Serii «Istorychni nauky». 2024. № 35. S. 43–52. [in Ukrainian].
34. Lisova V. Zovnishni vidkryti komunikatsii Komitetu derzhbezpeky URSR u 1989–1990 rr.: tendentsii ta napriamky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2021. № 2 (56). S. 130–166. [in Ukrainian].
35. Melnykova O. Informatsiini zavdannia pidrozdiliv iz hromadskykh zviazkiv u chasy perebudovy v Radianskii Ukraini. *Informatsiine suspilstvo.* 2014. № 20. S. 78–81. [in Ukrainian].
36. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review.* 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838. [in English].

37. Misinkevych L. Reabilitatsiia zhertv stalins'kykh represij Podillia v 1987–1989 rokakh. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli*. Zbirnyk naukovykh prats'. Kam'ianets' Podil's'kyj, 2006. T. 8. Materialy chetvertogo kruhloho stolu «Kul'tura, osvita i prosvitnyts'kyj rukh na Podilli u XVIII – na pochatku XXI st.» S. 169–183. [in Ukrainian].
38. Misinkevych L. Uchast' hromads'kosti Ukrainy u protsesi reabilitatsii zhertv derzhavnoho teroru radians'koi doby. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. 2010. № 36. C. 340–360. [in Ukrainian].
39. Misinkevych L. Protsesy reabilitatsii v Ukraini zhertv politychnykh represij radians'koi doby u druhij polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: istoryko-sotsial'nyj aspekt : dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2009. 507 p. [in Ukrainian].
40. Mlechin L. KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by. Moskva, 2002. 861 s. [in Russian].
41. Mykhajlov V. Problema vidrozdzhennia istorychnoi pam'iaty v diial'nosti neformal'nykh orhanizatsij pivdennoi Ukrainy v roky perebudovy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2018. Vyp. 50. S. 171–178. [in Ukrainian].
42. Mykhajlov V. Vidrozdzhennia istorychnoi pam'iaty v diial'nosti Khersons'koho tovarystva «Memorial» v period perebudovy. *The 10th International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science»* (June 4–6, 2020). Sofia, 2020. 827 p. P. 558–561. [in Ukrainian].
43. Plokhly S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York, 2014. 489 p. [in English].
44. Pocheptov G. KGB Andropova s usami Stalina: upravlenie massovym soznaniem. Khar'kov. 2020. S. 191–192. [in Russian].
45. Pocheptsov G. Propaganda 2.0. Khar'kov, 2018. 796 s. [in Russian].
46. Pocheptsov G. SSSR: strana, sozdannaya propagandoy. Khar'kov, 2019. 464 s. [in Russian].
47. Pocheptsov H. GKChP iak osoblyvyj komunikatyvnyj proekt. *Media Sapiens*. 2011, 23 serpnia. URL: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyj-komunikatyvnyj-proekt/>. [in Ukrainian].
48. Popov V. Zagovor negodyaev. Zapiski byvshego podpolkovnika KGB. 2020. URL: <https://flibusta.site/b/608855/read>. [in Russian].
49. Popplewell R. Themes in the rhetoric of KGB chairmen from Andropov to Kryuchkov. *Intelligence and National Security*. 1991. Vol. 6, Issue 3. P. 513–547. [in English].
50. Remnick D. Mogila Lenina. Poslednie dni sovetskoj imperii [Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire]. Moskva. 2017. 624 s. [in Russian].
51. Satter D. Doba bezumstva. Zanepad i kinets Radianskoho Soiuzu [Age of delirium. The decline and fall of the Soviet Union]. Kyiv, 2017. 528 s. [in Ukrainian].
52. Shevyakin A. KGB protiv SSSR. 17 mgnovenij izmeny. Moskva, 2011. 608 s. [in Russian].
53. Shironin V. «KGB–CRU: Sekretnye pruzhiny perestrojki». Moskva, 1997. 288 s. [in Russian].
54. Shironin V. Agenty perestrojki. Rassekrechennoe dos'e KGB. Memuary pod grifom «sekretno». Moskva, 2016. 240 s. [in Russian].
55. Shironin V. Pod kolpakom kontrrazvedki. Tajnaya podopleka perestrojki. Moskva, 1996. 398 s. [in Russian].
56. Shlapentokh V., O'Donnel N. The last years of the Soviet empire. Snapshots from 1985–1991. Westport, 1993. 223 p. [in English].
57. Sojma V. KGB v 1991 godu. Moskva, 2017. 376 s. [in Russian].
58. Spetsial'ni sluzhby Ukrainy vid najdavnishykh chasiv i do s'ohodennia: u 5 t. Kyiv, 2024. T. 5: Stanovlennia Sluzhby bezpeky Ukrainy (1991–1994): dokumenty i materialy. 464 s. [in Ukrainian].
59. Strigin E. Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranitsy otechestvennoy istorii). Kniga 1 (ot KGB SSSR do MB RF). 2003. URL: <http://flibusta.site/b/193009/read>. [in Russian].
60. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. [in English].
61. Tsybul'kin V., Rozhen L., Viedienieiev D. Narysy z istorii rozvidky sub'iektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy. Kyiv, 2011. 435 s. [in Ukrainian].
62. Viatrovych V. Istoriia z hryfom «Sekretno» : arkhivy KHB rozpovidaiut. Lviv, 2012. 240 s. [in Ukrainian].
63. Viedienieiev D. Naukovo-pedahohichna diial'nist' z pidhotovky kadriv orhaniv derzhbezpeky v ukrains'kij RSR (1945–1991 rr.). *Chetverti Cherevanivs'ki naukovi chytannia: zb. nauk. st. za materialamy Vseukr. nauk. konf.* (Poltava, 25–26 zhovtnia 2018 r.). Poltava, 2019. S. 159–170. [in Ukrainian].
64. Viedienieiev D., Bystrukhin H. Dvobij bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radians'kykh syl spetsoperatsij. 1945–1980-ti roky. Kyiv, 2007. S. 410–413. [in Ukrainian].
65. Waller M. Secret empire: the KGB in Russia today. Colorado, 1994. 372 p. [in English].
66. Waller M. The KGB and Its' Successors. Perspective (Boston University). April-May 1994. Vol. 4, № 4 P. 1–10. [in English].
67. Waller M. The KGB Legacy in Russia. Problems of Post-Communism. November–December 1995. Vol. 42, №. 6. P. 3–10. [in English].
68. Zabylyi R. Piar vid KHB. Yak spetssluzhba vzialasia za «zviazky z hromadskistiu». *Istorychna pravda*. 2011. 21 lystopada. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. [in Ukrainian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 14.01.2025

Прорецензовано: 27.01.2025

Прийнято до друку: 05.02.2025

e-mail: desyatnychuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-121-128

Десятничук І. Томаш Масарик і питання чесько-німецького порозуміння в першій половині 90-х рр. XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 121–128.

УДК 94:327(437+430)«189»

Ігор Десятничук

ТОМАШ МАСАРИК І ПИТАННЯ ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. XIX СТ.

У статті проаналізовано еволюцію поглядів Томаша Масарика щодо проблеми чесько-німецького врегулювання в першій половині 90-х рр. XIX ст. З'ясовано політичні погляди національного діяча під час його першої парламентської каденції. Висвітлено джерела формування Масариком нової ідеології чеського національного руху.

Ключові слова: «младочехи», чесько-німецьке порозуміння, Томаш Масарик, чеське державне право, автономізм.

Ihor Desyatnychuk

THOMAS MASARYK AND THE QUESTION OF CZECH-GERMAN UNDERSTANDING IN THE FIRST HALF OF THE 90S OF THE 19TH CENTURY

The article has analyzed the evolution of Tomas Masaryk's views on the problem of Czech-German settlement in the first half of the 90s of the 19th century. The beginning is highlighted of the scientist's socio-political activity. The principles of political realism presented by T. Masaryk and his criticism of the traditional policy of the Old Czech party are analyzed. At the same time, T. Masaryk's desire for a peaceful settlement of Czech-German contradictions and his criticism of the nationalist rhetoric of the Young Czechs are highlighted. The political views of the national figure during his first parliamentary term are clarified. Special attention is paid to Masaryk's understanding of the concept of Czech state law, which was combined with his adherence to the ideology of Austro-Slavism. This resulted in the politician's defense of the principle of territorial autonomy, according to which the Czech crown lands were united into one administrative unit, and the Czech autonomy formed in this way would be a common state for all the peoples inhabiting it. The article describes T. Masaryk's position on the settlement of the «Czech question» in the context of the need for democratization and reform of the Habsburg empire on liberal principles.

The reasons for the evolution of T. Masaryk's political position towards greater criticism of government policy and the anti-Slavic position of Austrian liberals are clarified. The sources of T. Masaryk's formation of a new ideology of the Czech national movement, which was based on the scientist's own philosophy of Czech history, are highlighted. Within its framework, T. Masaryk rejected the dominant opinion of contemporaries about Czech history as a constant struggle between Czechs and Germans. The political ideal is emphasized of T. Masaryk at this time remained autonomy, as the realization of the humanistic ideal with its components: national freedom, national equality, education, foresight and objectivity towards other peoples as a prerequisite for the development of all nations within the Austrian state.

Keywords: «Young Czechs», Czech-German understanding, Tomasz Masaryk, Czech state law, autonomism.

Ключову роль Т.Масарика в політичному і духовному розвитку чеської нації, зокрема під час його діяльності в Австро-Угорській монархії, усвідомлювали вже його сучасники. Так, Е. Бенеш слушно зауважив, що Т. Масарик «довів до кінця справу інтелектуального, духовного і культурного відродження нашого народу», «був нашим останнім діячем національного, духовного і морального відродження» [1, с. 633]. Різні аспекти його довголітньої політичної діяльності висвітлювали С. Віднянський, Е. Задорожнюк, М. Нагорняк, Р. Постоловський, В. Доубек, Я. Гербен, Ю. Кржіжек, М. Кучера, М. Неудорфлова, Я. Опат, Ї. Пернес [2, 3, 7, 10, 12, 14, 18, 19, 21, 23, 24]. Серед іншого, ці дослідники відзначали й важливий внесок Т. Масарика у чесько-німецьке порозуміння на різних

етапах його політичної кар'єри. Водночас, меншу увагу приділено еволюції уявлень Т. Масарика щодо можливих шляхів чесько-німецького врегулювання у 90-х рр. XIX ст.

Суспільно-політична діяльність Т. Масарика в Чехії розпочалася в умовах, коли австрійський уряд Е. Таафе, прагнучи підтримки чехів, пішов на окремі поступки в національному питанні. У 1880 р. з'явилися перші мовні декрети для Чехії, що пропонували політичним, адміністративним та судовим органам в кожному випадку використовувати мову, якою до них звернулися мешканці краю. Нове виборче право стосовно чеського земського сейму уможливило чехам суттєву участь в курії великих землевласників та торгівельних палат. Це збільшило кількість чехів у земському сеймі [25, с. 14]. У 1882 р. Празький університет був розділений на дві самостійні інституції – чеську та німецьку. Як перший професор філософії, до чеського університету прибув Т. Масарик.

Першою з його багатьох важливих ініціатив, що вплинули на чеське суспільство, було заснування 1883 р. наукового часопису «Атенеум» (1883–1893 рр.). Згодом він висловився за створення національної академії наук, за переклад важливих творів чеською мовою; видання енциклопедичного словника, науково-популярних і фахових часописів, останніх також іноземними мовами; підвищення рівня дискусії не тільки в науці, але й у політиці; запровадження публічних лекцій фахівців для громадськості [5, с. 220]. Фактично, це були культурні кампанії з політичним підтекстом [11, с. 51].

Реалізація даних ініціатив піднесла рівень розвитку чеського національно-культурного життя. Дуже швидко така активність призвела до конфлікту між молодим поколінням проєвропейськи орієнтованих інтелектуалів-реалістів на чолі з професорами Й. Кайзлом та Т. Масариком й тодішніми політичними представниками чеського національного руху. Відкриття чеського університету було заслугою тих чеських депутатів, котрі відкинули політику бойкоту роботи віденського парламенту. Таку неефективну тактику Чеської національної партії («старочехів») на чолі з Ф. Л. Рігером Т. Масарик критикував, вважаючи, що політика має бути активною. У цьому конфлікті поколінь реалісти виступили не лише проти консерватизму старочехів, а й національного провінціалізму Чеської національної партії вільномислячих («младочехів»), що проявилось у знаменитій дискусії щодо чеських рукописів [17, с. 232]. Т. Масарик та його однодумці критикували націоналізм, оскільки скептично ставилися до державно-правового радикалізму та майбутнє нації поєднували із Австрією. Т. Масарик виступав у пресі як чеський патріот і водночас як лояльний громадянин Австро-Угорщини [15, с. 10].

Водночас в умовах, коли прагнення Т. Масарика створити класичну центристську партію, яка б уникала як екстремального радикалізму так і консерватизму, наштовхувалося на брак масової підтримки та фінансів, його бажання впливати на політичне життя могло бути задоволене лише через союз із старочехами або младочехами. Передусім цей вибір зумовлювався уявленнями Т. Масарика про необхідність та шляхи чесько-німецького примирення. Наприкінці 1880-х рр. він погоджувався з невідкладністю потреби розв'язання національного питання на чеських землях мирним шляхом, який би поєднав повагу до чеського історичного державного права та прагнення уряду й корони. Питання чесько-німецького врегулювання не було єдиним чи найважливішим питанням чеської політики в Австрії та все ж належало до питань першочергових [26, с. 55]. Разом із радикально націоналістичними младочехами неможливо було сподіватися у найближчий час на перемовини з чеськими німцями щодо принципів примирення. Водночас старочехи, будучи частиною проурядової парламентської більшості, вважали це своїм першочерговим завданням та бачили у цьому своє політичне майбутнє. Згідно із Т. Масариком, реалісти повинні були відіграти вирішальну роль у протистоянні чеських партій й, за умови ворожого ставлення чеської громадської думки до угоди з німцями, схилити шальки терезів на користь такої угоди, працюючи для заспокоєння ситуації. Проте остаточні переговори про об'єднання зі старочехами були відкладені до літа 1890 р. [19, с. 13].

Провал чесько-німецьких переговорів про національний компроміс («Пунктуації» 1890 р.), що був відкинтий чеським земським сеймом, призвів до стрімкого падіння впливу старочехів. Наслідком став різкий політичний поворот реалістів, що розпочали переговори з младочеськими радикалами. Наприкінці 1890 р. реалісти як окрема фракція приєдналися до партії младочехів. У цей час у ній запанував радикальний націоналізм, що проявлявся у національній, політичній, культурній, економічній, соціальній та державно-правовій сферах. З погляду младочехів, чеський політик повинен був керуватися лише чеськими національними інтересами. Оскільки чехи є більшістю на своїх територіях, а разом із іншими слов'янами – більшістю у Ціслейтанії, вони, як домінуюча група, не

мають потреби домовлятися, а лише вимагати. Чеський народ дозрів до того, аби реалізувати своє державне право у повному обсязі й отримати в монархії державну самобутність [19, с. 15].

З радикальними положеннями націоналізму реалісти висловлювали незгоду. Т. Масарик прагнув поступово опанувати партію зсередини, нехай і ціною виключення радикалів. Перетворення великої чеської партії на центристську мало стати запорукою впливу чеської політики у Відні та мало примушувати уряди до необхідних чехам поступок. Зокрема, у передвиборчій кампанії у південній Чехії в 1891 р. Т. Масарик продовжував закликати до чесько-німецького примирення в землях «Корони Св. Вацлава» [16, с. 37-38].

Проте ідеологію младочехів Т. Масарик також мусив враховувати і, в першу чергу, це стосувалося принципу державного історичного права. Історичне право Т. Масарик розумів у монархічному ключі, як принцип лояльності цісарю. Історичне право поставало як наднаціональний принцип, спільний для чехів та демократичних німців. За Т. Масариком чехи наполягають на історичному державному праві, як праві політичному й такому, що забезпечує економічне самоуправління.

Чеська держава уявлялася як спільна держава усіх народів, які її населяють. Реалісти оприлюднили партійну програму, яка пропонувала об'єднання колишніх коронних земель до територіальних утворень із самостійною законодавчою правочинністю. Зокрема, Чехія, Моравія та Сілезія, населені чехами, німцями та поляками, оцінювалися як історична, економічна та культурна цілісність. Отже, передбачалося їх об'єднання до єдиної адміністративної одиниці із спільним законодавством та управлінням. Програма однозначно відкидала принцип національної автономії на користь територіальної [13, с. 118]. Напередодні виборів політична програма реалістів була прийнята як офіційна партією младочехів [21, с. 32].

Рішення реалістів про об'єднання з младочехами виявилось вірним, оскільки останні у 1891 р. виграли вибори до парламенту та стали найбільшою чеською партією, в якій реалісти грали на послаблення її радикального крила й готували підґрунтя для майбутнього чесько-німецького примирення.

Т. Масарик був переконаний, що з парламентської трибуни зможе переконати більшість австро-німецьких депутатів у необхідності підтримки реформ з демократизації, включно із федералізацією імперії та загальним виборчим правом. Він вважав абсурдом, що австрійські німці, які склали менше половини населення в імперії та третину на землях Чеської корони, мали політично та економічно привілейоване становище за рахунок усіх інших, а також вважав, що багатонаціональний склад імперії необхідно відобразити й у політичній системі. На початку 1890-х рр. Т. Масарик фактично заклав ідеологічну основу можливості мирного вирішення чеського питання та рівноправного положення чехів у межах монархії, а примирення чехів та німців вважав власним важливим завданням. Політик був переконаний, що єдиним шляхом до цього є послідовне втілення демократичних принципів, що спираються на мораль, культуру, толерантність, ідеали гуманізму та свободи [20, с. 65].

У зв'язку із дебатами про бюджет 1893 р., Т. Масарик висловився про природню напругу між принципами централізму та автономізму. У контексті Австрії він вважав необхідним забезпечення рівноваги між обома принципами. Механізм державного централізму реалізується засобами комунікації, а модерний час передбачає посилення автономного самовизначення. Централізація заважала прискореному розвитку окремих народів імперії, оскільки ігнорувала відмінності у рівні їх розвитку. Не зважаючи на великі податки, уряд не надавав окремим територіям достатньо фінансів для їх розвитку. Т. Масарик вірив, що децентралізація є також в інтересах збереження стабільності та конкурентоспроможності усієї імперії.

Навіть якщо Т. Масарик захищав територіальний принцип автономії, все ж в окремих випадках він відхилявся від панівного поняття державно-правового федералізму, наголошуючи на національному (етнічному) автономізмі. Автономію Т. Масарик вважав найкращою розв'язкою усіх національних проблем в імперії, а національну автономію – головною передумовою національної рівноправності. Під рівноправністю він розумів абсолютно рівні права для усіх. Щодо постійних мовних суперечок, у яких звинувачував переважно австрійських німців, робив висновок, що держави ніколи не з'являються та не занепадають виключно на основі мовного критерію. На його погляд, чеська автономна держава повинна ґрунтуватися не на мові, а на праві та справедливості. Таким чином, сформульоване політичне поняття нації, Т. Масарик поєднував із соціально-економічною проблематикою [19, с. 23].

Т. Масарик усвідомлював, що більшість депутатів не розбиралися в економічних, соціальних, національних, освітніх чи правових аспектах проблеми. Проте він не розраховував, що більшість австро-німецьких депутатів відкинуть як інформацію про проблеми окремих народів та імперії загалом, так і пропозиції щодо їх розв'язання [21, с. 33]. Більшість представників чеських німців виступили за збереження привілеїв та принципу національної та громадянської нерівноправності. Т. Масарик пояснював консерватизм австрійських німців тим, що їх старша генерація, активна у політиці, вихована німецьким націоналізмом у вірі в цивілізаційну місію німців та неповноцінності слов'ян, яких необхідно онімечити. Сподівався на молоде покоління німців, більш відкритих до контактів із все більш демократичним світом, включно із західною філософською думкою [21, с. 34]. Своїм виборцям Т. Масарик часто повторював думку, що як тільки чеські німці усвідомлять усі економічні та адміністративні переваги федералізму, вони неодмінно підтримають принцип чеського державного права.

З весни 1892 р. головним аспектом парламентських виступів Т. Масарика стала критика політики уряду та необ'єктивних позицій німецьких депутатів, а також публіцистів стосовно слов'ян. У виступах у чеському сеймі та імперській раді восени 1892 р. спостерігається відмова Т. Масарика від попередніх політично-філософських уявлень. Він висвітлює недемократизм та несправедливість підходу німців щодо інших народів, критикує політичну філософію австрійських лібералів, що шанувала централізм, сильну державу та необхідність політичної переваги однієї нації. Поступово він зрозумів, що німці в Австрії та на чеських землях розглядають перехід до більш справедливої політичної та національної системи як власну загрозу і що вони не здатні позбутися системи, яка їм забезпечує привілеї за рахунок нерівноправної більшості. Свою позицію вони обґрунтовували філософськи та ідеологічно, вважаючи слов'ян загрозою єдності імперії. Німецькі ліберали в імперській раді підкреслювали, що реалізація чеського державного права знищила б імперію. Відтак Т. Масарик звинуватив австрійських німців у тому, що їм йдеться про збереження імперії лише доти, доки зберігаються їхні привілеї та панівне становище. В іншому випадку доля імперії їм байдужа. Він прагнув їх переконати, що стримування розвитку ненімецьких народів лише послаблює імперію загалом, а недемократичний вплив бісмаркської Німеччини вважав головною перешкодою федералізації Австрії [21, с. 38]. Також Т. Масарик відкидав переконання, що німці та угорці були в імперії інтегруючою та державотворчою силою, а усі інші народи силою дезінтегруючою. На основі демократичної орієнтації політик вимагав аби австрійська держава модернізувалася демократичними засобами та орієнтувалася головним чином на розв'язання внутрішніх проблем, в тому числі й «чеського питання», яке стало провідною темою в імперській раді у 1892 р. Не відкидаючи чеського державного права, Т. Масарик наголошує на природному праві народів на самостійне існування.

Навіть якщо Т. Масарик виступав критично щодо уряду з аргументами, які захищали вимоги федералізації та демократизації – зокрема загальне виборче право, необхідність відкриття чеського університету, припинення насильницького онімечення чехів у прикордонних районах, принцип рівноправності націй – тональність його виступів була поміркованою. Цю поміркованість часто критикували та відкидали окремі чеські організації та преса [21, с. 35].

Младочехи остаточно втратили віру у можливість реального порозуміння з німцями на чеських землях. Проте у виступах Т. Масарика сподівання на це у майбутньому зберігалися. Його ставлення до урядової політики централізму залишалося безкомпромісно критичним, проте він відкидав також політичний радикалізм чеської молодшої інтелігенції, що давав привід владі придушити разом із його проявами й нерадикальні зусилля, спрямовані на розвиток громадськості. Непримиренність младочехів щодо німців була однією з головних причин незгоди реалістів у перший рік парламентської роботи. Т. Масарик вірив, що національного примирення неможливо досягнути інакше ніж постійним взаємним врівноваженням, крок за кроком та випадок за випадком на основі тристоронньої вигоди. Чехи – німці – уряд: ті складові компромісу реалістів, які відкидалися радикальними младочехами. Суперечки між чеськими політиками йшли з питань наскільки можна йти на поступки Відню та німцям, чим має Чеська корона поступитися на користь імперії і як владнати відносини на чеських землях, аби чеська нація мала забезпечену перевагу, а німці рівноправне, вільне становище. Дискусії про це були змістом усіх чесько-німецьких перемовин, в ході яких позиції обох сторін остаточно усталилися як непримиренні. Ця непримиренність впливала з відмінного ставлення до Німеччини. З часів наполеонівських військ чеські та австрійські німці відчували спільність із усіма німцями

в спільній німецькій нації. Для чехів завжди важливим було австрійське розуміння німецькості [19, с. 19].

Відкидання урядом та більшістю депутатів політики демократизації призвело до встановлення восени 1893 р. надзвичайного стану в Празі та навколишніх територіях чим уряд прагнув припинити відносно інтенсивну політичну активність чеської громадськості. У цих умовах Т. Масарик зрозумів марність компетентного висвітлення та аналізу стану в імперії з використанням статистики та підходів, які межували з наукою. Усе це викликало певне розчарування Т. Масарика в політиці, що вилилось у відмову від депутатського мандату восени 1893 р. [21, с. 36].

Наприкінці жовтня 1893 р. учений заснував новий суспільно-політичний часопис «Наша доба». Він інтенсивно займається чеською історією, прагнучи знайти у ній ідеали, що допоможуть із демократизацією суспільства. Визначення найбільш важливих й характерних елементів чеської політичної й культурної історії обумовлювалося необхідністю їх включення до сучасної «національної програми». Ці пошуки повинні були допомогти у реформуванні чеської політики, чітко окресливши національні прагнення. Свою філософію чеської історії Т. Масарик розробив у 1895–1900 рр. у працях «Чеське питання. Зусилля і сподівання національного відродження», «Наша нинішня криза. Падіння старочеської партії та початки нових напрямків», «Ян Гус. Наше відродження і наша демократія» [5, с. 223]. Найбільш яскраво, системно й науково аргументовано свої погляди з цієї теми викладені Т. Масариком у перших двох працях. На початку аналізу Т. Масарик наголосив, що представляє «соціологічний аналіз» проблеми, «систематизовану політичну теорію», якої так не вистачало в сучасному чеському політичному житті [9, с. 170].

Змістом та сенсом чеської історії Т. Масарик уважав боротьбу за ідею гуманізму. Він шукав джерела політичного натхнення в ідеях Я. Гуса та «чеських братів», у їх настановах на вільне самоврядування суспільства, намагався поєднати ці національні цінності з концепцією сучасної демократії [3, с. 152]. Виходячи з реалій кінця XIX ст., учений пов'язував вирішення чеського національного питання з соціальним. Боротьбу за самостійність свого народу він обґрунтував, виходячи зі своєї філософії людини, а також національної рівноправності малих народів із перспективою їх державної емансипації [4, с. 44].

Т. Масарик критично інтерпретував інтелектуальний спадок Ф. Палацького. Зокрема, опонував тезі про постійне зіткнення і боротьбу чехів та німців, як основну вісь чеської історії. Ще у 1888 р. в статті «Слов'янське західне питання» написав, що не є правдою буцімто німці всюди й постійно виступали проти слов'ян. На переконання Т. Масарика, історія чеського народу вела до протилежного висновку. У «Чеському питанні» 1895 р. він зазначив, що було б доленосною помилкою сприймати чеську історію як постійну боротьбу проти німців. Т. Масарик постійно виступав проти політизації питання своїми сучасниками та постулював щодо німців потребу в активній та позитивній політиці. У 1896 р. він заявив, що стосовно німців стоїть не на національній, а на гуманістичній платформі [22, с. 58].

І хоча масариківське бачення історії, психології та культури чехів не завжди відповідали їх дійсним традиціям, національному характеру і тій самій історичній істині, яку вчений так гаряче захищав, втім воно вписувалося в близьку чеській інтелігенції концепцію ідентичності чехів не просто як «малого народу», але й самостійного, вірного традиціям демократії, гуманізму і християнського братства.

Нова політична програма Т. Масарика була сформована на основі опозиції лібералам, з одного боку, і панславістам – з іншого, ідеології яких він вважав застарілими і такими, що не відповідають чеській ситуації та є політично безплідними. Заперечуючи будь-який радикалізм, у тому числі й національний, він залишався на позиції австрославізму. У дусі цієї ідеології Т. Масарик негативно оцінював політичну реформу монархії 1867 р. і виступав за демократизацію та соціальну трансформацію Австро-Угорщини. Йшлося про створення сучасної, процвітаючої гуманної демократії всередині держави, відкритої зовнішньому світу, в межах якої «кожна мала нація могла б повністю розвинути свою культурну самобутність» [15, с. 14]. Питання державної незалежності Чехії Т. Масарик у той час не ставив. В уявленнях політичних мислителів XIX ст. у чисельно малої нації зі складним географічним розташуванням і різним етнічним складом населення не було шансів створити сильну життєздатну державу [6, с. 137]. Чеське питання мало бути розв'язане в контексті проблеми малих націй. Як й інші бездержавні нації монархії Габсбургів, чехи мали отримати автономію. Розв'язання національного питання означало для Т. Масарика реалізацію гуманістичного ідеалу з його складовими

частинами: національною свободою, національною рівноправністю, освітою, далекоглядністю та об'єктивністю щодо інших народів, як передумови розвитку націй у складі Австрійської держави [8, с. 653]. Більше того, критикуючи безплідний державно-правовий радикалізм, фактично Масарик повторював тезу Ф.Палацького про те, що чеська нація не може ще бути політично самостійною, якщо не станеться політичного потрясіння в Європі й краху монархії. З огляду на ізоляцію чехів у монархії та відсутність обов'язкових факторів державності, він вважав нереальним перспективу швидкої державності в середині Австрії, а самостійність не вважав оптимальним рішенням, адже останню не можливо буде втримати й вона не врятує нації. Програмному максималізму у душі «все або нічого» закидав демобілізуючу схильність до пасивності та надмірні сподівання на допомогу зовні. Зі схожих причин відкидав як традиційні слов'янсько-русофільські тенденції, так і історичне державне право. Натомість Т. Масарик виступав з автономістською національною програмою, яку вважав більш реальною та плідною для суспільного розвитку. Негативістському радикалізму протиставляв позитивну політику, засновану на конструктивності малих кроків, подібно до польської органічної праці (неполітична активність) [17, с. 251].

Врегулювання відносин із чеськими німцями було найбільш проблематичною складовою нової позитивістської позиції. Незавершеність будівлі національної державності, невиразна та «дозована» адміністративна національна автономія постійно фруструвала націю, що міцнішала, оскільки не задовольняла її престиж та національні потреби, серед яких національна територія та мова стояли на першому плані [17, с. 255]. Орієнтація на історію, дискусії зі студентами, участь у розвитку чеського жіночого руху відображали розчарування Т. Масарика у можливостях здійснити потрібні реформи у співпраці з німцями через їх недемократичні та екстремально націоналістичні погляди. Вихід бачив у зосередженні на малих справах, що дозволило б зберігати позитивний розвиток та спиратися лише на власні сили [21, с. 42].

Таким чином, протягом першої половини 90-х рр. XIX ст. погляди Т. Масарика на чесько-німецькі відносини, монархію Габсбургів і майбутнє чеського народу еволюціонували. Від 1890 р. Т. Масарик прийняв концепцію державного права, проте ідею державно-правової самобутності в історичних кордонах він прагнув поєднувати з природним правом, яке повинно було забезпечити самостійність нації на основі національної рівноправності. При цьому політик не бачив причин, чому реалізація цих принципів мала б суперечити досягненню національного примирення на чеських землях. Т. Масарик мав ілюзію щодо доброї волі Відня та австро-німецької ліберальної політики. Він вірив у можливість примирення та співпраці між чехами та німцями, проте поступово розчаровувався у бажанні останніх утвердити рівноправні відносини. За таких умов концепція федералізму була нездійсненою. Т. Масарик недооцінив цього й прийде до такої думки лише наприкінці 1890-х рр. при підготовці програми власної політичної партії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бенеш Э. Жизненный путь и заветы Масарика. *Т.Г. Масарик: философия – социология – политика*. Москва, 2003. С. 632–646.
2. Віднянський С.В. Захисник малих народів у новій Європі. Томаш Гарріг Масарик. *Віднянський С.В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу*. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2009. С. 41–70.
3. Задорожнюк Э.Г. Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика. *Новая и новейшая история*. 2012. № 5. С. 151–163.
4. Котенко А.Л. Идея Центральной Европы Томаша Масарика. *Магістеріум*. 2007. Вип. 28. С. 43–49.
5. Кравчук О. Політична діяльність Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.). *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки*. Вип. 22: Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 217–237.
6. Малинова О.Ю. Либеральный национализм (середина XIX – начало XX века). Москва, 2000. 254 с.
7. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія. Київ, 2009. 368 с.
8. Нагорняк М.М. Национальная идея и гуманистический идеал (за Т.Г. Масариком). *Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 652–655.
9. Постоловський Р.М. Інтерпретація Т.Г. Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Рівне, 2001. Вип. 2. С. 168–174.
10. Постоловський Р.М. Інтерпретація «чеського питання» Т.Г. Масариком як концепція політичної програми демократії. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2009. Вип. 8. С. 83–87.
11. Dousek V. T.G. Masaryk a česká politická scéna v době Rakousko-Uherska. *Tomáš Garrigue Masaryk: dílo a odkaz pro naši dobu*. České Budějovice, 2006. S. 51–61.
12. Dousek V. T.G. Masaryk a česká slovanská politika 1882–1910. Praha, 1999. 200 s.

13. Hain R. Masaryk a státoprávní aspekty česko-německých vztahů. *Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 115-135.
14. Herben J. T.G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele. URL: <http://www.infofila.cz/TGM/tgms1.htm>.
15. Kohák E. Člověk Masaryk: Od myšlenky k činu. Jihlavská přednáška pro Masarykovu demokratickou akademii. *Listy*. Ročník XL, č. 5. 2010. S. 10–16.
16. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha: Odeon, 1991. 542 s.
17. Křen J. Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780-1918. Praha, 1990. 508 s.
18. Křížek J. T.G. Masaryk a česká politika. Politické vystoupení českých «realistů» v letech 1887–1893. Praha, 1959. 326 s.
19. Kučera M. Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státoprávní otázky. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 11–29.
20. Malinská J. Masarykův pohled na vztah Čechů a Němců v jeho člancích ve vídeňském tisku. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 62–97.
21. Neudorfová M.L. Přelom v Masarykově pohledu na postoje rakouských Němců k existenci Rakouska-Uherska začátkem 90. let 19. Století. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 30–44.
22. Opat J. Češi, Rakušané, Němci a T.G. Masaryk. *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*. S. 57-64.
23. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes. Praha, 2003. 536 s.
24. Pernes J. Pod Habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. Století. Praha, 2001. 208 s.
25. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v Českých Zemích a Československu 1848-1949. Praha, 2002. 205 s.
26. Valenta J. Rozchod Němců s Čechy v českých zemích v roce 1918. *Češi a Němci: historická tabu*. Praha, 1995. S. 54-61.

References:

1. Benesh E. Zhiznenny put' i zavety Masarika. T.G. Masarik: filosofiya – sotsiologiya – politika. Moskva, 2003. S. 632–646.
2. Vidnianskyi S.V. Zakhysnyk malykh narodiv u novii Yevropi. Tomash Harrih Masaryk. Vidnianskyi S.V., Martynov A. Yu. Obiednana Yevropa: vid mrii do realnosti. Istorychni narysy pro batkiv-zasnovnykiv Yevropeiskoho Soiuzu. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2009. C. 41–70.
3. Zadorozhnyuk E.G. Shtrikhi k portretu Tomasha Garriga Masarika. Novaya i noveyshaya istoriya. 2012. № 5. S. 151–163.
4. Kotenko A.L. Ideia Tsentralnoi Yevropy Tomasha Masaryka. Magisterium. 2007. Vyp. 28. S. 43-49.
5. Kravchuk O. Politychna diialnist T.H. Masaryka v Avstro-Uhorshchyni (1882-1914 rr.). Mizhnarodni zviazky Ukrainy. Naukovi poshuky i znakhidky. Vyp. 22: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2013. S. 217–237.
6. Malinova O.Yu. Liberal'nyy natsionalizm (seredina XIX – nachalo XX veka). Moskva, 2000. 254 s.
7. Nahorniak M.M. Natsionalno-derzhavnytska kontseptsiiia Tomasha Masaryka: Monohrafiia. Kyiv, 2009. 368 s.
8. Nahorniak M.M. Natsionalna ideia i humanistychnyi ideal (za T.H. Masarykom). Derzhava i pravo. Zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky. Kyiv, 2008. Vyp. 39. S. 652–655.
9. Postolovskiy R.M. Interpretatsiia T.H. Masarykom cheskykh natsionalnykh demokratychnykh tradytsii yak osnovy natsionalnoi ideologii. Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Rivne, 2001. Vyp. 2. S. 168-174.
10. Postolovskiy R.M. Interpretatsiia «cheskoho pytannia» T.H. Masarykom yak kontseptsiiia politychnoi prohramy demokratii. Slovianskyi visnyk. Rivne, 2009. Vyp. 8. S. 83–87.
11. Doubek V. T.G. Masaryk a česká politická scéna v době Rakousko-Uherska. *Tomáš Garrigue Masaryk: dílo a odkaz pro naši dobu*. České Budějovice, 2006. S. 51–61.
12. Doubek V. T.G. Masaryk a česká slovanská politika 1882–1910. Praha, 1999. 200 s.
13. Hain R. Masaryk a státoprávní aspekty česko-německých vztahů. *Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 115-135.
14. Herben J. T.G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele. URL: <http://www.infofila.cz/TGM/tgms1.htm>.
15. Kohák E. Člověk Masaryk: Od myšlenky k činu. Jihlavská přednáška pro Masarykovu demokratickou akademii. *Listy*. Ročník XL, č. 5. 2010. S. 10–16.
16. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha: Odeon, 1991. 542 s.
17. Křen J. Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780-1918. Praha, 1990. 508 s.
18. Křížek J. T.G. Masaryk a česká politika. Politické vystoupení českých «realistů» v letech 1887–1893. Praha, 1959. 326 s.
19. Kučera M. Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státoprávní otázky. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 11–29.
20. Malinská J. Masarykův pohled na vztah Čechů a Němců v jeho člancích ve vídeňském tisku. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 62–97.

-
21. Neudorfová M.L. Přelom v Masarykově pohledu na postoje rakouských Němců k existenci Rakouska-Uherska začátkem 90. let 19. Století. *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze*. Praha, 2004. S. 30–44.
22. Opat J. Češi, Rakušané, Němci a T.G.Masaryk. *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*. S.57-64.
23. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka. *Česká otázka včera a dnes*. Praha, 2003. 536 s.
24. Pernes J. Pod Habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. Století. Praha, 2001. 208 s.
25. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v Českých Zemích a Československu 1848-1949. Praha, 2002. 205 s.
26. Valenta J. Rozchod Němců s Čechy v českých zemích v roce 1918. *Češi a Němci: historická tabu*. Praha, 1995. S. 54-61.

Отримано: 29.01.2025

Прорецензовано: 07.02.2025

Прийнято до друку: 12.02.2025

e-mail: myroslava.svitlyk@umanitoba.ca

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-129-136

Світлик М. Де селилися й чому українці в Канаді: короткий огляд. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 129–136.

УДК 94(71)(=161.2):314.15

Мирослава Світлик

ДЕ СЕЛИЛИСЯ Й ЧОМУ УКРАЇНЦІ В КАНАДІ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

*Це була бідна країна для багатих поселенців,
але багата – для бідних
Дж. Лер*

Стаття присвячена короткому огляду історії еміграції українців до Канади. Зокрема, йдеться про історичний контекст та особливості різних хвиль еміграції, починаючи від 1891 року до сьогоднішніх днів. Особливу увагу приділено вибору місця проживання новоприбулими та факторам, що впливали на це рішення. Простежено, як імміграційна політика, а також можливості для працевлаштування й наявність родичів і друзів позначалися на розселенні українців у Канаді.

Ключові слова: українці, хвилі еміграції, програма CUAET, українська діаспора, Канада.

Myroslava Svitlyk

WHERE DID UKRAINIANS SETTLE IN CANADA AND WHY: A BRIEF OVERVIEW

The article provides a brief overview of the history of Ukrainian emigration to Canada. In particular, the historical context and features of different waves of emigration, starting from 1891 to the present day, are discussed. Particular attention is paid to the choice of residence by newcomers and the factors that influenced this decision. The author traces how immigration policy, as well as employment opportunities and the presence of relatives and friends, affected the settlement of Ukrainians in Canada.

In particular, the article provides information about the first wave of immigration, when the government promised 64 hectares of land as homesteads for a nominal fee of \$10. As a result of this policy, Ukrainian settlements were founded in Manitoba, Saskatchewan, and Alberta. The article highlights the historical background of the second and third waves of emigration and the peculiarities of Canada's policy at the time, which resulted in a significant number of Ukrainians settling not only in the West of the country, but also in Ontario and Quebec.

The article notes that there is no consensus among scholars on whether the arrival of Ukrainians from Poland, Yugoslavia, and other Central European countries in the 1980s should be distinguished as a separate wave. It also discusses emigration after the collapse of the Soviet Union and the resettlement of Ukrainians in Canada over the past 30 years. Despite the fact that in the twenty-first century Ukrainians live almost all over the country, Manitoba, Alberta, and Saskatchewan have the highest percentage of people in Canada who declare their Ukrainian ancestry.

Special attention is paid to the wave of emigration caused by Russia's full-scale war against Ukraine. Thanks to a special program of the Government of Canada, Canada-Ukraine authorization for emergency travel, 298 thousand Ukrainians arrived in Canada between March 17, 2022 and April 1, 2024. The article presents the results of surveys of newcomers and information about the factors that influenced their choice of place of residence.

Keywords: Ukrainians, waves of emigration, CUAET program, Ukrainian diaspora, Canada.

Нерівномірний розподіл ресурсів та населення, стихійні лиха, а також військові конфлікти та війни є одними з основних причин міграційних процесів. У пошуках кращого та безпечного життя люди змінюють місце чи країну проживання. За понад 150-літню історію еміграції українці селилися в країнах на різних континентах. Науковці виокремлюють кілька хвиль міграції, кожна з яких мала свої економічні чи суспільно-політичні причини, натомість останній масовий виїзд українців

за кордон зумовлений повномасштабною війною росії проти України. Біженці з України, а це переважно жінки з дітьми, знайшли притулок не лише в країнах Європи, але і в заокеанських США, Австралії, а також Канаді – країні, яка має одну з найбільших українських діаспор.

Науковці виокремлюють кілька хвиль еміграції українців до Країни кленового листка і кожна з них постала у своєму певному геополітичному та історичному контексті. Приїжджаючи у Канаду, другу за площею країну світу, новоприбулим складно обрати місце проживання – провінцію й населений пункт, адже це рішення залежить від багатьох факторів. Тому мета статті – висвітлити те, де селилися українські емігранти в Канаді й чому саме там, що впливало на їхній вибір, а також про певні наслідки такого рішення. Крім цього, приділимо особливу увагу першій хвилі міграції, оскільки вона була донедавна найчисельнішою, а місце й характер поселень піонерів відіграли важливу роль у формуванні та подальшому розвитку української громади в цій заокеанській країні.

Різні аспекти життя української діаспори в Канаді ставали об'єктом дослідження як українських, так і закордонних науковців. Тут слід згадати ґрунтовні праці М. Марунчака та О. Мартиновича, а також О. Геруса, С. Гринюк, М. Іванчука, Дж. Лера, Т. Лупула, Л. Луцюка, В. Макара, Н. Ханенко-Фрізен, П. Юзика та багатьох інших. Однак нова велика хвиля українців, які приїхали сюди у рамках спеціальної програми – Канадсько-український дозвіл на екстрені поїздки (The Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel – CUAET), спонукає ще раз переглянути історію еміграції до цієї країни, проаналізувати обставини й умови, за яких відбувалася кожна з хвиль, а також виявити їхні спільні й відмінні риси та характерні особливості.

Виокремлюють кілька хвиль імміграції українців до Канади, однак серед науковців нема одностайності щодо їх кількості [2; 11]. Найбільш поширеним є такий поділ: I-ша хвиля – від 1891 р. до 1914 р.; II-га – період між двома світовими війнами (1919–1939), III-тя – 1946–1961 рр., IV-та – після проголошення незалежності України. Хоча деякі науковці вважають, що під час 4-ої хвилі до Канади прибули українці з Польщі, Югославії та інших країн Центральної Європи (80-ті роки XX століття), а ті, хто емігрував після проголошення незалежності України, – належать уже до 5-ої [11, с. 113]. Додамо, що різняться й часові межі цих хвиль, а відповідно й цифри щодо кількості українців, що прибули під час кожної з них.

Уважається, що першими емігрантами до Канади були Василь Єлиняк та Іван Пилипів із села Небилів (Галичина), які 7 вересня 1891 р. приплили до Монреалю пароплавом «Орегон» і далі попрягою вирушили до Вінніпегу. А у 1892 р. перші українські поселенці з'явилися у с. Стар (провінція Альберта).

У період із 1891 р. до 1914 р. прибуло за різними даними від 150 до 170 тисяч українців. Якщо говорити про емігрантів першої хвилі, то це були переважно вихідці із Західної України, які приїхали сюди з метою отримання землі, тому селилися в степових провінціях – Манітобі, Саскачевані та Альберті. Представників цієї хвилі часто називають «піонерами», «поселенцями-першопрохідцями», вони обробляли цілинні землі й робили їх придатними до ведення сільського господарства.

Важливим є історичний контекст, за якого відбувалася еміграція. Якщо говорити про територію сучасної України, то наприкінці XIX століття вона була розділена між двома імперіями – Російською (близько 80% території країни) та Австро-Угорською (лише 20% етнографічної території). Східні українці займалися сільським господарством і мешкали у невеликих селах. Вони були переважно неписьменними й перебували на найнижчих щаблях соціальної драбини. Становище було складним також на Західній Україні. На думку В. Пилипіва, демографічний вибух, брак землі, безробіття та обов'язкова служба в австрійській армії були причинами того, що українці покидали рідну землю і в пошуках кращого життя вирушали до США, Бразилії, Аргентини, а згодом – і до Канади [1, с. 209–210; 6, с. 13; 14, с. 27].

У той час Канадський уряд, побоюючись експансії США, прагнув культивувати землі (які належали корінному населенню і в результаті підписання Актів (Numbered Treaties) були передані під юрисдикцію Домініону Канади), тому заохочував міграцію людей, що вміли працювати на землі. Щоб привабити емігрантів і заселити прерії, Уряд обіцяв 64 га землі як присадибної ділянки (гомстед) за номінальну плату в розмірі 10 доларів США.

Щодо українських селян, то навіть після скасування кріпацтва вони й надалі залишалися практично безземельними. До прикладу, в Галичині майже половина селян мали менше, ніж 2 гектари землі, а в Буковині ситуація була ще гіршою – 16 % були безземельними, 42% мали менше 2-ох га, а 25% – менше 3-ох га землі [10, с. 31–32]. Тому можливість отримати у користування земельну ділянку,

а також політичні та економічні свободи в Канаді були, на думку вчених, вагомими аргументами для селян, які покидали рідні села й емігрували до цієї заокеанської країни цілими родинами.

Початок активної імміграційної політики зумовлений призначенням у 1896 р. на посаду Міністра внутрішніх справ Кліффорда Сіфтона, який був відповідальний за імміграцію та освоєння канадських прерій. К. Сіфтон хотів заселити Захід країни досвідченими фермерами, які звикли до важкої праці та скромного рівня життя, і через мережу імміграційних агенцій активно заохочував людей емігрувати до Канади, особливо з Центральної та Східної Європи.

Важливу роль у еміграції селян Західної України відіграв львівський професор Йосип Олеськів, який у 1895 р. подорожував Канадою та мав зустрічі з офіційними особами, щоб дізнатися більше про цю країну, її землі та умови для майбутніх емігрантів. Після цього професор написав два памфлети «О еміграції» та «Про вільні землі», які разом із листами від тих, хто з перших наважився на переїзд до Канади, стали причиною масового виїзду до цієї заокеанської країни. Я. Петришин пише про те, що емігранти у своїх листах заохочували рідних та друзів переїжджати, а також переказували кошти, необхідні для далекої подорожі. Так, банк у Вінніпезі в 1905 р. прозвітував, що отримав від своїх слов'янських клієнтів близько мільйона доларів, які були надіслані у «старий край» [14, с. 27].

Серед причин еміграції науковці вказують обтяжливі податки й збори та брак землі [22, с. 27]. Однак помилково вважати, що люди вирушали до Канади виключно через бідність і гніт, попри те, що ця думка є досить поширеною. Насправді сім'я потребувала чималих коштів, щоб дістатися на інший материк. До прикладу, вартість квитка з Гамбургу до Вінніпегу становила 110 доларів за дорослого та 55 – за дитину [6, с. 19]. Тому серед тих, хто емігрував, були селяни середнього класу, доволі заможні, які «бажали кращого майбутнього своїм дітям» [8, с. 14]. Дж. Лер також пише про те, що більшість емігрантів – селяни середнього класу, які хвилювалися за майбутнє дітей, адже багаті не мали економічних причин мігрувати, а найбідніші не могли собі цього дозволити [10, с. 33]. Однак були й ті, хто позичав гроші на переїзд від людей, для яких позика майбутньому емігранту була «розумною» інвестицією – у більшості випадків борг через певний час був повернутий. Наявність грошей було обов'язковою умовою для того, щоб отримати паспорт і могти здійснити подорож через океан [13, с. 53].

Як пише С. Савчук, у 1871 р. канадські землевпорядники розпочали облік землі, використовуючи систему землеустрою, яка вже була встановлена в США. За основу вони брали 49-ту паралель, де земля на північ від неї була поділена на тауншипи – це квадратні земельні одиниці зі стороною в 10 км. Містечко (тауншип) складалося із 36 секцій, кожна з яких була поділена ще на 4 частини, де одна частина – чверть секції (гомстед) – дорівнювала 64 га [16, с. 7]. Цей поділ діяв у Західній Канаді і якраз чверть секції отримували українці, як і інші емігранти, які бажали працювати на землі. Однак навіть у тих тауншипах, які були відкриті для заселення, менше половини гомстедів були доступні для поселенців та були розкидані. Адже частина таких ділянок виділялася під школу або належала Компанії Гудзонової затоки чи Канадській тихоокеанській залізниці, які могли продавати землю.

Переважна більшість українських емігрантів того часу прагнула отримати земельну ділянку, тому не залишалася в місті. По-перше, селянам бракувало навичок, щоб працювати, до прикладу, в торгівлі, та й не мали вони досвіду життя у великому населеному пункті. По-друге, імміграційні офіцери переконували їх не лишатися й не затримуватися в містах, адже мета уряду була – заселити цілині землі Заходу Канади [10, с. 34].

Селилися в зоні осикового лісостепу (Aspen parkland), оскільки в цьому екорегіоні були дерева, вода й луки, яких поселенці потребували [10, с. 37]. Цей дугоподібний регіон простягається від центральної Альберти на схід до кордону Манітоби з Північною Дакотою (США). Саме деревина найбільше приваблювала поселенців, оскільки використовувалася для будівництва житла, огорож та обігріву. Ось як писав місцевий урядовець: «Галичани – своєрідні люди, які не приймають як подарунок землі, які ми вважаємо найкращими й найродючішими в Манітобі, а хочуть деревину; вони не зважають на те, що ґрунт важкий чи кам'янистий, головне – щоб там було трохи лісу...» [10, с. 36]. Деревину не лише використовували для будівництва й обігріву, але також продавали, як і гриби, ягоди та коріння рослин (зокрема сенегі).

Коли українці почали прибувати до Канади, частина найкращих і найродючіших земель була або зайнята британцями й менонітами ще на початку 1880-их років, або призначена для продажу [5, с. 59]. Вони могли самі обирати ділянку в межах відведених зон, але, як уже було зазначено, далеко не всі землі були доступні. Агенти, які супроводжували новоприбулих, виконували роль

консультантів – вони не мали права вказувати, де селитися українцям, могли лише давати поради. Однак були зацікавлені в тому, щоб іммігранти залишилися на постійно на обраних ділянках й були успішними в освоєнні земель [10, с. 37].

Лише невелика частка іммігрантів (т.зв. decision makers) приймали рішення, де їм селитися – в Манітобі, Саскачевані чи Альберті. При виборі ділянки вони брали до уваги економічні фактори (наприклад, наявність деревини) чи близькість до менонітів, які досить успішно вели господарство. Не винятком було й те, що помилково оцінювали якість землі, не знали про наявність кращого ґрунту чи робили вибір ірраціонально – тільки тому, що пейзажі нагадували емігрантам батьківщину [5, с. 55]. Натомість більшість ішла за тими першопрохідцями [10, с. 47]. Селилися блочним методом і таким чином допомагали один одному.

Безперечно, вагомим фактором у виборі земельної ділянки була близькість до своїх людей. Обираючи між наділом із кращим ґрунтом і тим, який ближче до земляків, вибір частіше падав на другий варіант. Близькість та підтримка співвітчизників у цих далеких краях відігравала надзвичайно важливу роль, адже саме їхня допомога, до прикладу у будівництві житла, була дуже ваговою.

Селилися поруч ще й тому, що селяни були не просто вихідцями із одного регіону чи населеного пункту, а були родичами. Як пише Дж. Лер, часто виїжджали цілими родинами – брат їхав за братом, племінники за дядьком і т.д. Тому на перший погляд здавалося, що це еміграція односельців, а по суті – це довгий ланцюг міграції однієї чи двох великих родин [9, с. 41].

Часом, бажаючи поселитися біля земляків, нові поселенці обирали землі сумнівної якості. Причинами цього, по-перше, було те, що новоприбулі селяни оглядали земельну ділянку влітку й слабо уявляли її стан ранньою весною, коли вона могла бути затоплена водою. По-друге, володіючи, за їхніми мірками, величезним наділом, вони сподівалися, що там знайдеться кілька гектарів землі, щоб задовільнити свої потреби [9, с. 35]. Керовані потребою у спілкуванні та родинних зв'язках, фермери селилися біля своїх земляків і відомі випадки, коли в результаті такого рішення стикалися з чималими труднощами та були приречені на життя в бідності, а часом і в злиднях.

Подаватися на земельний наділ міг чоловік, якому виповнилося 18 років. Для того, щоб отримати гомстед, він спочатку вибирав землю, яка була відкрита для поселення, і реєстрував у найближчому офісі земельних прав власності, сплативши при цьому адміністративний збір у розмірі 10 доларів. Після цього він мав право на землю, але не мав права власності на неї. Щоб отримати останнє, поселенець мав продемонструвати покращення землі та те, що є добрим фермером. Це означало, він мав побудувати будинок і жити там щонайменше 6 місяців на рік протягом останніх трьох років та розчистити й обробити приблизно 12 га землі. Тільки після цього можна було подати заявку на право власності, при цьому важливо, щоб заявник був британським громадянином або набував таке громадянство. Отримавши патент на землю, її можна було продавати, здавати в оренду або використовувати як заставу для кредиту. Слід додати, що українська жінка мала право отримати патент лише у тому випадку, якщо її чоловік, який отримував гомстед, помер [9, с. 28].

Не завжди володіння наділом закінчувалося отриманням патенту – люди покидали землю, так і не отримавши його. Поселенці були неспроможні розчистити й обробити землю через надмірну кам'янистість чи заболоченість, тому після кількох років безуспішних спроб її культивувати, залишали цей гомстед.

Селилися українці, як і представники інших етнічних груп, блоками – такий спосіб поселення був зручним як владі, бо дозволяв тримати під контролем, так і людям, адже сприяв розвитку громади, збереженню традицій та мови [16, с. 7]. Саме те, як (поруч із земляками й односельцями) і де (у лісистій місцевості північної паркової зони, де бореальні ліси межують із трав'янистими степовими рівнинами) селилися перші поселенці, вплинуло на формування української громади в Канаді, її характер та особливості. Адже близькість до своїх співвітчизників і водночас віддаленість від інших етногруп вплинули на громадське та повсякденне життя поселенців, стали на заваді швидкої асиміляції. На думку Дж. Лера, звичка селитися поруч із земляками стала причиною того, що величезні території сільськогосподарських земель на Заході Канади стали майже повністю українськими за своїм характером [10, с. 30].

Початок Першої світової війни у 1914 р. призупинив масову еміграцію до Канади. Коли в 1918 р. було укладено перемир'я, то країна почала роздумувати про відновлення довоєнної еміграції, але вже за новими правилами. Як результат, у міжвоєнний період до країни прибуло 1,6 мільйона осіб, у тому числі приблизно 68–70 тисяч українців.

Слід зазначити, що політична карта Європи змінилася після війни. На жаль, Українська держава проіснувала недовго і її землі вчергове були перерозподілені: більша частина опинилася під Совітами, а решта відійшла підпорядкування Польщі, Румунії та Чехословаччини. Б. Осборн пише про те, українці у складі нових держав були у меншості й надалі зазнавали культурного й економічного гноблення (за винятком Чехословаччини, де дбали про захист прав нацменшин). Через це майже 200 тисяч українців, переважно із Заходу країни, покинули рідні землі у міжвоєнний період, при цьому приблизно третина з них емігрувала до Канади [12, с. 82].

На той час Країна кленового листка ще потребувала робочих рук, щоб заселити майже 190 тисяч вільних гомстедів й культивувати 300 мільйонів акрів землі в преріях. Їй були необхідні люди, які б розвивали сільське господарство та природні ресурси, були здатні про себе подбати і які б не поповнювали ряди безробітних. Однак Канада змінила імміграційну політику – посилила і до того суворі правила. Щоб бути відібраним, кандидат мав бути здоровим, політично благонадійним і мати необхідні документи, а також міг би швидко асимілюватися.

Важливу роль у залученні нових іммігрантів відіграли Канадська національна (C.N.R.) та Канадська тихоокеанська (C.P.R.) залізниці, які в цей період стрімко будували колії в північних преріях і потребували людського ресурсу. Під тиском цих компаній Уряд дозволив їм рекрутинг робітників зі Східної Європи [7, с. 13].

Саме у міжвоєнний період у неофіційному спілкуванні урядовці ділили емігрантів на «бажаних», «небажаних» та «тих, кому потрібен був спеціальний дозвіл». Українців відносили до другої категорії, але оскільки залучити достатньо людей із першої групи не вийшло, то влада дозволила їм емігрувати, бажаючи й надалі залюднювати прерії та розвивати сільське господарство [12, с. 84–86].

Дозвіл селитися блоками представникам одної національності, який діяв у Канаді наприкінці XIX – на початку XX століття, зумовив те, що українські поселення з'явилися в зарослих кущами преріях від південно-східної Манітоби до східно-центральної Альберти. Маючи на той час добре розвинену інфраструктуру з церквами, школами й різноманітними організаціями, ці поселення стали місцями, що притягували нових емігрантів із України [12, с. 82].

Отож, переселенці другої хвилі ступали слідами першої, оселялися переважно у преріях, у сільських регіонах Західної Канади, хоча були й ті, хто осів на півдні Онтаріо, а працювали не лише в сільському господарстві, а і в промисловості та видобутку корисних копалин [11, с. 113; 2, с. 137]. Як результат, між 1921 та 1941 роком кількість українців у Онтаріо зросла майже в 6 разів – від 8300 до 48200 (із них 70% жили в містах). Однак лідером і надалі залишалася Манітоба, де за переписом 1941 р. проживало 30% від усіх українців Канади [7, с. 13], загальна кількість яких на той час становила близько 306 тисяч.

Через Другу світову війну міграція українців до Канади зупинилася й відновилася вже після 1945 р. На момент закінчення війни близько 2.5–3 мільйонів переміщених осіб (DPs) української національності перебувало у різних країнах Західної Європи, однак вони були вислані до СРСР із територій, зайнятих радянською армією. Згідно з Ялтинським договором, українці також були примусово репатрійовані з територій, зайнятих західними союзниками. Через це багато осіб, особливо зі Східної України, приховували свою національність, однак, за деякими відомостями, на початок 1947 р. українських біженців у Західній Європі залишилося близько 250 тисяч [18, с. 125].

Післявоєнна Європа не могла впоратися з великою кількістю переміщених осіб, тому було прийняте рішення розселити їх не лише в межах західноєвропейських країн, але також до США, Канади, Австралії та країн Південної Америки. Цим безпосередньо займалася Міжнародна організація у справах біженців (International Refugee Organisation – IRO), яка у 1947 р. була створена замість Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA). Важливу роль у допомозі та розселенні переміщених осіб також відіграло Центральне Українське Допомогове Бюро (Central Ukrainian Relief Bureau – CURB), створене у 1945 р., через яке українці Канади та США спрямовували допомогу українським біженцям [21].

Оскільки у цей час Канада мала потребу в робочій силі, то Конгрес українців Канади клопотав перед урядом про дозвіл на в'їзд українців. Спонсорство та жорсткі вимоги до здоров'я були основними вимогами до мігрантів. Канадський уряд відбирав насамперед здорових чоловіків для роботи в лісозаготівлі та в шахтах, жінок – для швейної промисловості та хатніх робіт, представників обох статей – для роботи на бурякових фермах. Як результат, у період із 1947 по 1951 рік майже 2/3 тих, хто прибув до Канади, були чоловіки. Іншим шляхом еміграції в цей період було спонсорство «через

близьких родичів», але поняття «родич» трактувалося широко і часом позначало людину, яка була готова підтримувати новоприбулого фінансово. Важливо також, що ті, хто прибули як робітники, могли протягом 3-х років спонсорувати свою родину [18, с. 137].

Зважаючи на те, що основними спонсорами виступали лісові та гірничодобувні компанії, то українців відправляли на північ провінції Онтаріо, де вони мали відпрацювати відповідно до зобов'язань певний період (зазвичай 18 місяців). Після цього іммігранти перебиралися до міст на півдні провінції, тому, як пише О. Герус, столицею третьої хвилі міграції стало Торонто [7, с. 16]. Як результат, 47.4% біженців емігрувало до Онтаріо, 20.4% – до Квебеку і лише 29.6 % – до Манітоби, Саскачевану та Альберти, тобто провінцій, у яких на той час було найбільше українців. Невеликий відсоток новоприбулих оселилися в Британській Колумбії (1.7%), решта – в атлантичних провінціях [18, с. 141–142].

Загалом під час третьої хвилі еміграції (із 1947 по 1961 рік) до Канади прибуло близько 37 тисяч українців. Цього разу серед прибульців, які вперше представляли всю українську територію, були робітники й фермери, значно менше було науковців та митців. Попри те, що третя група емігрантів менша за попередні, однак, як уважають дослідники, вона зробила значний внесок у розквіт українських громад у Канаді, зокрема через розбудову й розвиток організацій, заснування слов'янських студій в університетах, відкриття нових журналів та газет [4, с. 7]. Після цього потік мігрантів майже припинився, лиш у 1970-х і 1980-х роках, завдяки обмеженій імміграції з Польщі та Радянського Союзу, до Канади приїхало близько 10 тисяч етнічних українців і євреїв [19].

Нова хвиля еміграції почалася після розпаду Радянського Союзу і вона є найменш дослідженою, адже, на думку Н. Ханенко-Фрізен, науковці так і не розпочали глибинного соціологічного аналізу чи то самої імміграції після 1991 р., чи то змін, спричинених нею в канадській спільноті. Канадський інститут українських студій опублікував дані про те, що за період із 1992 р. по 2019 р. до Канади офіційно емігрувало 69 тисяч українців, із них найбільше – 35590 осіб, що становить 52% від загальної кількості, – оселилися в Онтаріо, 9350 або 14% – у Квебеку, а в трьох степових провінціях (Манітобі, Саскачевані та Альберті) – 16420 новоприбулих, що складає майже 24% [2, с. 145].

Під час перепису населення 2021 р. 1,258,635 людей задекларували своє українське походження, що складає 3.5% від загальної кількості населення Канади. Таким чином, українці посіли 10-те місце серед інших етнічних груп цієї багатонаціональної країни.

Станом на 2021 рік більшість українців Канади проживало в Онтаріо (27%), Альберті (27%) та Британській Колумбії (16.7%), однак їхній відсоток відносно всього населення там доволі низький, оскільки в Онтаріо проживає 37.9% від усього населення Канади, в Альберті – 11.3%, а в Британській Колумбії – 13.3%. Більша частка українців Канади проживає в Манітобі (13%) та Саскачевані (11%), порівняно з приблизно 3.5% та 3% населення країни відповідно. Близько 3% українців проживають у Квебеку, де проживає 22% населення країни, а решта – в атлантичних провінціях та територіях [17].

Цю картину доповнюють дані за 30 років (із 1991 по 2021 рік), зібрані дослідницею С. Савчук, які показують, де жили українці протягом цього періоду. Отож, Манітоба має найвищий відсоток людей у Канаді, які декларують своє українське походження, а за нею йде Саскачеван та Альберта. Попередні дослідження показують, що «перші поселенці жили вздовж дугоподібної паркової смуги, однак цікавим є те, що наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття українці все ще живуть поруч із місцями, де їхні предки оселилися понад 100 років тому» [16, с. 13].

Наша наукова розвідка була б неповною без інформації про крайню хвилю еміграції, спричинену повномасштабною війною росії проти України. У березні 2022 року Уряд Канади запустив спеціальну програму для українців та членів їхніх сімей – Канадсько-український дозвіл на екстрені поїздки (Canada-Ukraine authorization for emergency travel – CUAET), завдяки якій 298128 осіб прибуло до Канади у період із 17 березня 2022 року до 1 квітня 2024 року [3].

Особливостями програми було те, що після погодження й отримання візи, громадяни України (незалежно від місця їхнього проживання) могли прибути до Канади і в аеропорту отримати дозвіл на роботу (open work permit) або навчання (study permit) на 3 роки із можливістю продовжити його ще на три роки. Опитування серед тих, хто прибув до Канади в рамках програми CUAET, показало, що серед причин, чому респонденти обрали цю країну, 68% вказали, що з часом хотіли б стати її постійними резидентами, 51% – тому, що вважають її безпечною країною, 36% – через позитивне ставлення до мігрантів. Також на питання, чи розглядали вони можливість тимчасового або постійного переїзду до Канади до березня 2022 р., 54% опитаних відповіли ствердно [15, с. 34].

Більше половини респондентів повідомили, що проживають в Онтаріо (34%) та Альберті (20%), по 12% новоприбулих оселилися в Британській Колумбії та Манітобі, а 11% – у Квебеку, значно менше – по 3% – у Саскачевані й Новій Шотландії, по 2% – у Нью-Брансвіку та провінції Ньюфаундленд і Лабрадор [15, с. 28]. Схожими є результати іншого дослідження, проведеного організацією The Operation Ukrainian Safe Haven. Цікавою, на наш погляд, є інформація про фактори, які вплинули на вибір місця проживання. Зокрема, 51.2% опитаних указали, що керувалися можливостями для працевлаштування на новому місці, 38.4% – серед причин указали наявність рідні або близьких друзів, 35.3% зазначили, що це – вартість життя, а 34.3% – природа й клімат. Серед інших причин указано: якість життя (28%), чийсь рекомендації (27.8%), безпека (23.2%), доступ до різних сервісів (19.3%), можливості для навчання (17.9%), зв'язки з громадою (16.0%) та попередні візити (4.5%) [20].

Очевидно, що не всі ті, хто прибув до Канади у рамках програми, тут залишилися – дехто повернувся в Україну або переїхав до Європи чи США. Тому про цю хвилю міграції можна буде судити за кілька років, зокрема, після перепису населення, який тут проводиться кожні 5 років і наступний запланований на травень 2026 р. Однак уже можна говорити про те, що вперше в українсько-канадській історії настільки значна кількість українців прибула до Канади за порівняно короткий період часу.

Підсумовуючи, зазначимо, що за майже 140-річну історію, українці емігрували до Канади з різних причин та за різних обставин. На це впливали як події в Україні та Канаді, так і світові. Від того, яку політику вела приймаюча країна, де найбільше потребувала людського ресурсу залежало те, в яких провінціях селилися новоприбулі. Проте вибір місця проживання також залежав від бажання й наміру людини, тому внутрішня міграція не була винятком. Загальний тренд урбанізації також спричинив те, що українці, які на початках селилися переважно в сільській місцевості (на фермах), упродовж XX століття перебралися жити в міста, однак і надалі залишаються поруч із тими місцями, де мешкали їхні предки. Таким чином компактні поселення українців із одного боку, та прибуття нових людей різними хвилями – з другого, сприяло збереженню їхньої національної ідентичності, матеріальної й духовної культури та зростанню діаспори до більш ніж мільйона осіб.

Додамо, що такі провінції, як Онтаріо, Альберта, Британська Колумбія, Манітоба, в яких за останнім переписом населення проживає значна кількість осіб із українським корінням, стали домівкою для майже 80% новоприбулих, які приїхали до Канади з початку повномасштабної війни в рамках спеціальної програми для українців та членів їхніх сімей.

Також робимо висновок, що можливості для працевлаштування (чи отримання землі – коли мова йде про перші дві хвилі еміграції) та наявність родичів і друзів – два важливі фактори, які впливали на вибір місця проживання як піонерів, так і представників наступних хвиль еміграції.

Перспективу наукових досліджень убачаємо у подальшому вивченні сучасної хвилі еміграції до Канади та її впливу на життя української громади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пилипів В.І. Вільні землі, або кілька слів про першу хвилю української імміграції до Канади 1891–1914 років. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, (9), 2022. С. 207–219.
2. Ханенко-Фрізен Н., Зацевич В. Іміграція до Канади з незалежної України (1991–2021): Історичний контекст та соціологічний портрет. *Україна модерна*. 2022. №31. С. 135–153.
3. Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html> (дата звернення: 23.01.2025).
4. Darcovich W. Ukrainians in Canada. The Struggle to Retain Their Identity. Ottawa, 1967. 38 p.
5. Darlington J.W. The Ukrainian Impress on the Canadian West. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 53–80.
6. Ewanchuk M. Spruce, Swamp and Stone: History of the Pioneer Ukrainian Settlements in the Gimli Area. Winnipeg, 1993. 320 p.
7. Gerus O.W., Rea J.E. The Ukrainians in Canada. Ottawa, 1985. 24 p.
8. Hryniuk S. 'Sifton's Pets': Who Were They? *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 3–16.
9. Lehr J.C. Community and Frontier: A Ukrainian Settlement in the Canadian Parkland. Winnipeg, 2011. 216 p.
10. Lehr J.C. Peopling the Prairies with Ukrainians. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 30–52.
11. Nedashkivska A. Identity in Interaction: Language Practices and Attitudes of the Newest Ukrainian Diaspora in Canada. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2018. № 5(2). P.111–47.
12. Osborne B. «Nonpreferred» people: interwar Ukrainian immigration to Canada. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 81–102.
13. Petryshyn J. Peasants in the Promised Land: Canada and the Ukrainians (1891–1914). Toronto, 1985. 265 p.

14. Petryshyn J. Sifton's Immigration Policy. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 17–29.
15. Rapid Evaluation of the Ukraine Response. November, 2023. 38 p. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/corporate/reports-statistics/evaluations/rapid-evaluation-ukraine-response.html> (дата звернення: 23.01.2025).
16. Sawchuk S. Woods, Water, and Meadows: The Formation of Ukrainian-Canadian Identity Through Land and Settlement. *Bulletin – Association of Canadian Map Libraries and Archives (ACMLA)*, (174), 2024. P. 6–19.
17. Statistics Canada. Special Interest Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2021/dp-pd/sip/search-recherche/geo.cfm?Lang=E&PoiId=2> (дата звернення: 23.01.2025).
18. Stebelsky I. The Resettlement of Ukrainian Refugees after the Second World War. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by L. Luciuk and S. Hryniuk. Toronto; Buffalo; London, 1991. P. 123–154.
19. Swyrypa F. "Ukrainian Canadians," *The Canadian Encyclopedia*, 2012, URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/ukrainian-canadians> (дата звернення: 20.01.2025).
20. The Operation Ukrainian Safe Haven project. URL: <https://ukrainesafehaven.ca/data/cuaet-survey/post-arrival-in-canada/> (дата звернення: 23.01.2025).
21. Ukrainians in the United Kingdom: Online encyclopaedia. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/curb-e.htm> (дата звернення: 20.01.2025).
22. Yuzyk P. *The Ukrainians in Manitoba: A Social History*. Toronto, 1953. 232 p.

References:

1. Pylypiv V.I. Vilni zemli, abo kilka sliv pro pershu khvyliu ukrainskoi immihratsii do Kanady 1891–1914 rokiv. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty*. 2022. №9. P. 207–219.
2. Khanenko-Frizen N., Zatsevykh V. Imigratsiia do Kanady z nezalezhnoi Ukrainy (1991–2021): Istorychnyi kontekst ta sotsiolohichniy portret. *Ukraina moderna*, 2022. №31. P. 135–153.

Отримано: 01.03.2025

Прорецензовано: 07.03.2025

Прийнято до друку: 12.03.2025

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-137-144

Марчук В. Спроби організації легальної торгівлі Польщі з Радянською Україною на «Волинській ділянці» польсько-радянського кордону в 1921–1924 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 137–144.

УДК 94(438).081

Володимир Марчук

СПРОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕГАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ПОЛЬЩІ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ НА «ВОЛИНСЬКІЙ ДІЛЯНЦІ» ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ В 1921–1924 РОКАХ

У статті розкрито обставини, за яких на початку 1920-х років налагоджувалися торговельні відносини між Польщею та Радянською Україною. З'ясовано нормативно-правову базу, на підставі якої здійснювалися торгівля між країнами. Проаналізовано заходи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування спрямовані на здійснення контролю в сфері прикордонної торгівлі.

Ключові слова: торгівля, митниця, Друга Річ Посполита, Радянська Україна, Волинське воєводство, польсько-радянський кордон.

Volodymyr Marchuk

THE ATTEMPTS TO ORGANIZE LEGAL TRADE BETWEEN POLAND AND SOVIET UKRAINE ON THE «VOLYN SECTION» OF THE POLISH-SOVIET BORDER, 1921-1924

The article explores the circumstances under which trade relations between Poland and Soviet Ukraine were established in the early 1920s. After the signing of the preliminary peace treaty in October 1920, favorable conditions emerged for the development of trade between Poland and Soviet Russia. Extensive trade along the Polish-Soviet border was supported by both Soviet and Polish authorities, as both countries suffered from shortages of everyday goods. The Polish side was particularly interested in exchanging its goods for gold, silver, and other valuables from Soviet Ukraine and Belarus.

Although the authorities of both countries did not obstruct this spontaneous exchange of goods, from a legal standpoint, such trade was illegal. The issue was particularly acute within the «Volyn section» of the Polish-Soviet border, as its development was driven not only by economic needs but also by geographical factors. The Polish-Soviet border at that time mostly ran through forests, swamps, and sparsely populated areas, which further facilitated smuggling.

On Poland's eastern border, apart from settlements with customs offices where official trade took place, two major centers of border trade emerged: Vilno in the north and Rivne and Lviv in the south. Rivne played a particularly important role due to its proximity to the border. Given these realities, Polish government circles, executive authorities, and local self-government bodies sought to take control of the trade and direct it into a legally regulated framework.

Keywords: trade, customs, Second Polish Republic, Soviet Ukraine, Volyn Voivodeship, Polish-Soviet border.

Державне регулювання торгівлі – одна з форм участі держави в економіці, що полягає в її впливі на розподіл ресурсів, їх обіг і споживання. Це передбачає нормативне визначення меж державного втручання у діяльність суб'єктів господарювання, централізоване управління об'єктами торгівлі, системні підходи до впровадження реформ, вплив на ринок шляхом вилучення частини прибутку підприємств торгівлі через систему платежів та ціноутворення.

У будь-якій державі юридичне оформлення управлінського механізму відбувається на правовій основі. За допомогою правових норм регламентується діяльність суб'єктів ринку, здійснюється захист їхніх законних інтересів. Крім того, право є найважливішим інструментом, який будь-яка влада активно використовує з метою реалізації наміченого економічного курсу. Але в окремих країнах правові системи функціонують по-різному, і навіть у межах однієї країни можна виділити особливості, притаманні конкретним історичним епохам. Досвід різних країн фіксує пік державного

втручання в економіку в періоди соціальної нестабільності викликані війною, необхідністю відбудови в післявоєнний період, економічними кризами.

Встановлення Ризького кордону між Польщею та Радянською Україною призвело до руйнування економічних зв'язків у межах колишнього єдиного економічного простору Волинської губернії. Перед керівництвом обох держав постало завдання налагодити стабільні торгові відносини, які задовольнили б як місцевих жителів по обидва боки кордону, так і уряди країн.

Незважаючи на важливість досліджуваного питання, ні в українській, ні в польській історіографії немає спеціальних робіт, присвячених прикордонній торгівлі Польщі з Радянською Україною на початку 1920-х років у межах Волинського воєводства. Частково цієї тематики у своїх дослідженнях торкалися Г. Ковальчак [8], В. Кузьмич [9], В. Литвинюк [9], В. Марчук [10], Г. Домнічак [12], С. Лопатнюк [13] та А. Чухрита [11].

У цій статті ми спробуємо проаналізувати заходи польської влади щодо організації легальної торгівлі з Радянською Україною на «волинській ділянці» польсько-радянського кордону в 1921-1924 рр. Саме на цей період припали інтенсивні пошуки «працюючої» моделі торговельних відносин між державами-сусідами.

Припинення воєнних дій між більшовицькою Росією та Польщею та підписання Ризького мирного договору в березні 1921 р. створили сприятливі умови для розвитку економічних відносин між обома країнами. При цьому польські ділові кола розраховували на розвиток торгівлі, величезний збут товарів, які здавна вивозилися на російські ринки, а також на великі прибутки, які мала б отримувати Польща завдяки своєму географічному положенню. Мали цьому сприяти, як знайомство з ринком збуту, так і економічні можливості Радянської Росії. Однак, для того, щоб скористатися перспективою нового виходу Польщі на російський ринок і можливістю стати мостом в економічних відносинах Радянської Росії з країнами Західної Європи, були потрібні співпраця і єдиний підхід щодо цього промислових і фінансових кіл, а також політиків та військових. Цілком зрозуміло, що хороші перспективи налагодження торговельних відносин мала Радянська Україна, яка мала протяжний кордон з Польщею.

Після підписання 12 жовтня 1920 р. преліминарної угоди вздовж польсько-радянського кордону розпочалася неконтрольована обмінна торгівля. Відсутність митного контролю та належної охорони кордону, мовчазна згода прикордонних органів з обох сторін призвело до того, що перетин кордону відбувався стихійно.

Широка торгівля на польсько-радянському кордоні користувалася підтримкою як радянської, так і польської влади, оскільки обидві країни страждали від дефіциту товарів повсякденного вжитку. Польська сторона була зацікавлена в обміні своїх товарів на золото, срібло та інші цінні речі з радянських України та Білорусі. Хоча влада обох країн не перешкоджала цьому стихійному обміну товарами, проте з юридичної точки зору така торгівля була незаконною. Її розвитку сприяли не лише об'єктивні економічні потреби, а й географічні чинники. Тодішній польсько-радянський кордон здебільшого проходив через ліси та болота, малонаселені території, що додатково сприяло контрабанді.

За радянським законодавством прикордонна торгівля була незаконною і не підпадала під дію державної монополії на зовнішню торгівлю. Однак, економічні потреби та давні зв'язки між землями, розділеними тепер кордоном, були настільки міцними та природними, що радянська місцева влада та прикордонна охорона не перешкоджали торговцям у їхніх комерційних операціях на ярмарках у малих містечках.

Спочатку митниці, через які проходила офіційна торгівля із закордоном, були створені в 5 прикордонних пунктах: Загайцях, Александрові, Барановичах, Рівному та Підволочиську. З перерахування вище населених пунктів, у межах «волинської ділянки» польсько-радянського кордону, митниця діяла лише в Рівному, а саме місто знаходилося щонайменше за 30 км від лінії кордону. 3 серпня 1921 р. Рада міністрів Польщі видала постанову про поширення дії закону від 15 липня 1920 р. «Про зовнішню торгівлю товарами» на всю територію Польської держави, включаючи і її східні окраїни. Відтоді всі дозволи на перевіз товарів, видані військовими підрозділами, які контролювали відповідні ділянки кордону втратили чинність. Водночас було значно збільшено кількість прикордонних пунктів для обміну товарами. До попередніх 5 пунктів додавалося ще 13. У межах Західної Волині це Рокитне, Корець, Оженин, Ланівці та Шумськ [13, с. 63].

На східному кордоні Польщі окрім тих населених пунктів, де функціонували митниці і де відбувалася активна торгівля виокремилися два важливих центри прикордонної торгівлі – на півночі

Вільно, а на півдні Рівне та Львів. Особливо важливу роль, у зв'язку з близькістю до кордону відіграло Рівне. Тут зосереджувалися великі склади товарів, підготованих для експорту в РСФСР. Офіційний друкований орган Міністерства промисловості і торгівлі тижневик «Промисловість і торгівля» («Przemysł i Handel») розмістив на своїх шпальтах в травні 1922 р. інформацію про те, що товарообіг на польсько-радянському «зеленому кордоні»¹ в 1921 р. становив 100 млрд польських марок, що в перерахунку на тодішній курс по відношенню до американського долара складало 34 млн [14, s. 328].

Загальнодержавний внутрішній ринок, який виник у процесі відновлення Польської держави, через відсталість аграрних відносин не міг компенсувати втрату російського ринку. Він також характеризувався іншою структурою попиту.

У цей період спостерігається бажання очільників текстильної промисловості вийти на радянський ринок, адже до Першої світової війни весь її експорт був спрямований на ринки Росії. В нових геополітичних реаліях з'явилися великі труднощі у збуті польської продукції на інших зовнішніх ринках, де домінували відомі текстильні компанії з Англії, Франції та інших країн, які протягом тривалого часу утримували традиційні ринки збуту. Текстильна промисловість та інші галузі, які традиційно експортували свою продукцію до Росії, не могли довше вести торгівлю у формі «контрабанди». Така форма експорту не сприяла стабільності виробництва чи програмуванню. Тому представники польської промисловості прагнули завоювати радянський ринок легально, шляхом міждержавного регулювання економічних відносин.

У січні 1922 р. Торгово-промислова палата внесла до уряду доповідну записку з вимогою укласти торговельну угоду з РРФСР і УРСР. До часу її підписання Міністерство внутрішніх справ спільно з органами виконавчої влади на місцях намагалися взяти торгівлю в прикордонних районах під свій контроль. У зв'язку з цим Рівненський повітовий староста 7 вересня 1921 р. звернувся з рапортом до Волинського воєводського управління, в якому він зазначив, що товар з Польщі переправляється до «Совдепії»², а звітди надходить валюта, царські і російські рублі. На думку посадовця, фактично жодної обмінної торгівлі не існує, а євреї-торгаші говорять про обмінну торгівлю лише для того, щоб отримати перепустку на перевезення товарів. Однак, рівненський посадовець робить висновок, що «припливу сировини з «Совдепії» до Польщі не спостерігається», тому він ставить питання про цілковиту заборону вивозу товару за валюту. Він радить надавати дозволи на торгівлю лише тим купцям, хто взамін експортованим товарам привозить до краю сировину, яка має потрапити до рук місцевого виробника [1, арк. 6].

У відповідь на інформацію, яка надходила з прикордонних воєводств, 24 серпня 1921 р. Міністерство внутрішніх справ видало з цього приводу циркуляр до Волинського воєводи, в якому давалися рекомендації, погодженні з профільними міністерствами щодо врегулювання торгівлі з Росією. Зокрема, заборонявся будь-який особовий і товарний рух поза пропускними пунктами на кордоні. Всі видані Міністерством промисловості та торгівлі та іншими органами влади доручення до часу появи циркуляру на право ведення торгівлі анулювалися і втрачали свою силу. З метою полегшення товарообігу з Росією до часу укладання торговельної угоди між обома державами, при прикордонних пунктах мали бути відкриті спеціальні місця для торгівлі – ярмарки. Місця призначені для таких цілей мали бути обов'язково ізольовані і облаштовані в такий спосіб, щоб можна було контролювати осіб, які прибувають і відбувають з їх території. Видача перепусток на право доступу до таких закритих територій регулювалося спеціальним чином. Так, перепустки для осіб, які прибули з Росії видавала поліція на прикордонних пунктах. Для осіб, які прибули з інших регіонів держави – постерунком державної поліції встановленому на ярмарках для контролю руху населення [1, арк. 32].

Вся територія ярмаркової площі, а також простір між прикордонним пунктом і ярмарком охоронявся державною поліцією і митною охороною при тісній співпраці з митними батальйонами. Видана на прикордонному пункті пропуску перепустка давала право доступу до ярмарку. Отримати її могли особи, які прибули до Польщі в торгових цілях і не викликали жодних підозр, а особа купця

¹ Зелений кордон – термін для позначення малоохоронюваної ділянки державного кордону. Термін походить від території, вкритої рослинністю: лісами, чагарниками та луками, часто з різноманітним рельєфом. Легкий перетин «зеленого кордону» пов'язують із явищем контрабанди товарів і людей.

² У польських офіційних документах для позначення державних утворень, створених більшовиками, найчастіше послуговуються термінами «Радянська Росія». Значно рідше користуються поняттям «Радянська Україна». У діловому листуванні досить часто використовують терміни «Большевія» та «Совдепія» – М.В.

підтверджувалася особистими документами з фото. Перепустки давали право на одноразовий перетин кордону лише в денну пору доби. Державна поліція пильнувала, аби в дорозі з прикордонного пункту до ярмарку і так само на зворотному шляху прибулі з Радянської України купці нікуди не ділися або подалися кудись інакше або не залишилися на території ярмарку в нічну пору. Для цього на прикордонному пункті було встановлено суворий облік осіб, які прибули в Польщу для купівлі товарів, а потім залишили територію держави. Перевіряли не лише сам факт залишення радянським купцем Польщі, а й чи це робить та сама особа. У випадку, якщо виявлялося, що хтось не повернувся, поліція організовувала розшук таких осіб [1, арк. 32-33зв.].

Незважаючи на те, що відтинок польсько-радянського кордону у Волинському воєводстві мав протяжність 293 км і був поділений на 3 підвідтинки: рівненський (91 км), острозький (111 км) і кременецький (91 км) [15, с. 222], таких ярмаркових площ було облаштовано лише 1 в межах Острога. Така ситуація, звісно, змушувала торговців вдаватися до нелегального перетину кордону.

У квітні 1922 р. представники торговельних фірм, які працювали в прикордонних місцевостях, зверталися з поданням до Начальника 1-го району в м. Корці. Він був представником адміністративної влади в цій частині Рівненського повіту. Зокрема, вони вказували на те, що в торгівлі з Радянською Росією спостерігається застій, який спричинений арештами купців, з якими вони співпрацювали і які привозили до Польщі золото, срібло, діаманти. Контроль за кордоном посилювався після того, як радянським прикордонникам вдалося перехопити транспорт із золотом, сріблом та щетиною в Кобильні під час переправлення цих товарів до Польщі.

Власне основний потік радянських купців проходив через пункт перетину кордону, який розташовувався в Корці на шосе Рівне-Звягель. У зв'язку із цим більшовики надіслали сюди чекістів та шпигунів, які слідкували за купцями. Крім того більшовики на кордоні вимагали з них хабарі, які становили 60% вартості вивезеного товару. Зрозуміло, що торговці потрапили в невідгдані умови і представники фірм запропонували 2 способи вирішення проблеми, що на їх думку дозволило б суттєво поліпшити ситуацію з торгівлею на кордоні. Перш за все потрібно пропонувалося дозволити купцеві заїхати через один пункт перетину, а виїхати через інший, тим самим позбавляючи більшовицьких працівників на кордоні можливостей брати з купців хабарі. Купцеві, який йшов з радянського боку не складало труднощів перейти через постійний пункт переходу в Корці, адже тут перманентно чергували представники фірм з готовою перепусткою. Основні труднощі для нього починалися на етапі повернення. Купець з товаром волів би вийти з Корця в іншому місці, на тій ділянці кордону, яка найслабше охороняється, що давало йому можливість і не сплачувати надмірно високих хабарів, і не боятися втратити товар через конфіскацію. Інша пропозиція полягала в тому, щоб створити можливість, аби радянський купець міг зголоситися на будь-який польський військовий постерунок в будь-яку пору доби і там був затриманий до часу поки по нього не приїдуть з перепусткою. Це дозволило б зменшити ризики для золота, яке купець з собою переносив для купівлі товарів в Польщі. На військовому постерунку він декларував, що є купцем, везе золото і їде до тієї чи іншої фірми по товар, а після як приїде представник фірми з перепусткою для нього його могли відпустити. Зважаючи на значні масштаби торгівлі, представники фірм просили Начальника 1-го району ввести в штат своєї канцелярії 2-х працівників спеціально для потреб торгівлі. Один для виїздів на кордон, а інший займався б виробленням перепусток для радянських купців в канцелярії. Фірма погоджувалася сплачувати необхідні кошти для утримання таких працівників³. Без прийняття цих змін, резюмували представники торговельних фірм, «працювати далі не можемо, існуючі приписи на пунктах пропуску при теперішньому їх застосуванні знищують нашу торгівлю і тутешнє дрібне купецтво» [1, арк. 157].

Як випливає з листа-звернення, представники торговельних фірм не були поінформовані про те, що у січні 1922 р. Волинське воєводське управління надіслало циркуляр про відкриття пунктів переходу державного кордону з Радянською Росією для потреб торгівлі, складений на підставі циркуляра МВС № 1, який стосувався питання торгівлі з Радянськими Україною і Білоруссю. У документі зокрема йшлося про те, що Рівненське повітове староство має негайно приступити до організації рухомих пунктів для надання можливості торговельним фірмам вести торгівлю з Радянською

³ На роботу в канцелярію Начальника І-го району в Корці взяли 2-х працівників за умовами контракту, заробітну плату яким оплачували торговельні фірми через касу повітового староства за тарифом VIII і IX категорій. На цій посаді вони працювали до 16 березня 1923 р., коли їх було звільнено, натомість призначено штатних працівників. Тоді ж було припинено фінансування фірмами роботи контрактних працівників канцелярії.

Росією. Зважаючи на малочисельний склад постійних пунктів пропуску на кордоні варто утворити спеціально організовані рухомі прикордонні пункти перетину кордону, які після узгодження з відповідними командуваннями Митних батальйонів, мають віддати наказ про тимчасове відкриття кордону. Персонал рухомого пункту перетину мав складатися з 1 адміністративного службовця (особа спеціально уповноважена старостою в Рівненському і Кременецькому повітах – начальник прикордонного району), 1 працівник митниці, як представник міністерства скарбу, 1 представник від управління державної поліції (старший сержант), 1 постерунковий, 1 представник від жандармерії та 1 представник від митного батальйону [4, арк. 33].

Керівником комісії рухомого пункту перетину призначався начальник району, який видавав перепустки для радянських купців зразка № 3. Для уникнення зловживань при видачі перепусток, ті повинні були видаватися в присутності усіх членів комісії рухомого пункту перетину. Для ідентифікації особи, радянський купець, який отримував перепустку був зобов'язаний поставити відбиток великого пальця лівої руки на одному боці перепустки, а під час повернення віддаючи перепустку ставив відбиток на іншому боці перепустки. Така процедура дозволяла контролювати ідентичність особи, яка отримала і повернула перепустки, тим самим унеможливаючи перетин кордону іншими особами. Староство суворо контролювала кількість виданих бланків перепусток керівнику рухомого пункту перетину. За отриману перепустку радянський купець був змушений сплатити в скарбницю повіту відповідну суму [4, арк. 33 зв.].

У зв'язку з організацією рухомих пунктів перетину державного кордону Начальник І-го району в Корці – Олександр Луцкевич підготував відповідні листи до всіх служб, які мали бути представлені в комісії аби ті делегували своїх представників. Так, від повітового управління державної поліції в Корці до рухомого пункту в Сторожеві делегували старшого сержанта Юзефа Масловського і постерункового Броніслава Глізге [4, арк. 35]. Від Корецької митниці, до часу призначення Департаментом мит спеціального службовця для цих потреб, керівник митниці особисто брав участь в усіх митних процедурах в рухомих пунктах перетину кордону в околицях Корця [4, арк. 36]. Від 36 митного батальйону, до складу персоналу рухомого пункту перетину в Сторожеві делегували командира 3-ї роти пор. Піваковського [4, арк. 37], а до пункту перетину в Мишаківцях командир 5-ї роти пор. Дубец [4, арк. 38]. До рухомого пункту перетину в Мишаківцях Рівненський повітовий староста уповноважив до виконання обов'язків пов'язаних з його функціонуванням Начальника І-го району О. Луцкевича [4, арк. 39].

Такий крок офіційних польських властей був пов'язаний з бажанням активізувати торгівлю з Радянською Україною, враховуючи величезний попит на промислові товари, який там існував. Волинський воєвода у своєму листі від 1 квітня 1922 р. до Рівненського повітового старости з цього приводу зазначав: «... варто враховувати інтереси торгівлі, а перед усім сприяти експорту монопольних товарів, пам'ятаючи, що цей експорт перебуває під пильним контролем держави і тому перешкоджання йому призводить до збитків фірмам і державній скарбниці» [4, арк. 40].

Рівненський повітовий староста в своєму листі від 20 лютого 1922 р. рекомендував відкривати кордон для ввозу і вивозу товарів кожного разу в тих пунктах, на які вказували купці, але з дотриманням усіх відповідних приписів [4, арк. 41]. Як правило, рухомі пункти відкривалися в таких прикордонних селах як Сторожів, Богданівка, Мишаківка, де були облаштовані склади товарів торговельних фірм для потреб радянських купців.

Цілком зрозуміло, що організувати функціонування рухомих пунктів перетину кордону, куди входило аж 6 представників від різних служб було доволі складно, тим більше, що потрібно було ще дістатися до тієї ділянки кордону, на якій мав відбутися перетин. Тому Міністерство військових справ підготувало розпорядження, про що Начальника І-го району повідомила міністерська комісія під час перебування в Корці 23 жовтня 1922 р. Згідно з цим документом комісія рухомих пунктів для торгівлі з Радянською Росією зменшувалася до 2 осіб (начальник району і представник митниці). Додатковою умовою відкриття кордону для проведення торговельної транзакції через рухомий пункт мала бути відстань від постійного пункту перетину до 25 верст⁴ [5, арк. 17-17зв.]. Попередньо з комісії розпорядженням Волинського воєводського управління від 10 жовтня 1922 р. було виключено жандармерію [5, арк. 17-17зв.].

У червні 1923 р. Дирекція мит у Варшаві доручила створити в Майкові та Сівках еспозитури (представництва) митного управління в Здолбунові. Для цих цілей дирекція асигнувала 400 тис.

⁴ 1 верста – 26,67 км.

польських марок. Необхідний для функціонування митних представництв персонал належав виокремити з апарату митного управління в Здолбунові. Міністерство фінансів зверталося до Міністерства внутрішніх справ з проханням посприяти керівнику митного управління в Здолбунові в справі розміщення митних експозитур у Сівках та Майкові [6, арк. 67]. Щоправда, прохання про допомогу керівник митного управління в Здолбунові надіслав в перших числах червня, а Начальник району в Корці отримав його в середині липня 1923 р. Мабуть, саме з цієї причини пункт перетину в Сівках почав функціонувати лише з 31 серпня 1923 р. [6, арк. 111]

Проблема забезпечення кордону перед нелегальним вивозом за кордон продовольчих товарів перебувала під пильним контролем різних гілок влади. Так, 17 березня 1923 р. було прийнято ухвалу Сейму про створення спеціальної комісії у складі 9 послів [6, арк. 77]. Зокрема туди увійшли: Хондзиньські Кароль від Народно-національного союзу (Związek Ludowo-Narodowy), Фростіг Мойсей від Блоку національних меншин (Blok Mniejszości Narodowych), Беднарчик Юзеф від Польської Народної Партії «Пяст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»), Барановські Вінцентій від Польської Народної партії «Визволення» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»), Мрозовські Адам від Християнського національного клубу (Klub Chrześcijańsko-Narodowy), Конопчиньські Владислав від Християнського союзу національної єдності (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej), Міхалєк Валентин від Національної робітничої партії (Narodowa Partia Robotnicza) та посол від Волині Чучмай Максим, який був представником Українського клубу [16]. Складно сказати, які були результати візиту цієї комісії, але Волинське воєводське управління 24 липня 1923 р. надіслало лист до всіх старост воєводства про те, що комісія має право заслухати представників відповідних адміністративних органів влади, представників фінансового сектору, залізничного транспорту, військових та приватних осіб. У зв'язку з цим, Міністерство внутрішніх справ видало рескрипт для повітових старост, аби ті надавали комісії усю необхідну для її роботи інформацію і співпрацювали з нею з усіх питань [6, арк. 77].

Запровадження рухомих пунктів перетину кордону призвело до активізації торгівлі, особливо в нічний час доби, що покликане до появи наказу Начальника І-го району в Корці про заборону вивозити товари з території Польщі до Радянської України після заходу сонця. Цей документ викликав негативну реакцію з боку керівника Корецької митниці, який звернувся листом до Начальника району за поясненням. Зокрема, він наголошував, що відправка товарів за кордон це виключна компетенція митних органів, які постійно зазнають тиску від свого керівництва аби ті працювали не лише вдень, а й вночі, залагоджуючи митні формальності і випускали товар до Радянської України. Тому він вимагав від Начальника І-го району не лише негайно скасувати це розпорядження, а й пояснити на яких підставах він його видав [6, арк. 132]. Начальник І-го району проігнорував звернення й не надав відповіді, що викликало повторний лист від керівника митниці через 2 дні, який знову був проігнорований [6, арк. 131].

Коли командир ІV роти державної поліції в Корці поставив Начальника І-го району в м. Корець перед фактом, що 26 вересня 1923 р. прикордонний пункт перетину буде працювати після заходу сонця і польські купці матимуть змогу провести свої транзакції з більшовицькими купцями [6, арк. 236], то у відповідь на це, Начальник І-го району вимагав пояснень на підставі чийого розпорядження чи якої інструкції той видав такий наказ [6, арк. 238].

Ще одним заходом, який, певною мірою, регулював торгівлю через рухомі пункти, став рескрипт Волинського воєводського управління від 13 червня 1923 р. за № 1157, згідно з яким уся територія польсько-радянського кордону ділилася на відкриті і закриті ділянки для торгівлі. Тепер торговельну транзакцію можна було проводити лише на дозволеному відрізку кордону. При цьому поділі чергувалася ділянка замкнута, ділянка відкрита. Так, в межах Рівненського повіту, ділянка кордону між прикордонними стовпами № 38 і № 36 (від кордону з Поліським воєводством до с. Сівки) ділянка була замкнута. А наступний відрізок між прикордонними стовпами № 36 і № 26 (від с. Сівки до с. Нова Гута) ділянка була відкрита для торговельних операцій [6, арк. 88]. Таким чином, з 10 відтинків в межах Рівненського повіту 5 були відчиненими, а 5 зачиненими для торгівлі. У зв'язку із запровадженням поділом Міністерство фінансів видало розпорядження про створення нових митних експозитур в Сівках, Майкові. Зважаючи на це, Волинське воєводське управління рекомендувало Рівненському повітовому старості в зазначених місцевостях відкрити ще й пункти перетину кордону і постерунки державної поліції [6, арк. 111].

Очевидним фактом було і процвітання корупції та зловживання службовим становищем серед працівників органів, задіяних у захисті кордону. Так, наприклад постерункові 4-ї прикордонної роти державної поліції в Острозі скаржилися на Густава Чечуковича, підкомісара цієї роти, який, на їхню думку, зловживав своїми посадовими обов'язками. Зокрема його підлеглі закидали йому те, що він постійно звільняє з арешту затриманих за нелегальний перетин кордону з Росії до Польщі. Більше того радянські купці насміхалися з постерункових і казали, що ті не хотіли заробити, то заробив хтось інший, а їм нічого не було і не буде [3, арк. 121]. Маючи досвід служби в митному батальйоні, він добре знав митні та адміністративні приписи, про те, що осіб, які нелегально перетнули кордон з товаром не можна було випускати на власний розсуд, а лише після відповідного рішення митниці та повітового староства. Під час проведення слідства, стосовно його протиправних дій, на запитання інспектора, який провадив слідство, для чого він це робив, той відповів, що постійно так робив коли був у митному батальйоні, оскільки вважав, що це є ніяким не злочином [3, арк. 126зв.-127].

Поряд із активізацією легальної прикордонної торгівлі, в надкордонній смугі⁵ розквітла контрабанда, яку протягом усього часу існування східного кордону намагалася побороти польська влада. Згідно з таємним розпорядженням Волинського воєводського управління від 6 серпня 1923 р. рекомендувалося перенести представництва торговельних фірм на 2 км від кордону вглиб території держави. Причиною появи такої вимоги стали підтверджені факти про те, що працівники торговельних фірм займаються контрабандою і «перебувають на службі в Радянській Росії» [6, арк. 135]. З появою цього розпорядження місцева адміністративна влада почала більш вимогливо ставитися до видачі дозволів на відкриття філій фірм в населених пунктах поблизу кордону. Так, Рівненське повітове староство 3 вересня 1923 р. відмовило фірмі «Войцік і Спілка» у видачі дозволу на відкриття філії в селах Сторожів і Корецькі Хутори, мотивуючи це тим, що представництва філій будуть розташовуватися в надкордонній смугі, а це заборонено [6, арк. 156].

Радянська сторона використовувала прикордонну торгівлю як засіб ведення розвідки на польському боці. Тому польська контррозвідка намагалася активно протидіяти цьому особливо до 1924 року, коли державний кордон був найменш захищений. Так, наприклад, на початку березня 1924 р. Рівненський повітовий староста доручав прикордонним постерункам державної поліції організувати нагляд над фірмами, які здійснюють торгівлю з «Совдепією». Окрім нагляду за окремими працівниками таких фірм ставили завдання встановити чи товарообіг і прибутки їх правдиві чи можливо далекі від реальних цифр, і чи, бува, фірми не є підозрілими [7, арк. 14]. У випадку виявлення таких фактів, відповідні фірми мали позбавлятися права торгувати в прикордонних населених пунктах [7, арк. 14]. У серпні 1924 р. до Рівненського повітового староства надійшло розпорядження під грифом цілком таємно і стосувалося ліквідації рухомих пунктів перетину кордону. Відповідно до рішення від 13 серпня 1924 р. МВС зобов'язало Раду міністрів закрити «зелений кордон» і одночасно ліквідувати рухомі пункти перетину на східному кордоні Польської держави, через негативний вплив існуючого способу перетину кордону на стан безпеки в прикордонних воєводствах. Для торгівлі та перетину кордону на теренах Волинського воєводства було визначено 8 постійних пунктів прикордонного контролю, через які дозволялося вести торгівлю та перетинати польсько-радянський кордон. У межах Рівненського повіту – Здолбунів, Сівки, Корець, Майків; в Острозькому – Остріг; в Кременецькому – Шумськ, Ланівці, Білозорка. В зв'язку з цими змінами староства відповідних повітів мали видати розпорядження стосовно повного закриття кордону і унеможливлення будь-якого перетину кордону поза згаданими постійними контрольними пунктами. Про рішення закрити «зелений кордон» староство мало поінформувати місцеве населення шляхом публікації спеціальних оголошень [4, арк. 65]. Вже 20 серпня 1924 з'явилося розпорядження Рівненського повітового староства для всіх торговельних фірм про призупинення прикордонної торгівлі на рухомих пунктах Рівненського повіту, а усі перепустки видані для торговельних фірм на рухомих пунктах анулювалися і мали бути повернуті до Рівненського повітового староства [4, арк. 66].

Отже, після підписання прелімінарного мирного договору в жовтні 1920 р. склалися сприятливі умови для налагодження торгівлі між Польщею та Радянською Росією. Обидві країни були зацікавлені в цьому, адже потребували товарів першої необхідності. Прикордонна торгівля на початках набула стихійного характеру, в зв'язку з відсутністю торговельної угоди між державами, яка б регулювала відносини в цій царині. Особливо гостроти проблема набула в межах «волинської

⁵ Надкордонна смуга – ділянка шириною 2 км до державного кордону.

ділянки» польсько-радянського кордону, оскільки тут існували ідеальні природні умови для ведення нелегальної торгівлі. Виходячи з існуючих реалій польські урядові кола та органи виконавчої влади на місцях намагалися взяти її під контроль і скерувати в необхідне русло.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 30 (Рівненське повітове староство). Оп. 18. Спр. 104. 272 арк.
2. Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 121. 12 арк.
3. Держархів Рівненської обл. Ф. 32 (Рівненський окружний суд). Оп. 1. Спр. 1254. 164 арк.
4. Держархів Рівненської обл. Ф. 204 (Начальник І-го району Рівненського повітового староства в м. Корці). Оп. 1. Спр. 13. 86 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 35. 94 арк.
6. Держархів Рівненської обл. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 41. 280 арк.
7. Держархів Рівненської обл. Ф. 317 (5-та прикордонна рота в с. Богданівка Рівненського повіту). Оп. 1. Спр. 24. 32 арк.
8. Ковальчук Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ, 1988. 249 с.
9. Кузьмич В. Нелегальний товарооборот на белорусском участке советско-польской границы в 1927-1939 гг. *Вестник Брестского университета. Серия гуманитарных и социальных наук*. Брест, 2007. № 4. С. 17-26.
10. Литвинюк В. Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі у Волинському воєводстві (1921-1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1998. №1: Історія. С. 54-56.
11. Марчук В. Діяльність торговельних фірм Волинського воєводства на польсько-радянському кордоні в 1920-их роках. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 133-148.
12. Czuchryta A. Gospodarka województwa Wołyńskiego 1921-1939. Lublin, 2016. 268 s.
13. Domniczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. Warszawa, 1992. 287 s.
14. Łopatniuk S. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze 1921-1939. Warszawa, 1987. 400 s.
15. «Przemysł i Handel». 1921. Nr. 20-21. S. 328.
16. Razyhraev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921-1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2010. № 1. S. 211-231.
17. Rzepecki K. Sejm i Senat 1922-1927: podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe. Poznań, 1923. 552 s.

References:

1. Kovalchak H. Ekonomichnyi rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel. Kyiv, 1988. 249 s.
2. Kuz'mich V. Nelegal'nyj tovarooborot na belorusskom uchastke sovetsko-pol'skoj granicy v 1927-1939 gg. *Vesnik Brjesckago universitjeta. Seryja gumanitarnyh i gramadskih navuk*. Brest, 2007. № 4. S. 17-26.
3. Lytvyniuk V. Rozvytok zovnishnoi ta vnutrishnoi torhivli u Volynskomu voievodstvi (1921-1939 rr.). *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1998. №1: Istoriia. S. 54-56.
4. Marchuk V. Diialnist torhovelnykh firm Volynskoho voievodstva na polsko-radianskomu kordoni v 1920-ykh rokakh. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Zhytomyr, 2023. Vyp. 13. S. 133-148.

Отримано: 02.01.2025

Прорецензовано: 11.01.2025

Прийнято до друку: 20.01.2025

e-mail: roksolana.mazurok@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-145-150

Мазурок Р. Особливості функціонування польськомовних початкових шкіл на території Волинського воєводства в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 145–150.

УДК 94(477)«1921–1939»

Роксолана Мазурок

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОМОВНИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто особливості організації польськомовних початкових шкіл у Волинському воєводстві в міжвоєнний період. На основі аналізу освітнього законодавства Другої Речі Посполитої та архівних документів здійснено спробу охарактеризувати стан державних «повшихних» шкіл. На прикладі окремих закладів початкової освіти висвітлено основні проблеми, з якими зіткнулися польські правлячі кола під час реалізації своєї політики у Волинському шкільному окрузі. Звернено увагу на той факт, що запровадження утравквістичних шкіл було спрямоване на посилення асиміляційного тиску на національні меншини.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, міжвоєнний період, початкове шкільництво, утравквістичні школи.

Roksolana Mazurok

PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF POLISH-LANGUAGE PRIMARY SCHOOLS IN THE TERRITORY OF THE VOLYN VOIVODESHIP IN THE INTERWAR PERIOD

The article examines the peculiarities of the organization of Polish-language primary schools in the Volyn Voivodeship in the interwar period. Based on the educational legislation of the Second Polish Republic and archival documents, an attempt is made to analyze the state of public schools. The main problems faced by the Polish ruling circles in implementing their policy in the Volyn school district are highlighted on the example of individual primary education institutions. Attention is drawn to the fact that the introduction of bilingual schools was aimed at increasing assimilation pressure on national minorities.

Keywords: Second Polish Republic, Volyn voivodeship, interwar period, elementary schooling, bilingual schools.

Організація початкового шкільництва була одним із складних завдань, що постало перед відродженою польською державою. Потреба уніфікувати освітню систему усіх приєднаних регіонів, у тому числі й Волинського воєводства, була на порядку денному. Це зумовлювалося насамперед тим, що тривалий період Волинь перебувала у складі різних держав з їхніми освітніми системами. Очевидною проблемою був недостатній ступінь інтеграції різних частин Польщі в єдине ціле. Керуючись загальнопольськими законами, початкові школи мали виховувати нове покоління свідомих громадян Другої Речі Посполитої і сприяти асиміляційним процесам у середовищі національних меншин, що проживали на території Волинського воєводства.

Помітний внесок у вивчення освітніх змін міжвоєнного періоду здійснили як українські, так і польські дослідники. Питання шкільництва Волинського воєводства було об'єктом наукової зацікавленості Юрія Крамара [7] та Андрія Нагірняка [8]. Польські історики Малгожата Ольшевська [12], Кароль Санойца [13], Клеменс Тшебятковський [17] вивчали у своїх працях проведення освітніх реформ Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період з огляду на міжнаціональні відносини у східних воєводствах. Натомість малодослідженими залишаються проблеми організації початкової освіти, характеристика становища матеріально-технічної бази, аналіз рівня навчальної та виховної складових у так званих «повшихних» школах у Волинському воєводстві.

Мета статті – висвітлити особливості організації та функціонування державних початкових шкіл, що діяли на території Волинського воєводства в міжвоєнний період.

Після включення Волині до складу Другої Речі Посполитої органи державної або місцевої влади створювали початкові, середні та професійні школи скрізь, де це було можливо. Цей процес відбувався набагато простіше у містах та містечках. Значно гіршою була ситуація в селах, де заснування шкіл часто ініціювали різні товариства, такі як Польська шкільна матиця або Товариство підтримки будівництва державних початкових шкіл. Через деякий час ці освітні заклади переходили під опіку місцевої влади. Однак це залежало від кількості дітей, які відвідували школу, фінансових можливостей чи забезпечення належної кількості вчителів.

Базовим документом, що регулював організацію початкових шкіл, був відомий «закон Ксаверія Праусса» від 1918 р. [17, с. 51]. Його розробник – перший міністр віросповідань і народної освіти Ксаверій Праусс. Положення закону неодноразово обговорювалося на вчительських з'їздах. Зокрема, на одному з них у Варшаві 14–17 квітня 1919 р. було остаточно прийнято проєкт семирічної початкової школи з правом безкоштовного навчання [10, с. 97]. Важливим моментом стала також презентація Міністерством віросповідань і народної освіти (МВіНО) засад урядової освітньої ідеології. З доповідей учасників було зрозуміло, що міністерство прагне виховання молодого покоління в національному, патріотичному дусі, в дусі любові до Батьківщини. Ще напередодні вчительського з'їзду, 7 лютого 1919 р., запроваджено Декрет про «Всезагальну обов'язкову семирічну освіту», згідно з яким у Польщі вводилося обов'язкове навчання у семирічній школі [9]. Крім того, документ передбачав відкриття початкових шкіл у кожному населеному пункті, де чисельність дітей віком від 7 до 14 років була не меншою 40. Однак допоки відкриваються нові школи, можуть функціонувати наявні заклади з обов'язковим чотирирічним та додатковим трирічним навчанням або обов'язковим п'ятирічним і додатковим дворічним. Дослідник Ю. Крамар виокремлює низку недоліків Декрету 1919 р., а саме: «положення Декрету про дозвіл організації шкіл із чотири–та п'ятирічним терміном навчання, а також можливість обов'язкового навчання поза школою створювало зручні умови для маніпуляцій, що в цілому порушувало принципи демократичної освіти» [7, с. 171]. Втілення цього закону на практиці означало функціонування двох типів шкіл для різних суспільних верств: семирічна школа була доступною для нижчого соціального рівня та восьмирічна школа, де навчалися діти з привілейованих верств населення. На території Волинського воєводства окремі постанови Декрету 1919 р. поширювалися аж в 1928 р. [17, с. 52].

Слід зауважити, що польські освітні закони регулювали питання виконання учнями шкільного обов'язку. Набір дітей до школи тривав щороку до кінця. Всі зараховані учні були зобов'язані регулярно відвідувати школу з початку вересня до кінця червня. Моніторинг відвідування дітьми школи здійснював учитель, який з'ясовував причини відсутності й нагадував батькам про необхідність дотримання обов'язкового відвідування дитиною школи, а також роз'яснював їм наслідки нехтування цим обов'язком. Юридична відповідальність за недотримання обов'язкового шкільного навчання покладалася на батька дитини, а в разі смерті батька або позбавлення його батьківських прав – на матір дитини, а в разі смерті обох батьків або позбавлення їх батьківських прав – на опікуна. За приховування дитини від вступу до школи або за невідправлення її до школи без законних причин передбачено покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу [9, с. 196]. Під час архівних пошуків знайдено протоколи викликів батьків до шкільного інспектора в Костопільському повіті для з'ясування причин невідвідування школи дітьми. Наприклад, у селі Мокре шкільний інспектор викликав Гелену Бочковську, чий син без поважних причин пропустив у квітні 1934 р. 19 днів. У протоколі зазначено, що мама учня не з'явилася для вияснення причин, тому їй було заочно призначено покарання у вигляді 4 злотих штрафу або 2 дні арешту [3, арк. 77].

Одним із важливих завдань, над яким працювала польська влада, було збільшення кількості семикласних шкіл на Волині. Проте результати не завжди були успішними, оскільки умовою появи таких закладів мала бути кількість дітей не менше трьохсот у шкільному окрузі. Крім того, перешкодою на шляху до уніфікації освітньої системи були значні відмінності у навчальних програмах шкіл вищого і нижчого рівнів. Шкільна освіта не служила всім верствам суспільства однаково, надаючи шкоди насамперед сільським дітям, приреченим здебільшого на навчання у школах найнижчого рівня [7, с. 20]. Отже, найбільшу чисельність серед початкових шкіл у Волинському воєводстві становили одно–та двокласні школи. Підтвердженням цього можуть слугувати статистичні дані за 1925–1926 навчальний рік (таблиця 1).

Таблиця 1

**Кількість державних початкових шкіл у повітах Волинського воєводства
за ступенем організації у 1925–1926 н. р. (місто і село) [16, с. 153]**

Назви повітів	Усіх шкіл	1–кл	2–кл	3–кл	4–кл	5–кл	6–кл	7–кл
Дубенський	127	93	24	3	4	–	–	3
Горохівський	56	33	13	5	2	1	–	2
Костопільський	109	83	11	3	3	1	–	2
Ковельський	106	68	20	8	1	1	1	7
Кременецький	140	85	35	3	6	1	2	8
Любомльський	44	26	13	2	2	–	–	1
Луцький	184	142	20	9	4	3	1	5
Рівненський	146	101	20	4	3	2	5	11
Володимирецький	84	62	11	4	1	–	–	6
Здолбунівський	86	35	27	6	9	3	1	5

Упровадження обов'язкового початкового навчання у Волинському шкільному окрузі супроводжувалося низкою проблем. По-перше, бракувало приміщень для занять, частими були випадки проведення уроків у селянських садибах. Помітною була нестача вчительських кадрів і матеріального забезпечення загалом. У зв'язку з фінансовими труднощами завдання організації початкових шкіл держава покладала на місцеві органи самоврядування, що були представлені гмінними та повітовими радами [8, с. 95].

Варто зазначити, що на початку 1920-х рр. проблему відсутності та нестачі шкіл вирішували шляхом оренди приватних приміщень для проведення навчальних занять. Прикладом може слугувати Луцька семикласна початкова школа імені Яховича, що знаходилася на вулиці Ягелонській у приватному будинку № 113, власником якого був Ісаак Корчемний. Нами було знайдено звернення І. Корчемного від 5 червня 1922 р. до Луцького магістрату з проханням виплатити кошти за оренду та відремонтувати частину будинку, яка відведена для школи. Зі слів власника дізнаємося, що у будинку 12 кімнат, кухня і 4 коридори, з них школа займає 7 кімнат для 7 класів, 1 кімната відведена під рекреаційний зал, 1 – для канцелярії, 1 – для прибиральниці, 2 кімнати з кухнею – для директора. У зверненні зазначалося, що в іншому крилі будинку дві кімнати повністю знищені у зв'язку з тим, що вони використовуються під дровітню. Також у деяких кімнатах немає підлоги, вікон, пошкоджений дах [2, арк. 56]. Тому І. Корчемний вимагав не лише негайного ремонту, але й призначити техпрацівника, який мав слідкувати аби учні не нищили будинку. У відповідь на це звернення магістрат доручив міському інженеру оглянути приміщення і скласти кошторис на будівельні потреби. Спільно з директоркою школи ім. Яховича інженер підтвердив занедбаний стан приміщення і склав кошторис на суму в один мільйон сто п'ятдесят вісім тисяч чотиреста вісімдесят злотих [2, арк. 58]. 31 липня 1922 р. надійшла відповідь від луцького бурмістра про здійснення всіх ремонтних робіт у будинку, де знаходиться школа ім. Яховича, до 20 серпня 1922 р. за рахунок магістрату м. Луцьк. Однак прохання І. Корчемного про виплату коштів за оренду приміщення не було виконано [2, арк. 200].

Під час архівних пошуків також дізнаємося про семикласну початкову школу в Березному Рівненського повіту. На основі фрагментарних відомостей можна відтворити загальний стан польсько-меморіального шкільництва на Волині. Архівні дані стверджують, що шкільний дерев'яний будинок знаходився в оренді, а його власниками було подружжя Малинських. Відомо, що приміщення для школи складалося з семи кімнат: п'ять із них відводилися для занять, одна – для канцелярських потреб, одна – для кухні. Біля будинку була присадибна ділянка площею 1060 квадратних метрів, якою користувався директор школи. Також неподалік розташовувалося маленьке подвір'я, що слугувало спортивним майданчиком [4, арк. 77]. Згідно з кошторисом на потреби школи на 1923 р. держава покривала витрати на підручники, навчальні матеріали, бібліотеку. Проте видатки на оренду шкільного будинку, опалення, світло, ремонтні роботи несла гміна. Слід зауважити, що часто кошти надходили несвоєчасно, тому тривалість ремонту в канікулярний період затягувалася. Наприклад, у 1922–1923 навчальному році навчання розпочалося 9 вересня у зв'язку з незавершеним ремонтом у шкільному будинку. Станом на 1922 навчальний рік Березнівська школа налічувала 227 учнів – 87 хлопців та 140 дівчат, кількість дітей за віросповіданням – 156 юдеїв, 65 римо

католиків та 6 православних. Директором закладу був Рудольф Хрусцель, проте 9 листопада 1923 р. шкільний інспектор звільнив його з посади у зв'язку з тим, що нібито Р. Хрусцель проводить із своєю дружиною платні заняття для учнів. Наступним директором було призначено Владислава Вульфа. Приступивши до виконання обов'язків, він організував 7 грудня 1923 р. вчительську конференцію у Березнівській семикласній школі. Впродовж дня відбулися показові заняття з таких предметів, як польська мова, математика, природознавство, що проводили Зофія Ходорська, Антоній Рокіцький та Гелена Дордерова відповідно. Після проведення уроків директор вказав на кращі педагогічні якості свого колективу, а також порадив учителю польської мови звертати більшу увагу на вимову слів учнями [5, арк. 2].

Для повнішого висвітлення особливостей функціонування початкового шкільництва у Волинському воєводстві необхідно звернути увагу й на заклади з нижчим ступенем організації, адже такі переважали, здебільшого, в сільській місцевості. Слід зазначити, що архівні матеріали містять мало відомостей про діяльність 1-та 2-класних шкіл. Завдяки інформації, вміщеної у листах від кураторів, шкільних інспекторів, а також у візитаційних документах, можемо частково відтворити роботу 2-класної державної початкової школи у селі Суйми Будеразької гміни Здолбунівського повіту. Вдалося дізнатися, що школа розташовувалась у двох будинках, відстань між якими становила близько 700 метрів [6, арк. 172]. У 1933–1934 навчальному році тут навчалося 115 учнів. З початку 1930 р. директором закладу і водночас учителем усім предметів, крім релігії, була Зофія Межвінська. Крім неї у школі працював ще один вчитель Микола Королев, що викладав лише польську та українську мови. Уроки релігії проводив православний священник Лукаш Жуковіч щотижня по 6 годин. Із загальної кількості учнів (115) налічувалося 113 дітей православного віровизнання і лише 2 учні римо-католицької віри [6, арк. 279]. У результаті звернення священника до шкільного інспектора в 1933 р. кількість годин релігії у школі села Суйми збільшилася до 8 [6, арк. 342]. Відомо, що голова батьківського комітету Антон Клімчук писав листа до шкільного інспектора з проханням надати ще одного вчителя до школи, проте йому було відмовлено [6, арк. 403]. Навчання здійснювалося у дві зміни: перша зміна відбувалася з 8.00 до 11.00 год ранку, друга – з 12.00 до 15.00 год, таким чином урок тривав 50 хвилин, а перерва – 10 хвилин. Мовою навчання у школі була польська, учні вивчали 11 предметів: релігія, польська мова, українська мова, математика, природознавство, історія, географія, трудове навчання, малювання, музика і фізична культура [6, арк. 279]. Кожний навчальний день розпочинався та завершувався молитвою згідно з розпорядженням Міністерства віросповідань і народної освіти від 28 серпня 1920 р. Наводимо текст молитви перед заняттями: «Святий Боже, Ти освічуєш наші серця і думки, дай нам охоти до науки і щоб ця наука стала для нас корисною. В ім'я Христа Пана нашого. Амінь.». Після занять молитва містила слова подяки Богові: «Дякую Тобі, Боже, за світло науки. Прагну бути просвіченим і завжди виконувати Твою волю. В ім'я Христа Пана нашого. Амінь.» [6, арк. 343]. Відомо, що у березні 1930 р. у Суймах лікар підтвердив спалах кору, у зв'язку з чим заняття у школі не відбувалися.

На основі спостережень з візитації школи в Суймах у листопаді 1938 року дізнаємося про недостатнє забезпечення навчальними матеріалами, частина учнів взагалі не мали підручників. Зазначалося, що діти читають польською мовою повільно, вимова слів є незадовільною, знання з математики на достатньому рівні. Класні кімнати перебували в занедбаному стані, на партах спостерігався безлад, особиста гігієна учнів була далекою від ідеалу. Шкільний інспектор занотував, що школа забезпечена деревом для опалення, проте у класах дуже холодно. Тому в зимовий час відсоток відвідуваності учнів зменшився [6, арк. 85].

Результатом асиміляційної політики польської держави було ухвалення 31 липня 1924 р. закону прем'єр-міністра Польщі Владислава Грабського – «Про деякі постанови в організації шкільництва», який набрав чинності 1 жовтня 1924 р. і формував організаційні засади національного шкільництва у східних воєводствах держави аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя [18]. Відомий більше за назвою як «Закон Грабського», документ запровадив модель утративістичної або двомовної школи, що виникла в результаті об'єднання місцевих польських і національних шкіл [14, с. 42]. Закон 1924 р. мав на меті врегулювати питання у сфері шкільництва національних меншин, передбачаючи можливість навчання рідною мовою. Однак було визнано за необхідне забезпечити такі умови, щоб нові школи для учнів інших національностей не загрожували польській громаді та польським школам [12, с. 330]. Обов'язковим стало викладання державною польською мовою в українських школах і гімназіях не тільки власне польської мови та літератури, але й історії про минуле та сучасне Польщі.

Навчання рідною мовою може бути запроваджено за бажанням батьків (законних представників) щонайменше 40 учнів певної національності, які належать до одного шкільного округу. Це положення стосувалося державних загальноосвітніх шкіл у гмінах, де населення однієї національності становило не менше 25 відсотків. Однак, якщо батьки щонайменше 20 дітей вимагали викладання польською мовою, то адміністрація школи була зобов'язана організувати навчання в цій школі за двомовною системою [14, с. 42]. Закон про двомовні школи запроваджував шкільні плебісцити, що проводилися згідно з розпорядженням МВіНО від 7 січня 1925 р. Їх проведення та організація здійснювалися під контролем шкільного куратора [12, с. 333]. Серед архівних документів зустрічаємо більшість декларацій від батьків або опікунів учнів з вимогою навчати українською мовою. Проте представники шкільної влади не завжди розглядали декларації, що надходили від українців чи представників інших національностей. Нами було знайдено рішення Кураторії від 12 серпня 1925 р. у справі мови навчання в українській початковій однокласній школі гміни Рожище Луцького повіту. Оскільки до шкільного інспектора надійшли декларації від батьків 22 дітей із проханням навчати польською мовою, то з 1 вересня 1925 р. школа гміни Рожище стане утраквістичною (польсько-українською) [1, арк. 5].

Згідно зі статистичними даними на території Волинського воєводства станом ще на 1922 – 1923 навчальний рік функціонувало 1145 державних початкових шкіл, з них польсько-мовних – 543, українськомовних – 442 та 93 двомовних шкіл (89 польсько-українських, 3 польсько-чеських, 5 російських та 1 польсько-єврейська) [15, с. 22].

Упродовж наступних років кількість утраквістичних шкіл систематично збільшувалася. У 1937–1938 навчальному році було 528 польсько-українських шкіл, що становило 27,3 % від загальної кількості усіх початкових освітніх закладів у Волинському воєводстві. Натомість початкових шкіл з українською мовою навчання залишилося всього 6. [7, с. 25].

Створюючи двомовні школи, влада намагалася об'єднати окремі заклади з міркувань економії коштів, а також висувалося припущення, що спільне навчання і виховання дітей призведе до подолання бар'єрів між національностями [18, с. 70]. Однак, на думку дослідників, реальний стан речей засвідчив зворотні процеси. К. Санойца вважає, що «так звані плебісцити лише загострили міжнаціональні стосунки у “східних кресах” і призвели до “суспільного неспокою”» [13, с. 137]. Виникнення двомовних шкіл викликало невдоволення української спільноти, адже батьки вимагали навчання у школах для своїх дітей українською мовою. Кураторія видала у 1927 р. Обіжник, який зобов'язував усіх вчителів на території Волинського шкільного округу володіти українською мовою [7, с.23]. Проте, переважно, у всіх школах Волині працювали вчителі-поляки, які не знали місцевої мови, тому положення про утраквістичні школи часто ігнорувалися [12, с. 332].

У результаті проаналізованої інформації можемо зробити висновок про складне становище початкових шкіл міжвоєнного періоду, що проявлялося в нестачі шкільних будинків, учительських кадрів та навчальних матеріалів.

Таким чином, в організації волинського початкового шкільництва 20-30-х років ХХ ст. можна спостерігати такі процеси: зменшення кількості українських шкіл при одночасному збільшенні польських та утраквістичних; зменшення числа дітей української національності, які взагалі ходили до школи. Шкільна освіта не служила всім верствам суспільства однаково, завдаючи шкоди насамперед сільським дітям, приреченим здебільшого на навчання у школах найнижчого рівня.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 34. Оп. 1. Спр. 44. 73 арк.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 30. 251 арк.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 454. Оп. 2. Спр. 607. 92 арк.
4. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 248. Оп. 1. Спр. 12. 104 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 1. 144 арк.
6. Держархів Рівненської обл. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 2. 500 арк.
7. Крамар Ю. Польськомовне шкільництво на західноволинських землях у міжвоєнний період. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, 2016. № 5. S. 18–27.
8. Нагірняк А. Польська освітня політика на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. *Емінак*. 2018. № 1(1). С. 93–97.
9. Dekret o obowiązku szkolnym z 7 lutego 1919 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1919. Nr 14. Poz. 147.
10. Jamrożek W. Edukacja i myśl pedagogiczna w Drugiej Rzeczypospolitej. W stuletnią rocznicę odzyskania niepodległości. *Nauki o Wychowaniu Studia Interdyscyplinarne* (2). Łódź, 2020. S. 96–105.

11. Kryńska E. Utrakwizacja szkolnictwa ukraińskiego a racja stanu Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej. *Kultury narodowe na pograniczach*. Białystok, 2006. S. 26-43.
12. Olszewska M. Relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w latach 1921–1939. Wybrane problemy. *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*. Łódź, 2013. T. 2. S. 319-345.
13. Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków, 2013. 477 s.
14. Stolarczyk M., Szymczyk K. Zagadnienie wychowania państwowego w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej w Polsce w reformach oświatowych okresu międzywojennego (1924 – 1939) *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Слов'янськ, 2017. Вип. 5(1). С. 37–51.
15. Szkolnictwo powszechne w roku szkolnym 1922/23. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa, 1925. 56 s.
16. Szkoły powszechne Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1925/26. Warszawa, 1927. 698 s.
17. Trzebiatowski K. Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 12. 1969. S. 49–87.
18. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1924. Nr 79. Poz. 776.
19. Walasek S. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej na przykładzie Kuratoriów Okręgów Szkolnych: Lwowskiego i Wileńskiego. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Warszawa, 2021. № 3-4 S. 61–79.

References:

1. Jamrożek W. Edukacja i myśl pedagogiczna w Drugiej Rzeczypospolitej. W stuletnią rocznicę odzyskania niepodległości. *Nauki o Wychowaniu Studia Interdyscyplinarne (2)*. Łódź, 2020. S. 96-105.
2. Kramar Yu. V. Polskomovne shkilnytstvo na zakhidnovolynskykh zemliakh u mizhvoienniy period. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, 2016. № 5. S. 18–27.
3. Kryńska E. Utrakwizacja szkolnictwa ukraińskiego a racja stanu Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej. *Kultury narodowe na pograniczach*. Białystok, 2006. S. 26-43.
4. Nahirniak A. Polska oświatna polityka na zachidnoukraińskich ziemiach u mizhvoienniy period. *Eminak*. 2018. № 1(1). S. 93-97.
5. Olszewska M. Relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w latach 1921–1939. Wybrane problemy. *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*. Łódź, 2013. S. 319-345.
6. Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków, 2013. 477 s.
7. Stolarczyk M., Szymczyk K. Zagadnienie wychowania państwowego w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej w Polsce w reformach oświatowych okresu międzywojennego (1924 – 1939). *Profesjonalizm pedagoga: teoretyczni y metodychni aspekty*. Vyp. 5(1). Sloviansk, 2017. S. 37–51.
8. Trzebiatowski K. Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 12. 1969. S. 49–87.
9. Walasek S. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej na przykładzie Kuratoriów Okręgów Szkolnych: Lwowskiego i Wileńskiego. *Przegląd Historyczno-Oświatowy* 3-4. Warszawa, 2021. S. 61–79.

Отримано: 16.01.2025

Прорецензовано: 21.01.2025

Прийнято до друку: 28.01.2025

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua,

tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-151-157

Годжал С., Гуль Т. Диктаторський режим Р. Трухільйо в Домініканській Республіці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 151–157.

УДК 94 (7/8): 321+929

Світлана Годжал, Тетяна Гуль

ДИКТАТОРСЬКИЙ РЕЖИМ Р. ТРУХІЛЬЙО В ДОМІНІКАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Стаття присвячена аналізу диктаторського режиму Рафаеля Трухільйо в Домініканській Республіці, який тривав із 1930 р. до 1961 р. У роботі розглядаються основні аспекти його життя, правління, включаючи використання репресивного апарату, культ особистості та політичного контролю, що дозволили Р. Трухільйо утримувати владу протягом тривалого періоду. Аналізується вплив режиму на економіку та соціальні структури країни, а також на її міжнародні позиції, зокрема відносини зі США.

Ключові слова: Р. Трухільйо, диктаторський режим, культ особистості, політичні репресії, різанина «Петрушки», Домініканська республіка, економічна модернізація, США.

Svitlana Hodzhal, Tetiana Hul

DICTATORIAL REGIME OF R. TRUJILLO IN THE DOMINICAN REPUBLIC

The article is devoted to an in-depth analysis of the dictatorial regime of Rafael Trujillo in the Dominican Republic, which lasted from 1930 to 1961 and became one of the brightest and most controversial pages in the history of Latin America. The work examines key aspects of Trujillo's rule, including the use of a repressive apparatus to suppress opposition and ensure political stability, the creation of a personality cult around the dictator, and the strategic political control that allowed him to maintain power for nearly three decades. The authors of the article analyze the impact of the Trujillo regime on the economy, social structures, and infrastructure of the country, as well as on relations with other states, in particular the United States, which supported the regime but at the same time had a significant influence on its fall.

Special attention is paid to the consequences of the dictatorship on Dominican society, especially in the context of restrictions on civil rights, violations of political freedoms, and repressions that affected different social classes. The article also examines the consequences of Trujillo's overthrow for the country's political stability, in particular, the importance of the first free elections and attempts at a transition to democracy. In addition, it analyzes how the legacy of the dictatorship influenced the further development of democracy in the Dominican Republic, as well as the formation of political memory of this period in modern society.

The conclusions emphasize that the study of this period is important for understanding the mechanisms of authoritarian regimes and their impact on societies. It also provides an opportunity to draw lessons for modern political regimes that may embark on the path of authoritarianism.

Keywords: R. Trujillo, dictatorial regime, personality cult, political repression, «Petrushka» massacre, Dominican Republic, economic modernization, the USA.

Диктаторський режим Рафаеля Трухільйо, що панував у Домініканській Республіці з 1930 по 1961 рік, є однією з найяскравіших і найсуперечливіших сторінок історії Латинської Америки. Ця епоха демонструє особливості становлення та функціонування авторитарних режимів у цьому регіоні, використання репресивного апарату, а також вплив особистості диктатора на політичний, економічний і соціальний розвиток країни. Сучасні виклики, пов'язані з піднесенням впливу не демократій, спонукають до глибокого аналізу подібних історичних прикладів. У контексті глобальної боротьби за права людини та протидії наступу авторитаризму дослідження спадщини таких режимів, як трухільйська диктатура, є надзвичайно важливим.

Диктаторський режим Р. Трухільйо привернув значну увагу дослідників, що сприяло формуванню обширної історіографії. Перші праці, написані за життя диктатора, носили пропагандистський

характер, підтримуючи його культ особи. Після його смерті у 1961 році дослідження стали критичними, викриваючи репресії, корупцію та інші злочини цієї диктатури.

Серед ключових праць – «Trujillo: The Death of the Goat» Бернарда Дідеріха, що аналізує методи управління та вбивство Р. Трухільйо, «The United States and the Fall of the Trujillo Regime» Марціна Фатальські про роль США у підтримці та поваленні режиму, а також книга Луїса Мартінеса-Фернандеса «Rafael L. Trujillo: Dictatorship and U.S. – Dominican Relations, 1904-1961», яка досліджує репресивний апарат і економічні аспекти співпраці з США.

Історіографія режиму охоплює політичні, економічні та соціокультурні аспекти, залишаючись важливою сферою досліджень, що відкриває нові грані цієї історичної постаті.

Метою статті є дослідження політичних, економічних і соціальних аспектів диктаторського режиму Рафаеля Трухільйо в Домініканській Республіці, а також оцінка його впливу на розвиток країни та її історичну спадщину.

Основними завданнями є аналіз передумов встановлення диктатури Р. Трухільйо, функціонування режиму та його впливу на політичну, соціальну й економічну ситуацію в Домініканській республіці, її позиції у міжнародних відносинах. Нашу увагу привернула також історична пам'ять про цей період.

З початком ХХ століття відродилася цукрова промисловість і багато американських інвесторів прибули в Домініканську республіку для налагодження ділових стосунків. У 1916 р., коли знову спалахнув безлад і протиборство політичних рухів, США втрутилися у внутрішні справи країни під приводом захисту від Німеччини, з якою США перебували в стані війни. Окупація Домініканської республіки тривала 8 років. США перебрали повний контроль над країною — розпустили збройні сили, встановили маріонетковий режим. Були запроваджені нові митні та податкові правила, котрі надавали більше прав американським інвесторам, які дедалі активніше інвестували в домініканську економіку. Попри це, американська окупація принесла період стабільності і економічного зростання, почала відбудовуватися інфраструктура і поповнилася державна скарбниця.

Корпус морської піхоти США побудував дороги, школи, комунікаційні та санітарні споруди та завершив інші проекти, а окупаційний уряд запровадив правові реформи, які дозволили американським цукровим компаніям розширити свою діяльність. Крім того, морські піхотинці змінили культурне життя країни, зокрема місцеве населення до бейсболу. Цей вид спорту з тих пір став національною пристрастю домініканців. Деякі домініканці різко відреагували на окупаційні сили, які свавільно взяли на себе контроль і часто зловживали своєю владою. Під час підготовки до відходу з острова морські піхотинці створили сучасну єдину військову поліцію, яка стала інструментом, за допомогою якого майбутні домініканські авторитарні влади захоплять владу [9].

Диктатура Р. Трухільйо була однією з найдовших, найжорстокіших і найабсолютніших у сучасності. Диктатор зберігав повний контроль над армією, призначав членів родини на ключові посади, в країні діяла суворая цензура, буденністю стали вбивства політичних опонентів, влада здійснювала розправу над тисячами гаїтянських іммігрантів. Клан Р. Трухільйо також домінував у церковній ієрархії, освітній системі, індустрії розваг. Диктатор наказав перейменувати Санто-Домінго на Сьюдад-Трухільйо. За роки свого правління він накопичив величезні статки, отримавши у власність практично все, до чого торкався – землю, авіакомпанії, торговельні монополії, більшість виробництв цукрової тростини [9].

Рафаель Леонідас Трухільйо Моліна народився 24 жовтня 1891 р., був третім з 11 дітей, в сім'ї робітників у Сан-Крістобалі (Домініканська республіка). Його мати походила із заможної гаїтянської родини, яка переїхала до Санто-Домінго під час Гаїті, фактично був метисом. Під час американської окупації Р. Трухільйо був соціальним аутсайдером, який представляв популістський виклик лібералам еліти, які правили з моменту здобуття незалежності, й їхній доктрині відкритих ринків та експортного сільського господарства, що перетворила економіку на монокультуру, засновану на цукрі, вирощеному для ринку США та переважно за допомогою робочої сили спочатку Вест-Індії, а пізніше гаїтян. Отримавши початкову освіту, він працював телеграфістом і охоронцем на плантації цукрової тростини [10]. Зрештою він одружився на місцевій дівчині Амінті Ледесма, з якою мав двох маленьких дочок: Одетту і Анакаону. Його маленька Одетта померла через те, що він не встиг доставити їй ліки, адже не було побудовано моста через річку (кошти на будівництво моста осіли у кишнях корумпованих чиновників) [11].

Після смерті доньки Р. Трухільйо приєднався до поліцейської гвардії та пройшов навчання у морських піхотинців США. Його військова кар'єра швидко просувалась вперед, і до 1927 р. він був призначений головнокомандувачем Національної армії. Р. Трухільйо був жорстоким солдатом, який використовував будь-яку нагоду, щоб катувати своїх підлеглих без жодного покарання з боку начальства. Коли Орасіо Васкес став президентом, він призначив Р. Трухільйо полковником Національної гвардії, а потім начальником домініканської поліції [5].

Р. Трухільйо захопив владу під час військового повстання проти президента О. Васкеса у 1930 р. З того часу і до свого вбивства через 31 рік Р. Трухільйо зберігав абсолютний контроль над Домініканською республікою через командування армією, призначаючи на посади членів родини та усуваючи багатьох своїх політичних опонентів. Він офіційно обіймав посаду президента у 1930-1938 рр. та знову у 1942-1952 рр. [9].

У 1930 р. повстанці здійснили переворот, а лідер заколотників Естрелья Уренья став тимчасовим президентом до виборів. Р. Трухільйо пообіцяв не балотуватися в президенти, але «передумав». Прихильники майбутнього диктатора вбивали лідерів опозиції, грабували будинки опонентів і викрадали репортерів газет, які виступали проти нього. Завдяки кампанії широкомасштабного терору та залякування з боку своїх прихильників Р. Трухільйо став президентом Домініканської республіки, і обіймав цю посаду ще майже 30 років, започаткувавши «еру Трухільйо» [5].

Упродовж декількох місяців після вступу на посаду президента столиця Санто-Домінго була практично зруйнована, а близько 2000 людей загинули внаслідок потужного урагану, який пронісся Домініканською республікою на початку вересня. Р. Трухільйо впровадив у країні воєнний стан і швидко почав розчищати сміття та відбудовувати місто. Через шість років він перейменував столицю на свою честь, перейменовано було також тисячі вулиць, пам'ятників і визначних місць по всій країні [8].

Під час його диктатури Р. Трухільйо приписували покращення санітарних умов, будівництво нових доріг, шкіл і лікарень і підвищення загального рівня життя народу. Він також позиціонував себе захисником природи і провадив екологічну політику, яку варто вважати передовою для того часу (наприклад, встановлено сувору заборону на вирубку лісу в лісистих районах). Але його практика отримання хабарів за всі контракти на громадські роботи та монополізація величезної кількості прибуткових галузей забезпечила те, що зростання економічного добробуту було непропорційно розподілено між його сім'єю, прихильниками та військовим персоналом [8].

Він монополізував деякі галузі економіки країни. У 1931 р. став власником видобутку та продажу солі, коли закрити операції з видобутку морської солі та змусив країну споживати сіль із копалень у Бараоні, які були під його контролем. Крім того, заволодів м'ясними магазинами в Санто-Домінго. Диктатор заборонив імпорту рису та дозволив споживання лише домашнього рису, який розповсюджувався однією з його багатьох приватних компаній.

Він контролював продаж і розповсюдження молочних продуктів через Центральний Лечераа (*кооператив, що займався виробництвом та постачанням молока і молочних продуктів в країні*). Мав монополію на вирощування і продаж тютюну. Зокрема, змусив власника Compañía Anónima Tabacalera продати йому акції компанії, а пізніше встановив майже повний контроль над нею.

Громадянам заборонялося ходити босоніж, і єдиним джерелом взуття була його приватна взуттєва фабрика (Домініканська фабрика взуття). Він наказав щорічно фарбувати кожен будинок, що гарантувало сталий прибуток від його компанії Dominican Paint.

У 1947 р., через сімнадцять років після того, як диктатор прийшов до влади, цукрова промисловість у Домініканській республіці належала ще здебільшого іноземцям. У 1948 р. Р. Трухільйо вирішив усунути цю «прогалину» в своїй корупційній економіці. Відтак було розпочато «рух» за «домініканізацію» цукрової промисловості. У випадку з цукровою промисловістю це означало використання політичної влади для монополізації ключового сектору, який був важливим джерелом прибутків у Домініканській республіці.

Р. Трухільйо розпочав свою інвазію в цукрову промисловість Домінікани з будівництва трьох центральних цукрових заводів: Ingenio Rio Haina у 1949 р., Ingenio Catarey у 1950 р. та Ingenio Esperanza у 1954 р. Після цього придбав дев'ять інших у іноземних власників, як правило, за ціною, нижчою від ринкової. Всупереч поширеній думці, Ingenios були придбані Р. Трухільйо, а не націоналізовані державою. Корпоративна структура, створена диктатором, була складною, і хоча загальну структуру

можна встановити, деталі, як правило, залишаються незрозумілими. Цукрові корпорації, якими володів Р. Трухільйо, були дуже прибутковими. Вони принесли прибуток у 73 мільйони доларів США лише у період між 1953 і 1957 роками. На момент його смерті в 1961 р. його особисті холдинги, пов'язані з цукровою промисловістю, включали дванадцять цукрових заводів [6].

Щодо банківської справи, то він відкрив банк для обробки державних чеків. Банком керувала його дружина, і державні службовці могли отримати зарплату наперед після сплати комісії. Відбулися зміни також у страховій сфері. Він «купив» акції страхової компанії, а потім перейменував її в «Сан-Рафаель». Крім того, отримував значні комісійні за кожну концесію підряду на будівництво громадських робіт. Не зважаючи на монополізацію фінансової сфери, Р. Трухільйо зміг виплатити зовнішній борг, досягнувши взаєморозуміння із США. У 1940 р. після багатьох років переговорів зі Сполученими Штатами був підписаний Договір Трухільйо-Халл, який пізніше ратифіковано 15 лютого 1941 р. Договір змінив частину рішення, прийнятого Конвенцією в 1924 р., і повернув контроль над Домініканською митницею владі республіки. Однак в угоді було зазначено, що кошти, зібрані домініканською владою, повинні були бути депоновані в Санто-Домінго в головному відділенні Національного міського банку Нью-Йорка. Останній мав повноваження розподіляти доходи між домініканським урядом та іноземними кредиторами. Ця угода, створення Banco de Reservas (Банку резервів) у 1941 р. та збільшення бюджетних надходжень через зростання національних товарів на міжнародних ринках, викликане Другою світовою війною, дали початок процесу реорганізації державних фінансів і до 21 липня 1947 р. зовнішній борг був сплачений [7].

Наступне також було частиною його особистого багатства: лікєро-горілчаний завод La Altagracia, Домініканська індустріальна компанія, Нафтопереробний завод бавовняної олії, Домініканська вітряні млини, Домініканська цементна фабрика, Фабрика мішків і шнурів, Скляна фабрика, Національна паперова промисловість, Atlas Commercial Co., Caribbean Motors, Домініканська республіканська авіаційна компанія, Read Hardware Store, газета La Nacion, Mahogany Industry, Sawmill Santelises, Dominican Shipping Company та Niguas Industries [5]. Наприкінці свого життя Р. Трухільйо контролював близько 80% промислового виробництва, на його клан працювало 60% економічно активного населення країни.

Оскільки національна економіка була справді його особистою економікою, Р. Трухільйо наполював на впровадженні більш ефективних способів господарювання. Він продовжував політику розвитку сільського господарства, розпочату урядом під час окупації та підтримувану його попередником О. Васкесом. Таким чином просував програму сільськогосподарської колонізації та обробки десятків тисяч гектарів земель, які раніше були занедбаними. Сільськогосподарське виробництво зросло в усіх областях, і країна стала самодостатньою у вирощуванні рису, кукурудзи, бобів та інших продуктів. Наприкінці 1950-х років цукор, кава, какао та тютюн становили 90% домініканського експорту [5].

Ціла низка галузей (виробництво харчової олії, цементу, напоїв, лікерів, паперу, ковбас, обробленого молока, цвяхів, пляшок, скла, кави, м'яса, шоколаду, цукерок, мармуру, ліків, хліба, фарби, мішків та шнурів, трикотажних виробів) входили до складу особистої імперії Р. Трухільйо.

Величезний план громадських робіт, реалізований протягом тридцяти років його диктатури, зростаюча модернізація міст і містечок, які були забезпечені електрикою, акведуками, медичними центрами та школами, а також розташування промислових підприємств у містах (зокрема в Санто-Домінго) сприяли цьому. До зміни демографічної моделі спонукало переселення багатьох сільських сімей у міста. У 1930 р. в селі проживало 84% мешканців країни, а в 1960 р. – вже 60% [5].

Загалом якість життя середньостатистичного домініканця під час правління Р. Трухільйо покращилася. Бідність зберігалася, але економіка розвивалася, зовнішній борг зник, валюта залишалася стабільною, а середній клас розширювався. Проекти громадських робіт покращили дорожню систему та портові споруди; були побудовані аеропорти та громадські будівлі; створено систему народної освіти, а рівень неписьменності знизився. Ці успіхи могли бути досягнуті ще більшою мірою за чужого демократичного уряду, але для домініканців, які не мали досвіду роботи з таким урядом, результати під керівництвом Р. Трухільйо були вражаючими. Хоча він ніколи не перевіряв свою особисту популярність на вільних виборах, деякі спостерігачі вважають, що Р. Трухільйо міг би отримати більшість голосів аж до останніх років своєї диктатури [1].

І все ж його правління було жорстоким. У той час як сумнозвісні чорні Фольксваген-Жуки або машини таємної поліції, бродили вулицями, збираючи ймовірних ворогів держави для ув'язнення,

тортур і страт, Р. Трухільйо проводив низку непостійних і часто суперечливих політик. У той час як диктатор залишив двері Домініканської республіки широко відкритими для іммігрантів з Азії та Європи (включаючи євреїв, які втікали з Європи під час Другої світової війни), він також спостерігав за вбивством десятків тисяч гаїтянських іммігрантів у тому, що було названо «різаниною Петрушки» [3].

У 1938 році президент США Франклін Д. Рузвельт закликав представників 32 країн зібратися в Евіан-ле-Бен (Франція), щоб розробити план допомоги єврейським біженцям у Європі. Жодна велика країна не зробила значного кроку, а більшість взагалі нічого не зробила. Єдиним лідером, який прислухався до заклику, був генерал Рафаель Леонідаз Трухільйо, диктатор Домініканської республіки, який запропонував втікачам від нацистського терору 100 000 віз і 26 000 акрів землі [12].

Проте доброзичливе запрошення Р. Трухільйо насправді було нічим іншим, як цинічною спробою виправити свій імідж. На початку жовтня 1937 р., всього за кілька місяців до зустрічі в Евіані, Р. Трухільйо санкціонував кампанію етнічних чисток уздовж домінікано-гаїтянського кордону з метою знищення темношкірих гаїтян. Епізод відомий як «різанина Петрушки» через широко розповсюджену (хоча, можливо, апокрифічну) історію про те, що для перевірки, чи були ті, хто перебував на кордоні, домініканцями чи гаїтянами, солдати просили їх сказати «регеїл» (що іспанською означало «петрушка») – слово, яке гаїтяни знали, однак мали труднощі з вимовою. Ця різанина тривала близько двох тижнів, у результаті чого загинуло близько 25 тис. людей. Покаранням за звірства стала угода, згідно з якою уряду Гаїті було виплачено мізерні 525 000 доларів США [8].

Таким чином, план, який Р. Трухільйо представив в Евіані через кілька місяців, був спробою повернути собі милість світу. Не випадковою відтак була його пропозиція європейським євреям «відбілити» країну – та сама расистська мета різанини в Петрушки – шляхом залучення відповідних холостяків, чия шкіра, принаймні за домініканськими стандартами, була білою. Критерії прийнятності, які включали перевагу самотнім молодим чоловікам і фермерам, обмежили кількість заявників, у результаті чого через два роки прибуло лише кілька сотень людей. Лише деякі залишилися назавжди.

Р. Трухільйо використовував численні інструменти, щоб тримати в покорі не тільки своїх політичних противників і все населення, але навіть своїх власних пособників. Серед цих інструментів виділяються армія, Служба військової розвідки (SIM), такі групи, як Університетська гвардія, Молодь Трухільїста, а також такі механізми, як зобов'язання приєднатися до його політичної партії – Partido Dominicano, обов'язкова військова служба та вся шкільна система. Одна з його основних стратегій полягала в проникненні в повсякденне життя громадян через мережу «калієсів» або шпигунів, які робили все, щоб отримати прихильність «Джефе» (Вождя). Однак найбільшим його досягненням було поставити кожного громадянина перед постійною дилемою: чи активно співпрацювати з режимом, чи викрити себе та бути класифікованим як «desafecto» (супротивник) і понести наслідки [7].

Під час свого тридцятилітнього правління він здобув жахливу славу одного з найжорстокіших латиноамериканських диктаторів. Систему, створену Р. Трухільйо, іноді називають «Бонапартистською». Але насправді Р. Трухільйо створив тоталітарний режим, який можна прирівняти до радянської комуністичної диктатури. Його режим мав надзвичайно особистий характер. Він ставився до країни як до своєї і своєї родини приватної власності. У цьому сенсі Р. Трухільйо можна порівняти з іншими латиноамериканськими (або, точніше, центрально-американськими) диктаторами, такими, як «Тато Док» Ф. Дювальє з Гаїті та А. Сомоса з Нікарагуа. Усі вони використовували свою владу не лише для того, щоб повністю домінувати над політикою, а також отримати власність і найцінніші активи національні економіки [2, р.9].

Стовпи диктатури були досить типовими: бюрократія, армія і таємна поліція. Після ліквідації всіх незалежних політичних рухів за кілька років свого правління Р. Трухільйо встановив однопартійну систему. Він зберігав вигляд демократії та її найважливішого інституту – виборів. Зрозуміло, однак, що жодне виборче голосування протягом тридцяти років його правління не було вільним. Через деякий час Р. Трухільйо намагався зміцнити свій імідж демократичного лідера, пішовши у відставку з посади президента. Посаду спочатку зайняв його брат Гектор, а пізніше він призначив Хоакіна Балагера на посаду глави держави. Балагер був однозначним маріонетковим президентом, але висунення людини з-поза родини Трухільйо слугувало покращенню іміджу режиму [2, р. 9].

14 червня 1959 р. почалося невдале вторгнення з метою повалення режиму Р. Трухільйо. Того дня літак з домініканськими маркуваннями вилетів з Куби і приземлився в Центральній Кордильєрі в Домініканській республіці. На борту було 225 осіб на чолі з домініканцем на ім'я Енріке Хіменес Мойя та кубинцем на ім'я Деліко Гомес Очоа, обидва з яких були друзями Ф. Кастро. Сили вторгнення склалися з людей з різних країн Латинської Америки та Іспанії. У вторгненні брали участь також громадяни США. Як тільки заколотники висадилися, їх зустріли солдати домініканської армії, і 30–40 чоловік втекли [5].

Через тиждень інша група заколотників сіла на дві яхти і була супроводжена кубинськими канонерськими човнами до Грейт-Інагуа на Багамах, прямуючи до домініканського узбережжя. Натомість групу помітили домініканські солдати, які рознесли яхту на шматки. Р. Трухільйо наказав своєму синові Рамфісу очолити полювання на заколотників, і незабаром вони були схоплені. Лідерів вторгнення підняли на борт літака Домініканських ВПС, а потім виштовхнули звідти в повітрі, і таким чином стратили їх [5].

Насправді ця змова була керована багатьма лідерами опозиції всередині країни. Р. Трухільйо звинуватив Ф. Кастро в тому, що він був організатором змови проти його влади. З часом Р. Трухільйо розробив план вторгнення на Кубу (який так і не був реалізований) та спровокував своїх прихильників пограбувати кубинське посольство в столиці країни Сьюдад-Трухільйо. Згодом Куба розірвала дипломатичні відносини з Домініканською Республікою [5].

Незважаючи на суворі заходи, які Р. Трухільйо вжив, щоб захистити свою владу, внутрішня опозиція продовжувала зростати протягом останніх років його режиму, і він також зазнав значного зовнішнього тиску з метою лібералізації свого режиму. Опозиція зміцніла наприкінці 1950-х років, коли таємна поліція ув'язнювала та катувала ще більшу кількість незгодних. Тим часом Р. Трухільйо ставав дедалі більш параноїком, особливо після того, як виявив, що уряди Куби та Венесуели підтримували змови проти нього. Так, вдень 10 серпня 1959 р. кілька десятків домініканок і кубинок зібралися на вулицях Гавани. Одягнені в чорне, наче прямували на похорон, вони демонстративно «оплакували» політичну ситуацію в сусідній Домініканській республіці. Зокрема, вони націлили на диктатора Р. Трухільйо, назвавши його «Шакалом Карибського моря». Коли вони маршували вулицями з плакатами та відвідували редакції газет, то зосереджували увагу на їхній особливій боротьбі жінок за права. На їхніх плакатах було написано: «Домініканські жінки підтримують революційний уряд»; «Ми просимо про вигнання Трухільйо з ОАД» і «Ми представляємо скорботу про вбивства, вчинені Трухільйо» [4].

На початку 1940-х років виникли різні таємні організації та профспілки: Домініканська демократично-революційна партія (1943 р.), Революційна партія молоді (1944 р.), Партія патріотичних і революційних союзів, Соціалістична народна партія (1946 р.), Федерація місцевої праці (створена Маурісіо Баез), Домініканський визвольний рух (MLD). Хуан Бош, Хуан Ісідро Хіменес Грульон, Хуансіто Родрігес, Мігель Анхель Рамірес, Орасіо Хуліо Орнес Коїску, Туліо Арвело, Роландо Мартінес Бонілья та Мігель Анхель Феліз Арцено – ось деякі з імен домініканців, які протистояли диктатурі з вигнання [7].

Домініканський диктатор почав втрачати підтримку в армії. Наслідком цих змін стало послаблення контролю за опозицією, а це сприяло організації його вбивства, коли він їхав на свою ферму в Сан-Крістобаль. Багато з ймовірних убивць, включаючи генерала Дж. Т. Діаса, були згодом схоплені та страчені [9].

О 10 годині вечора Р. Трухільйо та його водій поїхали до ферми. Вбивці вибрали ділянку дороги, яка була найменш відвідуваною, і коли машина Р. Трухільйо проїхала їх, убивці відкрили вогонь, пронизавши автомобіль майже 30 кулями. Водій диктатора спробував відкрити вогонь у відповідь з автомата. Тяжко поранений Р. Трухільйо виліз з машини. У диктатора не було шансів. Він помер на місці. Змовники поклали тіло Р. Трухільйо в багажник автомобіля і припаркували його в двох кварталах від американського консульства [5].

Після вбивства Р. Трухільйо особи, причетні до цього, втекли в різні куточки країни, сподіваючись уникнути масштабного полювання, яке незабаром мало на них розпочатися. Сподівання змовників на переворот після смерті Ф. Трухільйо були марними. Його син-сидист і спадкоємець Рамфіс зайняв президентство та схопив усіх змовників. Їх стратили без належного суду, а деяких з них згодували акулам [5].

Після смерті Р. Трухільйо Домініканська республіка перетворилася на арену боротьби між різними політичними групами, серед яких Національний союз громадян (UCN), Революційна домініканська партія (PRD) під керівництвом Хуана Боша, Революційна авангардія (VRD) на чолі з Орасіо Орнесом, та лівий Рух 14 червня (MR-14J) під керівництвом Мануеля Тавареса.

Політичні сили поділялися на три напрямки. Один з них виступав за збереження принципів режиму Ф. Трухільйо, інший домагався встановлення в країні демократії, третій сповідував прихильність до Куби та намагався реалізувати в Домініканській республіці кубинську суспільно-політичну модель. Після смерті диктатора Хоакін Балагер став президентом, але тиск громадськості змусив його створити Державну раду 1 січня 1962 р. Її очолив Х. Балагер, якого згодом замінив Рафаель Ф. Бонеллі. Цей уряд організував перші вільні вибори за 30 років. А вже на виборах 20 грудня 1962 р. переміг Хуан Бош, який 27 лютого 1963 року став президентом. Його демократичні реформи та ліберальна Конституція викликали опір консервативних сил, підтриманих США. Через загрозу комунізму ці сили об'єдналися для повалення уряду Боша. Як наслідок, 25 вересня 1963 р. стався переворот, який привів до влади репресивний Тріумвірат, очолений Дональдом Рідом Кабралом [7].

Диктаторський режим Р. Трухільйо в Домініканській республіці залишив неоднозначний слід в історії країни. Його правління, яке тривало понад три десятиліття, відзначалося жорстокими репресіями, культом особи та зловживанням владою. Незважаючи на економічні досягнення та модернізацію інфраструктури, які часто згадуються серед позитивних аспектів його правління, ці здобутки були досягнуті ціною масових порушень прав людини, політичних переслідувань і встановлення системи тотального контролю. Режим Р. Трухільйо став символом диктатури, де особисті інтереси правителя превальовали над національними. Його правління також підкреслює важливість міжнародного втручання та підтримки демократичних сил у боротьбі з автократією. Досвід цієї епохи засвідчує, що стійкі зміни можливі лише через утвердження демократичних принципів, верховенство права та повагу до прав людини. Сьогодні спадщина Домініканської республіки часів правління Ф. Трухільйо є важливим історичним уроком для країн, які стикаються з викликами авторитаризму, та нагадуванням про ціну, яку суспільство платить за диктатуру.

Список використаних джерел та літератури:

1. Dominican Republic – THE ERA OF TRUJILLO. Country Studies. URL: <https://countrystudies.us/dominican-republic/11.htm> (date of access: 16.12.2024).
2. Fatalsk M. The United States and the Fall of the Trujillo Regime. *Journal of American Studies*. Cambridge, 2013. P. 7-18.
3. Gorgani D. The Legacy of Trujillo. Kiva. URL: <https://www.kiva.org/blog/the-legacy-of-trujillo> (date of access: 19.12.2024).
4. Intimate Violations: Women and the Ajusticiamiento of Dictator Rafael Trujillo, 1944-1961. The Americas. Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/americas/article/abs/intimate-violations-women-and-the-ajusticiamiento-of-dictator-rafael-trujillo-19441961/DA58CD9173EB3017F791E41B0F03899D> (date of access: 23.11.2024).
5. Kross P. The CIA Assassination of Rafael Trujillo. Warfare History Network. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/article/the-cia-assassination-of-rafael-trujillo/> (date of access: 23.11.2024).
6. Rafael L. Trujillo. URL: <https://www.jaimemontilla.com/rafael-l-trujillo> (date of access: 10.01.2025).
7. Rafael Leonidas Trujillo. Dominicana Online – El Portal de la República Dominicana. URL: <https://www.dominicanaonline.org/en/historia/trujillo/> (date of access: 23.11.2024).
8. Rafael Trujillo. Children, Facts & Death. HISTORY. URL: <https://www.history.com/topics/1960s/rafael-trujillo> (date of access: 12.11.2024).
9. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Rafael Trujillo | dictator, dictator-for-life, military leader | Britannica. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Rafael-Trujillo> (date of access: 20.10.2024).
10. "The Rise of Trujillo" by Lauren Derby, Ph.D. Haiti An Island Luminous. URL: <https://islandluminous.fiu.edu/part09-slide04.html> (date of access: 20.10.2024).
11. Why did no one help DR during Trujillo's regime? URL: <https://www.quora.com/Why-did-no-one-help-DR-during-Trujillos-regime> (date of access: 23.11.2024).
12. Wucker M. The Dominican Republic's Shameful Deportation Legacy. Foreign Policy. URL: https://foreignpolicy.com/2015/10/08/dominican-republic-haiti-trujillo-immigration-deportation/#cookie_message_anchor (date of access: 23.11.2024).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бенчук Віталій – доктор філософії, учитель історії комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Кисва» (м. Київ).

Близняк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Годжал Світлана – кандидатка історичних наук, старша викладачка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Гуль Тетяна – викладачка кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Давидюк Руслана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Десятничук Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Лісова Віта – аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Мазурок Роксолана – аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Марискевич Владислав – лаборант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Плюта Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Світлик Мирослава – кандидатка філологічних наук, гостьова вчена Манітобського університету (м. Вінніпег, Канада).

Синяк Іван – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Синяк Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Смирнов Андрій – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (м. Острог).

Стафійчук Маргарита – аспірантка PhD-програми (Історія) Докторської школи Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Тершак Анатолій – дослідник історії Церкви, магістр історії та археології (м. Виноградів).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Лілія – кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Яремчук Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 36

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Ідентифікатор медіа: R30-04861,
згідно з рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 09.05.2024 № 1536

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 18,6. Наклад 100 пр. Зам. № 7–25.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.